ISO 9004-2 in Industrial Libraries
Use of new concept

Dr.Sanjay Bhedekar
Librarian
Mahila College Georai Dist.Beed

'ISO 9004-2: Quality Management and Quality Systems Element' Part-2. The Guidelines for Services is one of the few guidelines published by the International Organization for Standardization (ISO) in Geneva. The purpose of this guide is to make significant changes in the working methods of service delivery organizations and enhance their quality. The library is of course a service organization. This article explains how to use this guide to improve the quality of your library. This article analyzes the information and observations obtained from the survey of industrial libraries. The survey also highlighted some of the shortcomings in the functioning of the library. Based on this study, the author has suggested in this article some special guidelines for libraries. They will definitely be useful for the development of an advanced discipline called 'Librarianship'.

Keywords: TQM; ISO, ISO 9004-2; Library management

Introduction :

The success of any business is due in large part to the quality of service associated with that business. This keeps the customer satisfied; But there was also an increase in their numbers.

TOM 'is a managerial solution that takes into account the customer's perspective and adapts efficiently to the organization's operations. This solution is different from Quality Management (QM). This is because (TQM Central) focuses on the needs of the customer, their satisfaction, the role of the organization in the service, the interaction with the customer after sales, etc. In order to achieve the objectives of TQM, an organization must first implement a structured system that emphasizes the standardized QM methodology outlined by ISO. Due to the fierce competition in today's global market, business organizations invest a lot of time and money in improving the quality of work of their employees. Based on this, they can beat their competitors by getting ISO 9000 reputation certificates by improving their performance.

The implementation of ISO in the libraries of industrial organizations has become a matter of urgency. The ISO auditor of the Electronic Regional Testing Laboratory (ERTL), in an interview with the author, says, For example, libraries of advisory institutes, research institutes, training institutes, management institutes, educational institutes, etc. have to implement ISO procedures. " It is clear that libraries will now have to accept the challenge of adopting this new method of management.

The following definitions should be kept in mind while studying o 9004-2. The 'feature

of service' is its quality. 'Service' is a consequence. This result to meet the needs of customers This can be done by implementing procedures.

'Service delivery' is the act of delivering a specific service to a customer.Library service Beneficiaries of libraries define their library services by verifying the following two points:

(A) Functions that are visible and whose quality can be measured: For example, the number of books purchased during the year, the time required for sorting books, or the time it takes for books to reach consumers, errors in sorting, etc.

(B) Functions that are not visible and whose quality cannot be measured: for example, number of satisfied customers, reliability of the service rendered, behavior of the library staff, etc.

The level of quality of the library service depends entirely on the personal opinions of the customers / beneficiaries and the estimates they make. ISO 9004-2 is a structural approach that determines the quality of service. The manner in which this guideline demonstrates the potential for permanent improvement in the quality of service not only in itself but also in others. The result is better service delivery to customers. So let us now look at how a guide that is useful to such service organizations can be relied upon for library management.

Important components of quality system

Library management

Responsibility

Design of quality system

beneficiary

Library staff and equipment

Figure 1: Important components of the standard (library)

Figure 1 shows the four main components of a library. ISO depicts that the functioning of all the components of the library should be done keeping in view the needs of the beneficiaries. Let us study each component separately and see how it plays an important and beneficial role in the functioning of the library.

Responsibility for library management

Management studies have shown that most of the blame lies not with the employees but with the way they work. The ISO guidelines also affirm this, leaving management responsible for the written policies of their organization and the planning of procedures accordingly. It is important that these plans are readily available to employees; So that employees can read, assimilate, and maintain the expected quality of service. This leaves no room for doubt or confusion in the procedure; And they do not deviate from the basic policies of the organization.

Only after considering the basic objectives and needs of your organization, the library authorities should present the short term and long term objectives of the libraries in writing. For example, what services to operate in the next two months; What should the general appearance of the library be in the next four years; Estimates of money required for this, etc.

Library staff and equipment

As mentioned above, the design of the libraries drawn up by the authorities along with the staff and equipment required to keep the system functioning is equally necessary. The customer never forgets the prima facie opinion about a service. Staff training is invaluable. The trainings suggested in ISO 9004-2 include work-based technical education, computer education, new business skills, as well as the importance of time in day-to-day service work, skills to deal with adversity, communication, work ethic, unity, customer respect and trust, etc. Staff should also be trained on delicate matters. It is the responsibility of the library authorities to plan in advance the proper supply of equipment required for the library. For example, computers, their associated printers, items such as paper, facilities for readers / beneficiaries, their seating, various tools and weapons available to provide various information o should be weighed according to the needs of the customer and the library. All these things increase the enthusiasm of the library staff to work and also improve the quality of their service.

(Standards plan

The ISO guidelines require librarians to keep a close record of the library's intentions / objectives, as well as to carefully review each library work. In short, there must be a written record of the steps that need to be taken to meet the needs of each customer. For this, the following four things need to be fulfilled.

(1) The Quality Manual should contain detailed information about the working hours of the library, rules of the library, procurement policy to be implemented for the library, annual or monthly policy of expenditure, outline of office work, schedule, their rights, etc.

(2) Quality Plan

In this, all the detailed information from the beginning to the delivery of that service should be written in order in each service of the library. For example, in a book purchase, a list of books is initially accepted by the reader through a written application, then the books are ordered from the seller, shown to the reader, the consent / approval of the purchase is obtained from the superiors, then the bill for the book is paid accordingly. This is the order of the day. Similarly, post-purchase process, record of book details; Or the method of classification, the action before and after the disposal of unusable or obsolete books, all these written records should be mentioned in the library. But for this record, the librarians should basically think and study all the procedures and maintain a standard. This quantity should be checked frequently and adjusted as required from time to time. Therefore, favorable changes in the quality of service are constantly taking place and the working method will remain standardized.

(3) Quality Procedures

Registration of all procedures should also be done in the manner decided by all the managers of the organization. For example, different demand patterns should be created and used. Index, date, edition and related to each register

5 Must be signed by an officer. If a new version is released, the old one should be discarded. If there are branches of the library, then each branch should have a working copy

of the quality plan. This will ensure that employees in all branches follow the same procedure. Official quality auditors regularly inspect the library to see if the procedures are followed as outlined in the outline. If any discrepancy is found in it, it is also noted and further corrected.

(4) Quality Records

The above three things Qualituy Manual, Quality Plan, and Quality Procedures combine to create Quality Records. The ISO status is conferred on the organization only after the quality of the work is verified and verified by the authorities. If there are any errors or omissions in the library system, the parent organization does not get the ISO certificate. Library officials should set up some mechanism to ensure efficient execution of every task reported for this purpose. Therefore, all affairs will be well controlled. For example, is each procedure properly and thoroughly planned? Necessary library equipment available? Are customer needs fully met? Such attributes should be implemented on a permanent basis.

Library 'Beneficiaries'

Beneficiaries decide the success of the library. The ISO Guide places great importance on the interaction between the library, the staff and the beneficiaries. Library staff should pay close attention to the needs of the beneficiaries. There should be some mechanism to try their needs and opinions; For example - reviewing from time to time, keeping notebooks in the library, interviewing readers, arranging meetings with them, looking closely at their library habits, preferences, etc. In this way a lot of information about the reader-beneficiary and their needs can be obtained. Services can be tailored accordingly. The risks mentioned above can be avoided by designing unnecessary services, not availing the services provided, frequent errors in the services, misunderstanding of the needs of the readers. So no unnecessary time and money is wasted. In addition to the process

In order for the reader-beneficiaries to make the most of the library service, it would be appropriate to give them complete information about the library system.

Survey

What is the current practice of industrial libraries; And to find out how much and where it differs from the list suggested in the ISO 9004-2 guide, the author visited the M.Lib.Sc. An observation was made while studying for this degree. In addition to the libraries that have not received ISO certification, ISO libraries were also selected to get the comprehensive information required for the study. This made the difference in the quality of service between the two types of libraries noticeable. To find out the perspectives of two groups of 13 librarians and 160 readers-beneficiaries, the two groups had a separate questionnaire. The questions were based on the workings and arrangements of the service organizations included in the ISO 9004-2 guidelines. One to five of each question in the questionnaire; I.e. 1 = bad, 2 = right, 3 = good, 4 = very good, 5 = good. Got it. The quality of work prevalent in libraries, in general, is explained in the table below.

In this table -

/ Means quality of work is as expected.

The quality of work is secondary.

That is, the questionnaire did not respond to that group.

Table 1: Responses from Non-ISO Libraries

Area of work

Librarian

Reader / Beneficiary

reactionary consensus

Collection information

An idea of the needs of the reader or a premonition given to the librarian. So the library to meet those needs. Is able. During the interval, feedback is provided on the work of the librarian. Reader's needs, opinions are given priority. Readers are also aware of the workings of the library. They have the latest information. The quality of library facilities seems to have improved. Readers seem to get their library facilities as expected.

Beneficiary / reader satisfaction

Supervision

A closer look at all of the feedback obtained reveals that the work strategies, the working process, their written record, the interpersonal communication and the importance given to the beneficiary readers of the library, appear to be inferior and inferior in non-ISO libraries. Readers are assisted by the library staff; However, readers do not feel confident, confident and confident about the time they take and the response they give to work information.

The communication between the library and the management of the institution seems satisfactory; But the interaction between the librarian and the beneficiary-reader seems to be lacking. Institutions need librarians. They are also appointed as 'Librarians' in the organization; But they have to do things not related to their professional training and skills like book binding, distribution of stationery or other items and facilities in the organization, telephone operating, assistant work etc. Their complaint is that their educational qualifications and the work they have to do and their appearance do not match anywhere. It all happened with Non-ISO libraries.

Libraries in the ISO group, on the other hand, are at the forefront of implementing quality systems. This shows signs of improvement in their work quality and role, and has raised their profile in the organization. Even librarians find the work you are doing satisfying and dignified. The beneficial changes that have taken place in the libraries due to this procedure are welcomed by the readers.

Following is a list of our most popular guidelines for libraries, based on information obtained from various sources and sources on the subject. This will help the librarian to correct the errors indicated in Table 1. These principles will help improve the quality of service and efficiency. These principles are - (1) To formulate the policies of the library and to keep a record in written form.

(2) Arranging the library work in written form.
With recommendations
(3) To select the tools / materials required for library management and staff.
(4) Preparation of annual financial budget. (5) Beneficiary-reader should be considered as the focal point of the library.
(6) Planned development of bibliography (reading material).
(7) Library facilities available keeping in view the beneficiaries and staff
(8) Comparing the quality of library service with other quality and efficient libraries

To evaluate.

Summary

Such librarians, who have been practicing the ISO system for about two years, have expressed a satisfactory and beneficial tone about the need for these methods. This indicates that the effort is generally beneficial. The foundation of quality systems is strengthened by three things. One is that these methods contribute to both the organization and the personal development of the employee in the organization. There is improvement on the levels. Second, continuous and continuous learning and continuous testing lead to continuous improvement. And the third thing is; Customer satisfaction. The Vice President of IBM says, "Nowhere is quality more critical than in organizations and institutions handling information.

The ISO guidelines nowhere say that its certification must be obtained by every organization. ISO certification from industrial libraries is not only issued to libraries but also to those institutions. For this, strict inspection is done by quality inspectors. Libraries today are responsible for the quality and reputation of the organization.

However, if the ISO guidelines (which are optional as mentioned above) are followed consciously and neatly, the construction of the library will be effective and proper. Therefore, the needs of the beneficiary customers and the capacity of the library to supply them can be properly matched; It also improves the quality of services and procedures. In this way, you get to see the fruitful picture of self-developed quality, minimal errors / mistakes, maximum benefits, healthy environment and continuous increase in the number of customers.

Reference

(1) Brophy Peter & Kate Coulling Quality Management for Information and Library Managers, Aldershot: Aslib Gower, 1996.
(2) Ellis, Debbie Marten Bob Implementing BS5750 ISO 9000 - in Libraries, London : Aslib, 1993. (3) Journal of Library Administration. Vol. (18) 1/2, 1993.
(3) Jurow Susan; et.al. Introduction: TQM fundamentals and overview of contents. Journal of Library Administration vol.18/(1/2); 1993; p.10.
(4) MacMillan, 1990. (3) ISO 9004-2 : 1992 Published by International Organisation for Standerdisation (ISO), Geneva.
(5) Zeithmal V. A., et. al - Delivering Quality Service: Balancing Customer Perceptions and Expectations; New York,

◆◆◆

Soft Skills and Personality Development

Dr.Suresh B. Deshmukh
Associate Professor & Head, Dept. of English
M S P Mandal's Sunderrao Solanke Mahavidyalaya, Majalgaon. Dist: Beed

Introduction:

Owing to internet and technology, every one's life has been changing drastically. Any kind of information is available on a click. The current education system is availing the use of ICT to enhance learning process rapidly. But one has to update himself/herself as per the age of internet and technology. One has to adapt new skills to develop the overall performance in every field. To improve the ability, one has to learn hard/ technical as well as soft skills. For the sake employability, one needs to master hard and soft skills. The hard skills are related to use of modern technology effectively. The hard skills are to be learnt by proper education. So far as soft skills are concerned, it has to learn with proper intention. Both the skills are important to sustain in every field. In job market, any organization asses the soft and hard skills of the candidate. Hence, soft skills play an important role in every one's life to achieve success in every field.

Soft Skills:

Soft Skills and Personality Development are the interchangeable terms taking into account the present situation. Soft skills or life skills are related to the qualities of a person. It includes behavior, living style, language, attitude, habits, managing people, friendliness, listening to others, self assessment, self awareness, assertion, communication, etiquette, etc. The psycho-social ability of the person helps to form image of the personality for others that comprises decision making, problem solving, critical thinking, effective communication, leadership, time management, stress management and so on. The combination of thinking and social skills forms a personality. The World Health Organization (WHO) defines the soft skills as: 'These are the abilities for adoptive and positive behavior that enable individuals to deal with the demands and challenges of everyday life'. The UNICF defines it as: 'A behavior change or behavior development approach designed to address a balance of three ages: knowledge, attitude, and skills'.

Personality:

Personality refers to the characteristics, manner, mindset, and way of thinking and approach of a person. It can be defined as: 'the various aspects of a person's character that combine to make them different from other people'. For shaping personality of an individual, family background, culture, tradition, environment, and education play pivotal role in any individual life. In short, the personality is nothing but how we look, feel, understand, and behave. Developing personality is to understand and learn about one's inner and outer self in order to gain positive change in a person. The personality includes character, behavior, attitude, self-awareness, goal, creativity, innovation and human values.

Soft Skills:

Communicative Skills:

Effective communication is one of the aspects of soft skills. Whatever the language we use, it should be used with appropriate tone, intonation and pronunciation. Taking into account the variations of spoken languages, one has to use standard language for communication. The language standard depends upon the language (i.e.- Marathi, Hindi, English and so on), region, culture, and so on. For instance, Marathi language is used in Maharashtra state. There are many variations of Marathi language as per Districts, Talukas, and Villages. It clearly means the Marathi language is spoken differently in different regions regarding tone, intonation, and pronunciation. In this case, the Puneri Marathi (dilates) is considered as the Standard Marathi Language. So as the UP Hindi is considered as the standard one. So far as English language is concerned, BBC world/RP (Received Pronunciation) is considered as the Standard English language. To master the language skills, one has to learn/practice these aspects of languages. Besides, the theoretical deliberation of communication, one has the ability to deliver idea clearly and effectively using modern technology. Listening skill has to develop considering attention, assuming, eye contact, patience for being a good listener. One has the aptitude of identifying and analyzing problems in given circumstance. Communication skills include listening, speaking, observing, empathizing, body language, and so on.

Critical Thinking and Problem solving:

Thinking is a crucial process of a person. The way of thinking shapes the deeds of a person. Thinking, whether positive or negative, is the part and parcel of an individual. Examining, analyzing, evaluating, and synthesizing the positive and negative thoughts help to develop critical thinking ability of a person. Critical thinking involves creative, innovative, analytical thinking process. It comprises the ability of a person to apply knowledge and understanding to new and different problems.

Team Work Skill:

Any one has to act or work at two levels i.e. individual and group or social level. To develop the ability of an individual to work in a team, one has to work with people from different social cultural background to gain the common goal. Contributing to group's plan and coordinating efforts are the necessary aspect to enhance skill of team work.

Life-Long Learning and Management:

Habit to learn new skills and knowledge is one of the aspects of life-long learning process. It helps us to enhance the knowledge and understanding about the world. One can learn it at two levels personal and professional level for the sake of self confidence and esteem as well as to execute our ideas, planning in the given circumstances. Managing time, ideas, plan, and deeds is crucial to materialize the things at ground level. Hence, life-long learning and management skills are essential in many ways.

Entrepreneurship Skills:

Skills of entrepreneurship are a must for personal and professional development of an

individual. The skills assist an individual to develop the ability of business skill and risk awareness. To enhance creative and innovative ideas regarding business tasks, one needs to have special training and practice. Entrepreneurship skills include business management, risk-taking, networking, critical and creative thinking, and problem solving skills.

Professional, Ethic, and Moral:

The main aspect of humanity is having a sense of responsibility towards the society. Being a human, one has his/her own ethical and moral value is a crucial aspect of soft skills. Professional, Ethical, and Moral skills need to have honesty, trustworthiness, loyalty, respect, fairness, accountability, socially responsible, and so on. Besides, impartiality, rationality, consistency are the other essential features to develop these skills.

Leadership Skills:

Taking lead in various activities and tasks is the ability of a person's leadership skill. A leader must have the ability of motivation, delegation, positivity, creativity, communication. Leadership skills can be develop through disciple, taking more responsibilities, situational awareness, inspiring others, keep learning, listening others, and solving conflicts, etc.

Personality Development:

Self-awareness:

One has to know 'self' first regarding own character, strengths, weaknesses, desire, likes and dislikes. One can understand oneself when you are in stress or under pressure. Self-awareness can be referred to attitude towards life, people and work, moral and political beliefs; (moral, social, political) values as well as spirituals, material, social-self. Understanding self is the important element of developed personality.

Goal Setting:

Every individual has the goal in his/her life. One can observe that the great personalities have their visions and goals. To develop personality, one needs to know what they want in their life. Setting goal is an important aspect to gloom one's personality. It is nothing but the action plan of a person or group to achieve the success. There are short term and long term goals: short term goal can be related to personal, group, educational level success but the long term i.e. ultimate one must be related to humanity for developing fascinating personality.

Creativity:

Creativity is another component of personality. Creative mind is always active in order to fulfill the dreams. Creative mind perceives the world in various ways and angles to find out new hidden pattern of things, situations and actions. Think differently and act accordingly is the process of creativity thinking.

Innovation:

Innovation is the product of creativity thinking. The process of innovation includes the creative thinking, association of ideas, observing, questioning, networking, and experimenting. Human Values:

Human values are the core aspect of developed personality. It encompasses the qualities like affection, respect, openness, acceptance, consideration, listening, love and empathy towards other human beings. Shaping the human values of an individual depend upon the circumstances, interest, cultural and social backgrounds. Human values can be divided into three categories like Personal Values for instance honesty, courage, maturity, courtesy, loyalty, etc; Community Values such as justice, service, team spirit, non-violence, responsible to community; Social Values in order to cooperation, concern to others, secularism, awareness of social rights, sense of social responsibility.

Soft Skills and Personality Development are the very important terms in the recent academic circle. These skills are mandatory requirements for any professional organization. Educational qualification helps one to be specialist in the particular subject, but these skills helps one's to use that knowledge for practical purposes. Hence, Personality Development and Soft skills are the essential elements in today's hurly-burly modern world.

Works Cited:

file:///H:/Soft%20skills/Soft-Skills-Development3.pdf

https%3A%2F%2Fncert.nic.in%2Ftextbook%2Fpdf%2Fkect108.pdf&clen=431200&chunk=true

Joshi, Manmohan, Soft Skills, 1ed, Institute of English and Foreign languages, Bangalore,(http%3A%2F%2Fworldwideuniversity.org%2Flibrary%2Fbookboon%2Fsoft-skills.pdf&clen=4340104&chunk=true)

www.osou.ac.in%2Feresources%2FSoft-Skills-ccs04.pdf&clen=4689512&chunk=true

◆◆◆

Subalterns in Raja Rao's Kanthapura

Dr. Jyoti D. Dhokale
Assistant Professor, Department of English
Shri Vyankatesh Arts, Commerce and Science College,
Buldana, Maharashtra, India.

Abstract

Raja Rao explores the intolerable conditions of the subalterns in the Kanthapura through the themes of social status, class-caste discrimination, and wealth. In this novel, Raja Rao reveals the upshot of untouchability, exploitation, social domination, social setup of society, customs, religious beliefs, prejudices, sufferings of miserable coolies, and the theme of the freedom movement in a rural setting. The major objective of this paper is to explore the Subalterns presented in the novel Kanthapura. The study focuses on the situation of coolies. More than that the study shows what types of socio-economic, and religious cultural frameworks compelled workers and villagers as subaltern characters.

Keywords: Subaltern, oppression, subjugation, suppression

Introduction

The word 'subaltern' is a German word that means 'inferior rank' or 'secondary importance'. Antonio Gramsci, Ranjit Guha, and Gayatri Chakravorthy Spivak are three outstanding thinkers of 'subaltern'. Julian Wolfreys defined the concept of 'subaltern', "It contains the groups that are marginalized, oppressed and exploited on the cultural, political, social and religious grounds"1. In the recent global research scenario, the subaltern theme has become so important. Subaltern literature mirrors various themes such as oppression, marginalization, Gender discrimination, subjugation of lower and working classes, disregarded women, neglected sections of society, deprived classes, lower caste, etc. It is the subdivisions of post-colonialism. Post-colonial literature stems from postmodern literature. It is concerned with the political and cultural autonomy of the people who were subdued in colonial domains.

Gramsci emphasized the connotation of this expression in terms of Gender, Class, Caste, Race, and culture. Gayatri Spivak comprises a new dimension to the term' subaltern' for the colonized people, oppressed generations, working classes, blacks, and muted women. Thus, subaltern groups may belong to any gender, caste, class, sex, ethnicity, and religion. Antonio Gramsci opines that the subaltern classes allude to any lower rank person or group of citizens in a distinct society suffering under the hegemonic domination of governing aristocratic class that denies them the fundamental rights of involvement in the making of provincial history and culture as active individuals of the same country. Perhaps, Gramsci, at that time had in his mind the workers and peasants who were marginalized, oppressed, and suppressed by the fascist leaders. In the opinion of G Spivak, the term 'subaltern' is flexible and it can have room for social identities and struggles such as women and the colonized that do not plummet under

the reductive expressions of stern class analysis.

Literature is a tool that draws the openness and fight for subjugated people. Like other literature from different places of the world, Indian English writers have marked those subaltern issues with special attention in their works. Raja Rao is a prominent English writer of his era. His contribution to the growth of the English novel in India is enormous. Kanthapura is Raja Rao's masterpiece which depicts the social reality of life. The principal objective of this paper is to trace the vulnerable condition of the subaltern. In this paper, an attempt has been made to analyze Raja Rao's exploration of the Subalterns in the novel -Kanthapura (1938). It underscores the sufferings of workers and villagers under the prevalent class structure, thriving on the rich-poor divide. In Indian society, caste is the foremost basis of a person's location in the power structure.

Raja Rao has contributed to the growth of Indo-English fiction and has given it an identity. Growing up during the high day of colonial rule, writing as a colonial and post-colonial, Raja Rao stays close to the multifarious manifestations of this historical encounter. The colonial experience is a live experience to him, and his writing is therefore linked to this theme directly or indirectly. He writes out of an acute social consciousness which is virtually concerned with politics and society with the function of power in a given society and its effects on the moral, social, cultural, and even aesthetic values of the people in that society. He conveys a strong message through his novel Kanthapura.

Kanthapura was influenced by Raja Rao's reading of Ignazio's Silone's Fontamara, the story of the exploitation of the poor by the rich, as seen through the eyes of socialists of the 1930s, during Mussolini's reign. Kanthapura must be placed in the context of a plethora of socio-political novels written during this period. Raja Rao exposes his penetrating knowledge and understanding of Indian village life. He strongly displays a deep and firmly roofed passion for India's struggle for freedom and the pathetic conditions of workers.

Through the picture of the small village Kanthapura; Raja Rao realistically presents, the social and political milieu of India during the period from 1919 to 1930 when the Gandhian movement went on with full strength where he attempted to transform the entire nation into an army of disciplined and non-violent freedom fighters. He also tried his best to voice the cruelty and oppression experienced by coolies, workers, and untouchables in this novel from 1919 to 1930. The novel exposes the class and caste disparities of Indian society which also mirrors a visual rendering of those who endure its inequities.

He focuses on the freedom movement, the untouchability, miseries, poverty, exploitation by landlords, dowry, maladjustment in marriage, the helplessness of women, caste system, which is an entirely indigenous phenomenon in our country. Raja Rao used the protagonist Murthy and the village Kanthapura to present a satiric picture of pre-Independence and Indian socio-political and cultural scenarios.

The plot of the novel is made of the main plot and a sub-plot. The main plot deals with the impact of the Gandhian Freedom movement on a remote south Indian village, Kanthapura.

The sub-plot is about the happening on the Skeffington Coffee Estate in the neighborhood. It turns a light on the exploitation and brutality to which the Indians were subjected by the foreign rulers. The two plots are fused into a single whole. Both expose the brutality of the Englishmen and the various ways in which they exploited the Indians. Later in the novel, the coolies of the Coffee Plantation join the Satyagrahis from Kanthapura in their Satyagraha outside the Toddy booth. The plot has a beginning, middle, and end. It begins with an account of the small south Indian village, Kanthapura, its locale, its crops, its poverty, and the ignorant and superstitious nature of the villagers. The village is small but it is divided into a number of quarters - the Brahmin quarter, the Potters quarters, the Sudra quarter, and the Pariah quarter. Caste-ridden Indian society has its own local legends.

Analysis of Subalterns in Raja Rao's Kanthapura:

Raja Rao brilliantly deals with the postcolonial identity of the subaltern in this novel. The novel describes in detail the daily lives of an isolated group of villagers, their idiosyncrasies, the community's social structure, struggle, and the religious and moral codes that govern the villagers. The social climate of the village is roughly divided between the two major castes; the Brahmins and the Pariahs. Being a traditional village in India, it becomes the microcosm of the universal, rural condition all over India.

The theme of the freedom movement is studied in a rural setting where hunger and starvation are caused by the operation of natural forces. This is nothing but a mirror image of society. In realistic terms, the story is not only about the physical destruction of a south Indian village but also the sufferings and exploitations of the coolies as a result of its conflicts with the British government, and the consequent reprisals effected by the colonial administration in terms of burning down houses and property, imprisoning killing or wounding men, and compelling women and children to migrate to other villages. The novel skillfully reflects the attitude of Brahmins, the high caste people, towards the lower caste people in the society. It also focuses on the cruelty and rigorous acts of the British rulers in suppressing the non-violent agitation of the freedom fighters.

Gender discrimination and exploitation of coolies

Raja Rao's depiction of the sufferings and exploitations of the coolies on the Skeffington Coffee Estate is quite vivid. Skeffington coffee estate is the representative of scores of British-owned estates in India, whether they are coffee plantations, tea plantations, or some other plantations. The conditions of all of them were the same as depicted in this novel; in fact, in some cases, they must have been far worse. The coolies were recruited from the plains below the Ghats stretching up to the Godavary. From time to time, a foreman or Maistri was sent to recruit coolies. They were enticed to leave their household by false promises. Their march to Skeffington Coffee Estate has been described by Raja Rao at length in his usual graphic and picturesque style.

Raja Rao exhibits the pathetic but authentic picture of the coolies. Once the coolies were brought to the coffee plantation, the manners of the Foreman changed and grew harsh

and threatening. They paid paltry wages to the workers - a two-anna bit for each woman and a four-anna bit for each man. They were exploited in many ways. All promises were forgotten. Even sometimes no wages were given. Indeed, the white owner did not even know that they had promised a four-anna bit for a woman. They sometimes used guns and pistols to control the rebels and traitors. Even if an officer killed an innocent coolie, he was acquitted by the Red Man's court. They were given small huts to live in, which they had to repair or thatch themselves. They were provided with a frugal diet and were made to work hard from five in the morning till late at the night. They were not allowed to take rest. If anybody took a rest or was slow, he was brutally thrashed by the maistri. No wages were paid, and the old hands knew that one, who came to the Estate once, never went out of it again. He must work, suffer and die there. The workers were also exploited sexually. The young officers would molest the Indian women. The white Sahib needs some or the other woman to tickle his fancy. The presentation of the life of the workers on the Skeffington Coffee Estate is the symbol of the suffering of the industrial workers under colonial rule. The pathetic condition of women on Coffee Estate symbolizes sexual exploitation of women in the past and at present.

Not only sexual harassment and oppression of all workers were there but also the workers were also exposed to dangers and diseases of various kinds. The Estate was infested with snakes, and many died of snake bites while at work. Besides this, there were heavy rains and the workers would have to work in rains drenched to their very skin. With the rains, there would come malaria and take a heavy toll on life. Men, women, and children would die in large numbers. They face health issues such as cough, vomiting, and dysentery. Many coolies wanted to go back to their homes but they had no money and anybody who dared to ask for his wages were mercilessly beaten. Moreover, they do not have any freedom to escape the vicious religious social structures because they are illiterate, conservative, traditional, and naturalized with the social norms and values in the subaltern community they are compelled to live under the extreme exploitation, social oppression, and injustice. Moorthy teaches the villagers to read and write. He wanted to stop the exploitation and injustice done to them. He asks the sahib for their rights, for instance for holidays. The villagers wait for Moorthy who is seen in the Skeffington Coffee Estate. He explains the policeman that none can own a human being as it is happening in the Estate. The policeman averts him to enter the Estate. There is a battle of dirty oaths. Bade Khan charges lathi on Moorthy. The workers do not like their leader is being beaten so they trash (to damage) the policeman. Women are angry and they want to tear his beard. The maistri whips the coolies.

Caste system Representation of the "Subaltern" in Terms of Caste:

Rao has highlighted the fact that the Indian villages are caste-ridden, and that there is no free mixing of the people even in the small and limited community of a village. There is a reference for four and twenty houses in the Brahmin quarter. One of the most important evils in Hinduism is the caste system and this is described through Bhatta, and later through Swami. Both are conservative and orthodox Brahmins. Both are the agents of the British government

and work together to frustrate and defeat the Gandhi Movement. Since Swami has the power of superiority (as he belongs to the Brahmins) over other castes, he believes that the caste system is the very foundation of Hinduism. He checks and tries a lot, so that no Brahmin should have contact with the pariahs, and threatens to excommunicate Moorthy because he does so. Men and women of the Brahmin quarter maltreat, mistreat, and always look down upon the Sudras, the persons of the Pariah quarters. The Pariahs are not allowed to worship in the temple of the Brahmins.

He echoed the actual situation of Subalterns, their mentality, and reality. Subalternity occurs on the basis of caste, class, and gender, in the Indian cultural context. The caste system has played great destruction and annihilation to the Indian people. Although the Indian Government passed a law for equality mental, social and traditional outlooks of the people remained the same. Even now also India is not free from the class and caste system.

Kanthapura is a fine work of art that aims at stimulating the conscience of the country and even of the world at large, at the ills and injustice which plagued Indian life in the 1930s. Not only the novel portrays the freedom movement led by Mahatma Gandhi as the main theme but also aims at social reform and social awakening. These social reforms included freedom from economic exploitation by the West, also eradication of untouchability, rigidities of the caste system, and removal of illiteracy, ignorance, and superstition. At the end of the novel, there is also a mention that Raja Rao, through his hero Moorthy, does not regard Gandhism as the last word and he believes that the basic ill in India was something more fundamental than conceived by Gandhiji, i.e., inequality.

CONCLUSION

Thus, we can conclude in short that the study indicates the situation of subalterns who are facing multiple problems in life that reflects in the novel through the Skeffington Coffee Estate's workers and other characters and their pitiable situation. They all are representative subaltern characters of the novel who live similar fates and live as identities of subalterns. The condition of the subalterns has not changed much. In colonial times they were the victims of colonization and now they are the victim of a subtle and sustainable social cycle of domination that is structured by socialized capitalism.

In this sensitive portrayal of the miseries of Indians specially the coolies of the Skeffington Coffee Estate, Raja Rao displays his penetrating thought and humane attitude in understanding the grim realities of the social life in India. Socio-cultural and economic awareness is highly required for the people of gendered subalternity to redeem their predicament in the novel. The author suggests struggling for basic rights otherwise the situation of poor men and women is similar to the characters of Kanthapura. Raja Rao's turning to the evil of the class system even at the very start of his writing career is understandable because it answers to his need to create in readers an urgent awareness of the dehumanizing social evil, to stir the springs of tenderness in them and to rally them for the removal of these evils in order that a desirable or a just social order may come into being. It is significant that this Indian novel in English first appeared at a

time when social reformers in India were engaged in an earnest effort to remove casteism. Though social life in India has been completely revolutionized since then, one cannot say that casteism is fully wiped off and there is socio-economic equality. Even today workers: men or women; are facing the same problems not only in India but all over the world. They are common victims and suppressive as they do not have the economic and political power to fight back against the upper-class people's supremacy. They are not able to get the voice to speak out about their condition and portray themselves before the world. These subalterns have very few chances to change their fate in society which is measured by the upper class and closes the options like consciousness, education, and equal rights to raise their status.

It is in this context Raja Rao's Kanthapura assumes contemporary relevance and strength. This paper 'Subalterns in Raja's Kanthapura' would certainly create a change that still needs courage and confidence to get rid of superstitious beliefs and customs from subaltern ideologies which currently prevail in our society.

References

[1] Chatterjee, Partha. "Caste and Subaltern Consciousness", Discourse in Subaltern Studies. Delhi: Oxford University Press India, 1989 Vol. VI. pp. 169-209

[2] Rao, Raja. Kanthapura, New Delhi, Oxford University Press; 1974.

[3] Gayatri, Chakravarti, Spivak. Subaltern Studies: Deconstructing Historiography, Delhi: 1988, Vol. IV, pp. 5.

[4] Spivak, Gyatri Chakravorty. "A Literary Representation of the Subaltern: Mahaswetadevi's 'Stanadayini." Subaltern Studies V. Ed. Ranajit Guha. Delhi: OUP, 1987

[5] Guha, R. Ed. (1982). Subaltern Studies: Writing on South Asian History and Society. Oxford UP.

◆◆◆

uodforrhy vk'k;rRokpk 'kk/k % ,d fpfdRlk ^i'u Vkxy vkHkkGkyk* ;k dk0;lxgkP;k vu"kxku

ik-Mk-'kkHkk jkdM
lg;kxh ik/;kid
vkj-Mh-vk;-d- o d-Mh- egkfo|ky;] cMujk

lkjk'k %

lkfgR; [k&;k vFkku lektkP;k fLFkrhxrhpk vkjlk vlrk- lektkP;k] 0;oLFkP;k mnxkjkpk rk lokn vlrk- lektfLFkrh] lektHkku ;kpcjkcj lektkP;kvi{kk R;kru v/kkjf[kr gkr vlrkr- dyk o lkfgR; g lektkp okg# vlrkr- lektkP;k l[k n%[kkp ifrfcc lkfgR;kru meVr vlr- [kj rj lkfgR; Eg.kt R;k R;k dkGkrhy ,d ekfyd Bok vlrk(tk bfrgklk #ikr dkykrjku vR;r mi;Dr nLrk,ot Bjrk- lektdkj.k] jktdkj.k] lkLdfrd] Hkkfrd] 'k{kf.kd] cnykph ukn ;k lkfgR;t=he/; fo'k"kRoku lkiMr- lkfgR;kP;k fofo/k iokgke/ku ;k lo vxkuh lekt vkfo"dr gkr vlrk- dkncjh] dFkk] ukVd] dfork g egRRokp okMe; idkj ekur rj dfork gk [k&;k vFkku lkfgR;kpk ik.k vlrk- lhfer 'kCnc/kkr 0;kid vk'k;kfHk0;Drh lk/kyh tkr rh dforrup! vyhdMP;k dkGkr ,d l'kDr fi<h dk0;#iku lektkP;k fofo/kkxh #ikuk Li'k djrkuk fnlr- lkekftd lk;koj.kkyk gh dfork Li'k djr- R;kP;k vuHkofo'okru u0;k opkfjd e'khru gh dfork [k&;k vFkku vkiY;k ixYHk yko.;klg ckgj ;r- vkiY;k vuHkrh'kh ikekf.kd jkgu g dk0;y[ku eukpk Bko ?kr- vkt dfork foiy iek.kkr fyfgyh tkr vkg- ledkyhu lekt vfLrokP;k lonuk R;kru vfHk0;Dr gkr vkgr- ek= ;kr Qkj deh doh vkiy vfLrRo rxou vkgr(dkj.k dfork fnlr] r'kh lkih ulr- frpk ?kkV ygku vlyk rjh 0;ki nh?k vkg(;kp Hkku Bou tk doh lektkpk] fdok Hkko Hkkoupk rG <oGu dk<rk rk doh lektekU; gkrk- Ekkuoh thou o dohP;k dforrhy thoutkf.kok ;kpk vU;kU; lc/k vlrk R;k n"Vhu fopkj dY;kl furhu n'ke[k ;kpk *i'u Vkxy vkHkkGkyk* gk dk0; lxg vR;r eexkgh vkg- [kjrj ;k lxgkrhy iR;d dfork gh lkekftd ck/khydhpk iR;; n.kkjh o lekteu okp.kkjh dfork okVr- furhu n'ke[k ;kuh lektkP;k gk y[kktk[kk ekM.;klkBh x>y ;k dk0;idkjkph ekB;k f'krkQhu fuoM dyyh fnlr- [kjrj doh i.kRoku lop thou fo"k;kuk U;k; no 'kdr ukghp(i.k R;ku t fo"k; vkiY;k l{e thoun"Vhu fViyy vlrkr R;kph Li"V o fpru'khy vfHk0;Drh R;kP;k dforru ifrfcchr 0gko;kl goh] gp Hkku rikIrkuk furhu n'ke[k ;kph dfork dekyhP;k mphoj xyyh fnlr- vuHkrh vkf.k vkLokn ;k nkUgh Lrjkoj rh jfldkP;k eukpk o/k ?kr- doh Eg.krkr R;kiek.k dforp cht dkGtkr

iMy dh r #tr o dkykrjku R;kru dG;k] Qy tUekyk ;rkr- gh dfork [kjh lk/kuk vlr- ;kp vFkku furhu n'ke[k ;kP;k thoufctkph dfork *i'u Vkxy vkHkkGkyk* ;k lxgkr fo[kjyh vkg-

Xk>y Eg.ku ;k dfordM ikgrkuk tk ekBi.kk jfldkyk Hkkork rp x>yp [kj J"BRo ipM okMe;hu eY;kRedrk o ifrek ifrekph mPp irhph jypy ;keG lkfgR; fo'okyk mphoj u.;kp dlcgh gh dfork lk/kr o dohcjkcjp jfldkykgh le/n djr ur- vfHk#phpk ntk mpkor u.kkjh gh dfork Eg.kup ;k n'kdkrhy J"B dfork Bjr-

iLrkouk %

vokphu ejkBh dfork d'kolrkiklu tUekyk vkyh vlyh rjh i< vokphu dforP;k ekinMkr cl.kkjh foiy dfork ejkBh okMe;kP;k nkyukr fyfgY;k xyh- ek= rjhgh e- Qy ;kuh lkekftd ck/khydh tir] ifjorukph tk.kho Bou th dfork fyfgyh rh d'kolr io dkyhu gkrh R;keG [kj rj QY;kuk vokphu dforp tud Eg.kko ykxr- ek= gjh ujd Eg.krkr- R;kiek.k] vktP;k nfyr] tu] xkeh.k lkfgR;ke/kyh lkekftd ckf/kydhph o lex ifjorukph th tk.kho vkg] rh QY;kP;k dforru fodflr >kyyh vkg- vFkkrp 1850 P;k njE;ku QY;kuh th vHkxjpuk dyh rh fuferh y{kkr ?;koh ykxy- QY;kph dfork i.kr% n'kh gkrh] r bxth dforp vudj.k u0gr- Eg.ku gk /kkxk idMu vokphu ejkBh dforpk fopkj djhr i< jfofdj.k eMGkP;k ek/;ekrru vud dohph fulx] lkekftd tkf.koph] n'kHkDrhph dfork i< vkyh- xkfonkxt ;kuh iedfork rj Hkk-jk- rkc] ek/ko T;fy;u] ck-Hk- ckjdj] i-f'k-jx o i<- fo-nk-djnhdj] dlekxt olr ckiV vkf.k lj'k HkV v'kh ijijk igko;kl feGr- lj'k HkVkuh x>ypk ikr le/n dyk gkp /kkxk idMu o x>yph ijijk 'kk/kr vyhdMP;k dkGkr T;k dohuh rkdnhu x>y fyfgyh R;kr fonHkkrhy egRRokp x>ydkj mYy[kuh; vkgr- vyhdMP;k dkGkr euferhP;k dGk lklr T;k dohuh mRre dfork lekj vk.kyh R;kr ike[;ku bjQku 'k[k] xhr'k f'kn] g"kky lB.kdj] l?kfe=k [kMkj] iou ukyV] furhu HkV] fo'kky dUgjdj] fuy'k doM] idk'k dnG ;k ukokpk vkotu mYy[k djkok ykxy- ek= ;krgh fonHkkrhy egRRokp doh o R;kP;k dforrhy vk'k;rRo ;kpk vH;kl lnj 'kk/kfuc/kkr dj.;kr vkyk vkg- furhu n'ke[k ;kP;k dforrhy lkekftd] lkLdfrd rRoeY;kpk 'kk/k ?k.;klkBh gk 'kk/kfuc/k iLrr djhr vkg- lr lkfgR;] ykdlkfgR;] ;kru 0;Dr >kyyk ekuorkokn 'kk/k.;kpkgh i;Ru lnj 'kk/kfuc/kkr djko;kpk vkg-

mfnn"V; %

- uO;k fi<hrhy ;k dohP;k dforrhy vk'k;rRokpk 'kk/k ?k.k-

- ;k dforke/khy 'kk"k.keY;kph fpfdRlk dj.k-
- fuferhP;k vxku ;.kkj oxGi.k rikl.k-
- Hkkf"kd lk"Bo o ifrek& ifrdkp oxGi.k 'kk/k.k-

thoukp xHkhj fpru ekM.kkjh o okLrok'kh ,d#i gk.kkjh furhu n'ke[k ;kph dfork vk'k; eY;kpk xHkhjru 'kk/k ?krkuk fnlr-

tG.kk&;kyk foLro dGrk

c?k.kk&;kyk ukgh

tx.kk&;kyk thou dGr

iG.kk&;kyk ukgh---- i-t-13 dfork&1

ekuoh thou fopkj dY;kl vR;r Hk;kog vkg] i.k tk r txrk-* l?k"k Lohdkjrk] ;.kk&;k d"Vkyk lklrk R;kyk thoukpk vFk dGrk- i.k T;kP;k tx.;kyk onukp ukgh- R;kyk ek= r lgt okVr- iR;dkP;k vk;";kph xkGk cjht vxnh dkgh 'kCnkr ekM.kkjh gh dfork vre[k djhr tkr-

ekuoh ukR;krhy vkHkkjkph tk.kho i.k doh leFki.k 0;Dr djrkr] rj thoukp lkpyi.k fdrh ?kkrd vl ''kdr ;kph tk.khogh d#u nrkr- vkiY;kyk txrkuk lenkph [kkyh gkou txko ykxy- vkHkkGkph mph gkou txko ykxy ;kp Hkku n.kkjh ek.kl vkrk gjor pkyyh vkg- ukR;krhy Qkyi.kk lkrR;ku lkekjk ;r vkg- ek.klkP;k ek.klkojhy fo'okl mMr pkyyk vkg iR;d drhr LokFkkph /ked lkekoyh vkg vl dohyk okVr- fHkdk&;kykgh vkrk lkRoukph xjt ukgh R;kykgh ukVp goh gh lonuk dohu dk'kY;ku idMyh vkg-

lkRoukp nku vJ ?k

fHkdk&;kl Eg.kyk

rk Eg.kkyk ukV n j

vklokuk pkVrk dk ---- i- 29 dfork 13

[kjrj ek.kl okprk ;r ukgh- vktdky d.kkP;k eukr dk; vly ;kpkgh iRrk ykxr ukgh- fnyyk 'kCn] ?kryyh 'kiFk 0;Fk Bjr- lRrk/kh'k vkf.k jktdkj.kh ;kuh rj rkGeGp lkMyk- mi;kx QDr fuoM.kdh ijrk] i< R;kP;k erkyk dk.krhp fder ukgh ;kph [kr doh 0;Dr djrkr-

ikFkhrY;k dFkkpk mi;kx dk; lkxk

viY;k u0;k erkpk mi;kx dk; lkxk- ---- i- 21] dfork & 7

brD;k ekfedi.k doh jktdkj.kkpk o/k ?krkr- dk.krkgh i{k MkD;koj ?k.;k;kX;rpk ukgh- i{kfQ#uh i{k cnuke dyr ;kph [krgh doh 0;Dr djrkr- mif{kr 'kkf"krkph onuk ekM.kkjh furhu n'ke[k ;kph dfork] jktxkj] dkexkj] fHkdkjh

;kpcjkcj 'kk"k.kyk cGh iMyY;k L=hph O;Fkk ;FkkFki.k ekMrkr- L=h l{kehdj.kkP;k fdrhgh ckrk vki.k ekjr vlyk rjh iR;{kkr o;fDrd n"V;k vki.k R;kr fdrh ek?kkjrk vkg g ekMrkuk doh Eg.krkr]

dh eyhuh g djko] r djko lkxrk vu

'koVh ikBh frP;k dk py nrk ey nrk---- i- 83] dfork & 62

vxnh lk/;k 'kCnkr doh vR;r xHkhj igkj ;k dforr djrkuk fnlrkr-

vkt lektke/; lektkph vogyuk VII;k VII;koj ikgko;kl fEkGr- /kekph xHkhj ckt letu ?krk doG Lor%P;k LokFkklkBh /kekpk okij dj.kk&;kph dohyk dho ;r- ek.klkP;k fopkjkP;k dRryh eukeukr fo"kkph ij.kh djrkr- efnjkr foLro iVfo.;kph v?kkjh oRrh] ek.kldhp fgLl ikM.kkjh fdGlok.kh ioRrh ;kpk doh fu"k/k uknorkr-

/ke R;kyk lkxrk dh ij.kh] djrk fo"kkph

Ekk.klkP;k dRryhph dh] uoh pkgy nrk---- i-83] dfork & 62

vxnh FkkM;k'kk ifj?kkr] doh lektkph l|fLFkrh o R;kojhy] Hkk"; vyxn ekMrkuk fnlrkr-Lkekftd 0;xkoj migklkRed Hkk"; djrkuk doh o;fDrd ieHkkoup dohP;k vr%jxkr m/kk.kyY;k fofo/kkxh ieNVkp lkn;#i ;k x>yke/; ekfyd yko.; ?kou mrjr- dB iekph vlk'kh vkg] dB HkDrh] dB opuk] dB vkto rj dB lei.k v'kk fofo/kkxh iyp nnhl;eku yko.;#i rj d/kh ly.kkjh onuk vl uru djhr gh dfork Qj /kjr- thoukP;k fofo/k VII;koj vkyy iekuHkrhp mRdV o.ku gh dfork djr rj l[kkP;k {k.kkph l[kn ekgj 'kCnkoj dkjr- ;k dfork eukP;k xkHkk&;kru Qj /kjrkr- fo'k"k Eg.kt l|dkO;fuferhP;k iokgkr dohP;k fo'k"k ukfo.;i.k ifrekuh gh dfork oxGkp fuferhpk in'k lkdkjr tkr-

lkxjkru ,d vktG] f>jiY;ku dk; gkr-

HkV uk r ,doGk] HkVY;ku dk; gkr---- i- 23] dfork & 8

;k lkj[;k eukgkjh 'kCndyk jfldkyk ekgou Vkdrkr-vifre ifrek lkn; o Hkkf"kd yko.; gh ;k lxgkph egRRokph ckt gk;- vk'k;?ku eY;kRedrk tkiklr] ekuoh eukfoHkekp fofo/kkxh iy myxMr gh dfork ekuoh n[k&;k tkf.kokoj lfg".krph Qdj ?kkyr- fopfyr >kyY;k eukyk okLrokp Hkku nr- dB ln'k rj dB ij.kk nr- dohp egRRokp thouHkku ;k x>ykuk 0;kiu vkg Eg.ku ;k lxgkrhy iR;d x>y HkkckoyY;k lekteukyk] lHkehr ekuoh ioRrhyk vk/kkjkpk gkr gh nr- x>y ikrkrhy vkiyh vykfdd enk ;k x>ykuh vf/kd nnhl;eku rj dyh vkg i.k ejkBh x>yY;k vR;r mphoj vkiY;k lod"k of'k"V;klg uou clfoy vkg- okMe;hu ykfyR;] 'kjke/khy utkdr] Hkkf"kd le/n Hkku] vk'k; le/nrk] ifrdkph

vkjke] ''kCnkph y;c/nrk] vFkkp foHke ;k lop vxkuh gh dfork vFki.k o vkiy oxG vfLrRo lkHkkGu vkg-

Tkx.;krhy rk.kr.kko] oRrh ioRrhrhy nHkxyi.k] tx.;krhy nkfHkdrk] Hk"V jktdkj.k] ukR;krhy Qkyi.kk ;kph n[ky ?kr o le/n ekuoh oRrhP;k ijik"kklkBh t.k ;k dforpk tUe vkg- v'kkp vFkfoHkkjru gh dfork jfldeukyk Hkkor- rh okLro vkg] ekfed vkg Eg.ku frph ,d fof'k"V n[ky ejkBh lkfgR;kP;k ikrkr ?kryh xyh vkg- eph; dforP;k ntkckcrph] x.koRrckcrph ukjkth ;k dforu [kkMu dk<yh vkg- ,d.kp vk'k; rRokpk eukgkjh Mky lkHkkG.kkjh ;k 'krdkrhy egRokph dfork Eg.ku ;k dforpk xkjo djrkuk vkun gkrk;-

T;kiek.k gh dfork lektkP;k lk&;k n[kkP;k vxk'kh ukr lkxr R;kph onuk vyxn fpeVhr idMr] L=h n%[kkph lun mtkxj djr R;kpiek.k ''krd&;kP;k 0;Fkykgh 'kCn nr] R;kP;k vlg; n%fLFkrhpk gdkj ;k dforr meVrk- ledkyhu okLrokp fp=.k dfore/; ;.k vR;r egRRokp ekuy tkr R;kyk U;k; nr gh dfork gk ltukyk ekG p<r tkr- thou tx.;klkBh thou tx.;klkBh 'krd&;kyk vkReijh{kk n;koh ykxr- fgrHkj ikVkph Hkd rjhgh rk rlr d# 'kdr ukgh-

'krkr QkVyY;k piyrY;k xM;kyk

reP;k u0;k cVkpk mi;kx dk; lkxk---- i- 22] dfork & 7

vlk ekfed loky djhr vki.k fdrhgh i<kjyk rjh ijijrhy d"Vnkrk R;kp voLFkr fo0gGr vkg ;kph vkBo.k doh lektkyk djhr jkgrk- ''krd&;kyk nyky Qlorkr rl _rgh Qlorkr ;kckcrgh doh ftdjhu fyfgrkr- Qklkoj xY;kf'kok; dt ekQ gkr ukgh gh [krgh ekMrkr- [kjrj i'u Vkxy vkHkkGkyk gk dk0;lxg Eg.kt [k&;k vFkku x>ylxgp gk;- FkV dkGtkpk Bko ?k.kkjh ;k dkGkrhy mRre x>y Eg.ku ;k lxgkdM ikgko ykxy- vR;r ''k/n r= voycu R;kuh x>yyk U;k; fnyk vkg-

ehuk{kh uxjkG ;k leh{kd vkiY;k leh{kk y[kkr Eg.krkr] ^x>yrhy iR;d 'kj Lor= dfork vkg- 'kHkj dfork vkf.k ,d x>y ,o<h rkdn x>yr vlr g furhu n'ke[k ;kuh fl/n dy vkg- dBykgh cMtkoi.kk u nk[kork ljkbri.k x>yp r= furhu n'ke[k ;kuh lkHkkGyy fnlr-^ g [kjgh vkg- [k.k[k.khr x>y Eg.krk ;by v'khp x>y ;k lxgkru furhu n'ke[k ;kuh fnyh vkg- x>y ;k #ic/k ftrdk o#u ekgd fnlrk ro<kp rk vR;r tVhy vkg- R;krhy ,d ,d 'kj Eg.kt ,d ,d Lor= dfork gkr tkr rh R;kprhy fof'k"V cfn'kheGp rl ikg tkrk furhu n'ke[k ;kuh vHkx] v"Vk{kjh] Hkkoxhr] eDrNn] gk;d lop idkj ekB;k f'krkQhu gkrkGy i.k x>yr R;kuh tho vkryyk fnlrk- pk[knG x>y r=

gkrkG.kkjk x>ydkj Eg.ku r lonj ifjfpr vkgr r R;kP;k jfld ekU; doh gh ukeenk R;kuk 'kkHku fnlr- jfldkP;k eukrhy vud i'u t vkHkkGkyk Vkxy xyr R;kph mRrj 'kk/k.;kpk i;Ru gk x>ydkj vR;r rGeGhu djrk o FkdY;k ftokyk fnyklk nrk ,o< ek= [kj !

Ekukyk HkjG ikM.kk&;k] vfLrRokpk vkOgku n.kkjk o dYiuguh dYiuru opu vk.kyY;k i<hy ifrekpk mYy[k ;k 'kk/kfuc/kkru dj.k deiklr vkgp tl dh] vfHkekukph lt] dk;|kp mR[kuu] thoukpk eukjk] dYiuph l;Tokyk] 'kk'orkph dkGj"kk] vkBokpk fu[kkjk] 'oklkP;k e'kkyh] Jko.kkp nkj] pkn.;kp ihd] lH;rpk lLdkj] Qykp mcj] fo"kkph ndku] 'kk'or fln/kkr] gn;kp NIij] eukP;k i[kkyh] 'oklkrY;k fotk] /kjp gnd] prU;kph eG] vklDrhpk ox] dkGtkpk jdkuk] lonukpk O;kikj] foLrokp enhj] ykd'kkghp rMd.k] fgjo lei.k] ikuxGhph fojk.kh] mtMkp nyky] fnO;kp dkGht ;klkj[;k vuk[;k ifrek g ;k x>y lxgkp vR;r egRRokp of'k"V; gk;-

,dnfjr ejkBh HkkodforP;k fo'okr ^i'u Vkxy vkHkkGkyk^ ;k dfork vFkkr x>y lxgku ,d veY; Hkj vkiY;k fuVuVD;k] Hkkorjy o vk'k;rRoh; x>yu ?kkyyyh vkg- thoufu"Bk o ekuoh dY;k.k ;kph lkxM vR;r pi[kyru ?kkyu lo u0;k Hkkuklg gh dfork dkO; ikrkrhy J"B vfHkO;Drh Eg.ku vkiyh ukn djr-

lnHk xFk lph

- ckcM lgkldekj & ejkBh dfork % ijijk vkf.k iokg] ''kkrh ifCyd'ku] i.k] 15 fMl- 2021-
- n'ke[k furhu & i'u Vkxy vkHkkGkyk ifrek ifCyd'ku] i.k] 14 ukOgcj 2020-
- eukgj ;'kor & vkcMoknh ejkBh lkfgR;] HkhejRu idk'ku] ukxij 1919
- foBBy ih & ejkBh dfork ledkyhu ifjn'; dyk'k ifCyd'ku] vkjxkckn 31-03-2019

◆◆◆

y{ehdkr n'ke[k ;kP;k dFkkRe lkfgR;krhy jktdh; fp=.k

l'k¨/kd & Jh-vej foBBy rkc
e- i¨- VkdGh [kMÜojh rk- dtr ft- vgenuxj
l'k¨/ku dæ & iejkt lkjMk egkfo|ky;] vgenuxj

ÁLrkouk %&

egkjkkrhy ,d egku y[kd Eg.ku y{ehdkr n'ke[k ;kp uko vfÒekuku Äry tkr- ,d mŸke Á'kklu vf/kdkjh Eg.ku gh R;kp dk; g m^[kuh; vkg- Á'kkluke/; y¨d'kkgh dkjÒkjke/ku vkyy vuÒo g R;kuh 'kCnc) dyy vkg- lu 1983 e/; egkjk y¨dlok vk;¨xkP;k ijh{kr r ÁFke vky vkf.k Á'kklu lor nk[ky >ky- lu 1996 lkyh R;kuk vk;-,-,l- pk ntk feGkyk R;kurj R;kuh Òe] vd¨yk] uknM] ijÒ.kh] i.k d¨Ygkij ;Fk ftYgkf/kdkjh Eg.ku dke dy- vkiY;k dkeke/ku mŸke Á'kklu pkyfoy] y¨dkle¨j Á'kklukru pkxyk vkn'k mÒk dj.;kp dke R;kuh dy- ,d y¨dfÁ; ftYgkf/kdkjh Eg.ku R;kuh ukoy©fdd feGfoyk- Á'kklu lkÒkGr vlrkuk y[ku] okpu gh dyk R;kuh t¨iklyh- y[kd Eg.ku gh R;kp lkfgR; {k=krhy dk; g vy©fdd vkg- dFkk dkncjh] ukVd] Áoklo.ku o Á'kklu {k=kr R;kuh lkfgR; :iku vue¨y vlk Blk meBfoyk vkg- 36 o ejkBokMk lkfgR; leyu uknM] 91 o vf[ky Òkjrh; ejkBh lkfgR; leyu cM¨n ;Fk v/;{k g¨.;kpk vkf.k v/;{kh; Òk"k.k dj.;kpk cgekugh R;kuk feGkyyk vkg- ;kpcj¨cj vkiY;k lkfgR; foÜokyk vud ijLdkj gh R;kuk feGkyy vkgr-

y{ehdkr n'ke[k ;kuk lkekftd {k=kph fo'k"k vkoM vkg- g vki.kkl R;kP;k dk;kru vkf.k lkfgR;ke/ku fnlu ;r- ftYgkf/kdkjh vlrkuk R;kuh fofo/k fBdk.kh y¨d¨i;¨xh mid^e jkcfoy- ^l0g n cch xy* LoLr /kkU; ndkukpk dkGk cktkj j¨[k.;klkBh ^,e fMLVhC;'ku o 0gh Vh ,l lok* Á®< lk{kjrk vfÒ;ku ÁdYi] Ã&pkoMh] ckyetjklkBh fofo/k ÁdYi] v|kor d^hMk ldy ;k lkj[k vud y¨di;¨xh mide jkcfoy-

y{ehdkr n'ke[k ;kP;k dFkkRe lkfgR;krhy jktdh; fp=.k %&

y{ehdkr n'ke[k ;kP;k vud lkfgR;ke/ku jktdh; ÄMke¨Mhfo"k;d vkyy vkg- lektthouke/; vl.kkj jktdkj.k pkxy dl vkf.k okÃV dl ;k n¨Ugh vxku R;kuh fp=.k dyy vkg- jktdh; fp=.kke/ku jktdh; 0;ähp fofo/k iy r j[kkVrkr- y¨d jktdkj.kkpk Lor%P;k Qk;|klkBh dlk okij djrkr R;kp cj¨cj lektkrhy oŸkh&ÁoŸkh ;kph gh ekM.kh fuÈÒMi.k y{ehdkr n'ke[k ;kuh dyyh vkg- r Lor% ftYgkf/kdkjh g¨r- ;kru jktdh; y¨dkpk R;kuk toGu vuÒo vkyk- ^jktdkj.k g

lektfgrkIkBh dI ekjd vkg- ;kpp o.ku R;kP;k IkfgR;kru tkLr Áek.kkr ;r- jktdkj.k] lektdkj.k] [kG] óh&i#"k lekurk] óhÒ.k gR;k] n"dkG g lop fo"k; R;kP;k IkfgR;kr ;rkr- ;kcÌy eu¨gj I¨uo.k Eg.krkr dh] ^^n'ke[kkuh vktoj IkfgR;kru gkrkGyY;k fo"k;kp ofo/; y{k.kh; vkg- R;kP;k dFkk foÜokpk vkokdk vkf.k ilkjk e¨Bk vkg- 'krh vkf.k 'krd;kph ijoM] ik.;kp nÆÒ{;] <klGyyk xkoxkMk vI x^kfe.k thoukp vLoLFk oreku R;kP;k dFkr vkyy vkg- ckyetjkP;k thoukph nkgdrk R;kuh ekMyyh vkg- xÒkr ekjY;k tk.kk;k ydheG m|kp okLro dk; vIy] g R;kuh ekÆedi.k fpf=r dy vkg- ejkBh IkfgR;kr vLiÆ'kr jkfgyy vud fo"k; R;kuh gkrkGyy vkgr- vQxkf.kLrkue/khy dygkP;k ikÜoÒehoj R;kph dkncjh vkg-**1

y{ehdkr n'ke[k ;kP;k IkfgR;kr vkyy jktdkj.k] IŸkkdkj.k] vkf.k lekt ;kP;krhy }r Ikx.kkj vkg- lekt vkf.k jktdkj.k ;kP;krhy vfr'k; toGpk Ic/k vkg- ijr jktdkj.kkru lektfodkI >kyk ikfgt- i.k r¨ g¨rkuk fnIr ukgh- jktdkj.kh y¨d g Lor%P;k LokFkkIkBh ,dedkoj djÄ¨Mh djrkr- lektkyk udIku i¨gpforkr vf/kdkjh y¨dkuk oBhI /kjkrkr ;kpgh n'ku R;kP;k IkfgR;ke/ku ÄMr- [kj rj jktdh; ifjoruku lektkr LFk; fuek.k >ky ikfgt ijr jktdkj.kkeG lektkr vLFk; fuek.k g¨r- ;k cÌy M,- vfye odhy ;kp er vfr'k; m^[kfu; okVr- r Eg.krkr dh] ^^jktdkj.k gk lekt'kkókrhy ,d vH;kI fo"k; vkg- IŸkr g¨.kk;k ifjoruku Çdok jktdh; O;oLFkP;k Ádkjkr g¨.kk;k cnykeG lektkr dkgh oGk vLFk; fuek.k g¨.k vifjgk; vIr- IŸkr vkyY;k jktdh; i{kkph /;;/k¨j.k brdh xrheku vIrkr dh] lektkrhy ikjikjhd eY;kuk /kôk nÅ 'kdrkr- ueD;k v'kk ifjfLFkrhr vLFk; ;r-**2 jktdkj.kkeG lekt Iryu jk[ky xy ikfgt ijr jktdkj.kkeG Iryu u jkgrk lektke/; vfLFkjrk ;r gp ojhy erko:u Li g¨r-

n'ke[k ;kP;k dFkkRe IkfgR;kru e¨BÓkk Áek.kkr jktdh; fp=.k ;r- LFkkfud LojkT; ILFkk r vkrjjkh; jktdkj.k R;kP;k IkfgR;kr vkyy vkg- IŸrkLi/kkrhy Mkoip] jktdkj.kkrhy <kIGrh eY; ^v/kjuxjh* vkf.k ^bfÜdykc fo#) ftgkn* e/; ;rkr- y¨ddY;k.kkIkBh fuek.k dj.;kr vkyY;k ILFkk vkf.k Io ÁdkjP;k O;oLFkk ;ke/; c¨dkGyyk Ò^kpkj] Ik/;&Ik/ku foodkyk eBekrh fnyy jktdkj.k] lektkpk g¨.kkjk gkI] jktdkj.kkeG g¨.kkjh lekteY;kph Älj.k] jktdh; IÄ"k V¨dkyk tk.k ;kIkj[k fp=.k R;kP;k ^vfXuiFk* ¼dFkkIx^gkru½ ;r- ^v,DV¨iI* vkf.k ^v/kjuxjh* e/ku V¨dkp jktdkj.k vkyy vkg- ;kcÌy vfouk'k IÁ vkiY;k y[kkr Eg.krkr dh] ^^y{ehdkr n'ke[k ;kuh ^v,DV¨iI* vkf.k ^v/kjuxjh* ;k dknc;kru vodk'k ÁLrr dy vkg- f'k{k.k] vkj¨X;] ik.khijoBk] jLr v'kk fofo/k Ifo/kkP;k :ikr 'kgj

l/kkj.kk o fodkl dj.;kP;k gru uxjikfydk gh lLFkk vfLrRokr vkyh vkf.k y¨d'kkghP;k ekxku y¨dkP;k Áfrfu/khpk R;ke/; lgÒkx dj.;kr vkyk- dY;k.kdkjh dk;d^ekP;k veyctko.khlkBh Á'kklu ;=.kk fuek.k dj.;kr vkyh- y¨dÁfrfu/kh vkf.k Á'kklu oxku ijLijkuk ijd jkgu dkjÒkj djkok] vl vif{kr g¨r- dky©Äkr ;k lLFkkrgh fgrlc/kkp o lŸkp jktdkj.k l: >ky vkf.k cÄrk cÄrk R;kp Lo:i Çu| vkf.k veku"k >ky- v'kk li.ki.k Áfrdy okrkoj.kkr vR;r drO;n{kru vkf.k lkekftd ckf/kydhu dke dj.kkj uxjikfydp e^;kf/kdkjh Jh-Òkx ;kuk dæLFkkuh Bou Jh- n'ke[k ;kuh ^v/kjuxjh* ;k dkncjhru uxjikfydk ;k egŸokP;k lLFkph ltu'khy fpfdRlk dyyh vkg- vkf.k rh vkt okLrokrhy Áfrfuf/kd vkg-**³ uknM e/khy uxjikfydk vkf.k R;kp okLro fp=.k] uxjikfydrhy jktdkj.k uxjk/;{k g¨.;klkBh pjl ;kpk okLro vuÒo dkncjh okpr vlrkuk ;r¨-

^bfUdykc fo:) ftgkn* e/khy jktdh; fp=.k %&

^bfUdykc fo:) ftgkn* gh y{ehdkr n'ke[k ;kph jktdh; bfrgklkp fp=.k dj.kkjh dkncjh lu 2016 lkyh Áfl) >kyh- vkrjjkh; ng'krokndkp fp=.k d:u okLro fLFkrh ;k dkncjhe/ku vkiY;kle¨j ;r- vkt l|%fLFkrh e/; vQxkf.kLrku e/; ng'krok|kuh i.ki.k dCtk dyyk vkg- jktdkj.k vkf.k ng'kokn ;kp okLro ;k dkncjhu vkiY;kle¨j ;r- vkt ÄMr vlyY;k vQxkf.kLrkue/khy ÄVuk ;k dkncjhru lR; okVrkr- ;k ÄVukph lR;rk ;k dkncjhrhy jktdh; lkekftd fp=.kkru iMrkGrk ;r- dkncjhph l#okrp ,dk tehunkj dVckiklu g¨r- vUoj gk tehunkj dVckrhy ,d uor#.k- vUojp oMhy vCcktku ;kpk dVckr vlyyk [kkunkuh ncnck- vCcktkupk v^koj vkf.k /kekoj vfr'k; xk< foÜokl- gk foÜoklp R;kP;k thoukpk vk/kkj- vUoj] lbn] vkf.k gnj gh ey drcxkj g¨rh- vUoj gk d,yte/; f'kdr vlrkuk ekDloknkdM >dr¨- gnjyk ,dk jktdh; lÄVur lkehy vlY;ku dn g¨r- vkf.k e¨Bk eyxk 'krh djr¨- vUoj] jghe ¼etj½ lÃn] >¨jk] flrkjk] vCcktku] >uc] lyrku] ccjkd djeky] lyek] rkU;k] ¼rjkuk½ tehyk] :dh;k] rjkdh] >jhuk] >kdhj] ihVj] gh Áe[k ik= ;k dkncjhru vkiY;kle¨j ;rkr-

vQxkf.kLrkue/khy bfrgklkrhy vud ÄVuk vkf.k jktdh; myFkkikyFkhp fp=.k y[kd y{ehdkr n'ke[k ;k dkncjhr djrkr- ÁFke tghj 'kgkP;k jktoVhr nkmn[kku g irÁ/kku vlrkr dkgh dkyko/kh urj tghj 'kgkp opLo likr ;r- nkmn[kku lŸkk gkrkr Ämu xjhc turlkBh vud l/kkj.kk djr¨ ijr jf'k;kdM >dr ukgh- R;keG vud dVdkjLFkkukuk R;kuk lke¨j tko ykxr- rjkdhP;k enrhu jf'k;u lfud nkmn [kkuyk Bkj ekjrkr- jf'k;kP;k enrhu rjkdh lŸkkf/k'k cur¨- rjkdhpk

[kkRek d:u vehu vQxku lŸkoj ;r¨- i< vehu ;kuk liou ccjkd djeky lŸkoj ;r¨- vFkkr jf'k;kph enr vlrp- vQxk.k y¨dkuk bLykeh lŸkk goh vlr- jf'k;kyk okVr bLykeh lŸkk liyh ikfgt Eg.ku LFkkfud uR;kpk vk/kkj ÄÅu jf'k;k vkiyh ikGeG ÄÍ j¨or vlr- vQxk.ke/khy LFkkfud lŸkkf/k'k ÒkMr vlrkr- dkgh fnolkuh djeky jktoVgh lir R;kurj M,- uftc g lŸkkf/k'k g¨rkr- R;kuk lŸkk l¨Mkoh ykxr- 'koVh rkfycku lŸkkf/k'k g¨rkr- uthc ;kp eMd r¨Mu rkfyckuh dkcyP;k p©dkr Vkxrkr ;keG li.ki.k jäjftr bfrgkl oLrfu"Bi.k vkiY;k le¨j ;r¨-

vQxkf.kLrkue/khy lŸkkf/k'kkp ccn oru] dk;dR;kph gkyvik] turp vufÙor gky ;keG vQxkf.kLrku ,d gjoyyk n'k Eg.ku vkiY;k le¨j ;r¨- ;kpk Qk;nk rkfyckuh Ärkr vkf.k bLykeoj gder xktorkr- dkgh y¨d ;kyk foj¨/k djrkr R;kuk Bkj ekj.;kr ;r- fó;kuk cj[kk /kkj.k djkok ykxr¨- Lor%yk Äjkr d¨Mu cfnLr thou txko ykxr- ;kcÌy x- Á- Á/kku Eg.krkr dh] ^^bfÙdykc fo#) ftgkn* gk vQxk.k turP;k thoukrhy vR;r [kMrj Áokl] rho^ jktdh; lÄ"kkeG thoukph th myFkkikyFk g¨r- R;kr 'krhp vr¨ukr udlku g¨r- R;kr fulxgh d¨ir¨] Òh"k.k n"dkG iMr¨] gtkj¨ ek.kl eR;e[kh iMrkr- tx.;klkBh dkgh rjh dy ikfgt ;klkBh vQxk.k ukxjhd vQph ykxoM djr¨- ;kru vkrjjkh; rLdj V¨G;k fuek.k g¨rkr- ;kru vejhdu dVhy jktdkj.kh /kek/k rkfycku ;kuk ilk ijorkr ;keG vQxk.k y¨dkp thou m)oLr g¨r- vQxk.k dVckph iM>M g¨r- 1950 r 1998 ;k dky[kMkrhy vud jktdh; mRikrkp fp=.k ;k dkncjhru ;r-**4 vQxk.k lŸkk vkiY;k gkrh ;koh Eg.ku jf'k;k LFkkfud jktdkj.kh y¨dkph enr Är¨ ;krp LFkkfud jkT;dr vkf.k jf'k;k ;kr lÄ"kgh ;r¨ Eg.ku gh jktdh; lŸkph frP;k vxÒr Çgld Áj.kkph dFkk vkgl vlgh Eg.krk ;r-

^bfÙdykc fo#) ftgkn* dkncjhyk vkrjjkh; ng'kroknkph ikÜoÒeh ykÒyyh vkg- rlp vQxk.ke/khy i#"kh opLo vkf.k L=htkrhpk d¨Mekjk g¨r¨- dkncjhr lyek] vukfgrk] rjkuk] >¨jk] >uc] >jhuk] e:Q] vkf.k tehyk ;k fó;k ;rkr- R;kp n([k vkf.k nuk ;kru vkiY;k le¨j ;r- ;k dkncjhr vud jktdh; Lo:ikph ppk ;r- lektokn] ekDlokn] lkE;okn] vQxk.k turp /kefo"k;d fopkj] bLyke /kekpk dÍjokn] óh cj[kk] /kefo"k;d pGoG o ng'krokn ;k lo fopkjkru vudoGk jktdkj.k ÄMr- ,d.k iékl o"kkP;k dkGkr vud lŸkkf/k'k lŸkoj ;rkr vkf.k tkrkr ;k ikBhekx jf'k;kpk egŸokpk gkr vlr¨- Çgld ekxku lŸkk feGfoyh tkr vkf.k xefoyh tkr- vQxk.kLrkupk ckn'kkgk j¨eyk mipkjklkBh tkr¨- R;kP;k ikBhekx jäghu d^krh g¨Åu 1973 e/; nkÅn[kku lŸkoj ;r¨- 1979 e/; nkÅn[kku

gVou uj egen rjkdh ;kph dE;fuLV jktoV ;r- ;k ÄVuyk l©jd^krh vl EgVy tkr- lgkp efgU;kr vehu gk ujegen rjkdhyk Bkj ekjr¨ vkf.k lŸkoj ;r¨- vehu gh Qä pkjp efgu lŸkoj jkgr¨- ccjkddMu vehuoj fo"kÁ;¨x dyk tkr¨- ccjkd dkcyoj rkck feGor¨- vehu urj uthc lŸkoj ;r¨- 1993 yk uthcph lŸkk lir vkf.k rkyhcku etkghnhu V¨G;kph jktoV ;r- rkfyckuh vQxk.k rkC;kr Ärkr ;kÁek.k jktdh; myFkkikyFkh ;k dkncjhru ;rkr-

djeky vkf.k vUojph vkG[k g¨r- rOgk djeky ckn'kkgkph vkG[k d:u nr¨ rOgk ckn'kkgk vkf.k vUoj ;kP;krhy lokn jktdh; fp=.k Eg.ku ;r¨- r¨ ;kÁek.k] ^^,d fopkjkol okVr] ÇgnLrkupk cVokjk g¨Åu ikfdLrku vyx >kyk- vkrk g n¨ugh n'k ,d g¨.k vlÒo vkg- rlkp ioÊ iBk.koLrh vlyY;k Òkxkpk MÓkjkM j"ku cVokjk >kyk- vkrk ikfdLrkue/kyk eYd vkiY;kyk feG.k o i^rfuLrkupk ^okc ijk g¨.k vktP;k vkrjjkh; ifjfLFkrhyk 'kD; okVr\ vUoju eukr lrr Ä¨G.kkjk loky fopkjyk] vefjdk ikdyk ÁR;d ckcrhr ikÇBck nr o i^rfuLrkupk ÁÜukojgh vQxk.kph Òfedk R;kuk ilr ukgh vkf.k :lpkgh [kkl ikÇBck ukgh v'kk ifjfLFkrhr njo"kÊ 'kkgh brekeku i^rfuLrku fnol lktjk djr¨] R;kyk dk; vFk vkg\ cMk iphnk loky mBk;k g cVk ru- ,d nhÄ lLdkjk l¨Mhr ckn'kgk[kku Eg.kky] i.k gk ÁÜu rj egŸokpk vkg] iUgk iBk.kkP;k bPNpk vkg- lheP;k n¨Ugh cktuk ,dkp i)rhP;k thou tx.kkj] ,dkp /ke&lLÑrh& fopkjkp y¨d- d.khrjh jktdkj.;klkBh R;kpk cVokjk djrkr Eg.ku r ekU; djk;p\ dÒh ugh---- gkj&ftrhpk loky ukghp vkg gk----- oGpkgh ÁÜu ukgh---- t¨oj i'r ok iBk.kkph ,d= ;Åu tx.;kph bPNk vkg r¨oj gk y<k pky jkghy- v^krkyk egjcku vkg] r¨p d/khrjh ;kpk gy djhy----**[5] vUoj vkf.k djeky g nkÄ fe= g¨r- djekyeG vUojph ÒV ckn'kgk[kku cj¨cj >kyh- c;kp fnolkiklu vkiY;k eukr Ä¨Gr vlyyk ÁÜu vUoj ckn'kgkyk fopkjr¨- vQxk.k vkf.k ikfdLrku ÁÜukojhy jktdh; ppk ojhy jktdh; fopkjkru vkyyh vkg- ,d.kp ijdh; lŸkk myFku Vkd.;klkBh vQxk.ke/; ftgkn idkjyk tkr¨- d^krhP;k Tokyk vQxk.k y¨dkP;k fopkjkru ;rkr ijr /kek/krpk vk/kkjgh ;Fk Ärykk tkr¨- ,d.kp vQxk.ke/khy uhrheY; ik;nGh d'kh rMfoyh tkrkr ;kp o.ku dkncjhru ;r-

lekj¨i %&

y{ehdkr n'ke[k ;kP;k vud lkfgR;ke/ku jktfd; fp=.k ;r- x^keipk;r] ftYgkifj"kn] uxjikfydk] jkh; vkf.k vkrjjkh; ;k lop fo"k;kp jktdkj.k R;kP;k dFkkRe lkfgR;ke/ku ;r- ^bfUdykc fo#) ftgkn* e/; vQxk.ke/khy lŸkkrj vkf.k turp g¨.kkj gky vkiY;k le¨j ;rkr- ^v,DV¨il* e/; egly [kkR;krhy jktdkj.k]

^u¨dj ;kpk okij dj.kkj jktdkj.kh ;rkr- ,d.kp xko] rkydk] ftYgk] jkT;] n'k vkf.k tkxfrd ikrGhojhy jktdkj.k fp=.k y{ehdkr n'ke[k vkiY;k dFkkRe lkfgR;ke/ku djrkr- R;kP;k jktdh; fp=.kke/ku vud ÄVuk ÄMke¨Mhrhy okLro vkf.k lR;fLFkrh vkiY;kle¨j ;r-

lnÒ %&

1½ n'ke[k y{ehdkr] ^/;kl eh*! vkOgku eh! vkdk'k Çtd.kkj eh(* ¼eu¨xr &eu¨gj l¨uo.k½ foÜodeÊ Ádk'ku&i.k] ÁFkekoŸkh 2018] i-d- 5

2½ odhy vyhe] ^jktdh; lekt'kkó* Áfrek Ádk'ku] i.k] ÁFkekoŸkh 2015 i-d- 13

3½ Ç'kn j.k/khj ¼lik½] ^vUo;kFk* ¼y{ehdkr n'ke[k ;kP;k lkfgR;kph leh{kk½ y[k vfouk'k lÁ] fnyhijkt Ádk'ku i.k] ÁFkekoŸkh & 2015] i-d^- 22

4½ mfu-Ç'kn j.k/khj ¼lik½]*vUo;kFk* y[k x- Á- Á/kku] i-d- 190-

5½ y{ehdkr n'ke[k] ^bfUdykc fo#) ftgkn* fnyhijkt Ádk'ku] y¨dkoŸkh &2016] i-d-- 60 o 70-

◆◆◆

'सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाचा उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या गणित विषयाच्या बोधात्मक रचना विकसनावर होणारा परिणाम'

मार्गदर्शक :- प्रा.डॉ.साहेबराव व्यंकटराव भुकन
प्राचार्य, सानेगुरुजी विद्याप्रबोधिनी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा, ता.रावेर जि.जळगाव

ŸÖÖŸµÖÖÃÖÖÆ²Ö Æx¸ ³ÖÖ‰ú ´Ö“ÖÖ¸ ¡
स.शि.जि.प.प्रा.शा.कें.पांगरी, ता.गेवराई जि.बीड

प्रस्तावना:

शालेय स्तरावर गणित विषयातील विविध संकल्पनांची निर्मिती ही भविष्यातील त्या विषयाचा पाया ठरत असतात. गणितामधील संकल्पनांचे दृढीकरण झाले तर विदयार्थ्यांच्या मनात गणित विषयाबद्दलची भीती कमी होत जाईल. गणिताची साधना केल्या शिवाय तंत्रज्ञानाची प्रगती अशक्य आहे. पण असे असूनही आज बहुतेक विदयार्थ्यांच्या मनामध्ये गणिताबाबत भीती आहे किंवा तो आपला विषय नाही किंवा ते आपले क्षेत्र नाही अशी भावना वाढीस लागत आहे. सामान्य गणितामधून गोडी निर्माण झाल्यास ही भावना हळूहळू कमी होत जाईल.

संबंधित संशोधनाचा आढावा :

प्रस्तुत लघुसंशोधन विषयाची निवड करत असताना संशोधकाने या विषयातील मागील संशोधनाचा आढावा घेतला. त्यामध्ये देव प्रकाश आणि राजेश कुमार यांनी सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन आणि बोधात्मक रचना विकास यांचा समन्वय कशा प्रकारे एकजीनसी करता येईल याबाबत संशोधन केले आहे. तसेच या मूल्यमापन पद्धतीची उपयुक्तता सद्यपरिस्थितीत कशी फायद्याची आहे ते स्पष्ट केले आहे. जडल एम. एम. यांनी सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन आणि विश्लेषण केलेले होते. हे करीत असताना प्राथमिक स्तरावरील इयत्ता 6 वी ते 8 वीच्या वर्गात शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांची निवड केली. इंग्रजी विषयाची संपादणुक - पाहाण्यासाठी प्रायोगिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला होता. तसेच डॉ. मंजुला पी.राव व पुरुषोत्तम टी. राव यांनी सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाचा प्रभाव अभ्यासला आहे. तसेच प्रा. डॉ. अनिल तानाजी पाटील यांनी देखील अशा प्रकारचा संशोधनपर अभ्यास गणित विषयाच्या अनुषंगाने प्राथमिक स्तरावर केलेला आहे यामध्ये यांचे प्रशिक्षण मिळण्यापूर्वी त्यांचा कोणता दृष्टिकोन होता व प्रशिक्षणानंतर काय बदल झाला यावर संशोधन केलेले आहे. वरील सर्वच संशोधन विषयांचा विचार करता असे लक्षात येते की, बोधात्मक रचनेच्या व ज्ञानरचनावादाच्या दृष्टीने निवडलेला संशोधन विषय वेगळा आहे. म्हणून मला 6 वी व 7 वी

गणित विषयातील सामान्य गणित विषयातील सामान्य गणितीय क्षमता संपादणुकीचा व बोधात्मक रचना निर्मितीचा विचार या संशोधनामध्ये करण्याचे निश्चित केले.

समस्या विधान:

दैनंदिन जीवनामध्ये गणित विषयाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. आहे. प्राथमिक स्तरावरील गणित विषयाच्या मुलभूत संकल्पनांचे दृढीकरण हे माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर खूपच उपयुक्त ठरत असते. विद्यार्थ्यांचा गणितीय विकास होण्यासाठी त्याच्या मूलभूत संकल्पनांचे ज्ञान अदयावत असणे आवश्यक आहे. शालेय स्तरावर विद्यार्थांना जे वर्गअध्यापन केले जाते ते कितपत समजले आहे हे पाहण्यासाठी आकारिक मूल्यमापन शिक्षक करत असतात. तसेच वर्षाच्या शेवटी म्हणजेच अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर त्याचे आकारिक मूल्यमापन केले जाते.या मुल्यमाप्नाद्वारे विद्यार्थांच्या मुलभूत संकल्पना दृढ झाल्या आहेत का ? हे पाहाण्यासाठी प्रस्तुत लघु संशोधनाची निवड संशोधकाने केली आहे. त्यासाठी संशोधन विषयाचे समस्या विधान पुढील प्रमाणे.

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाचा उच्च प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या गणित विषयाच्या बोधात्मक रचना विकसनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

समस्येचे महत्व :-

प्रस्तुत लघुसंशोधनाद्वारे

1) सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनामुळे विद्यार्थ्यांच्या गणित विषयाच्या संपादणुकीवर काय परिणाम होतो हे समजणार आहे.

2) मूल्यमापनाची जाणीव जागृती कितपत झाली आहे याचा बोध होणार आहे.

3) गणित विषयाच्या मुलभूत संकल्पनांची बोधात्मक रचना कितपत विकसित झाली आहे याचा बोध होणार आहे.

समस्येची व्याप्ती व मर्यादा

या लघुसंशोधनाचा मुख्य उद्देश हा आहे की, प्राथमिक शिक्षणाच्या म्हणजेच इयत्ता 6वी व 7वी तील वर्गाच्या गणित विषयाच्या अभ्यास क्रमात समाविष्ट केलेल्या सामान्य क्षमतांचे संपादन झाले आहे हे पाहाणे सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन हे सर्वच शालेय विषयासाठी आहे.

असे असले तरी संशोधकाने फक्त गणित विषयाचाच विचार केलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाचा इयत्ता 6वी व 7 वी मधील गणित विषयाच्या विदयार्थ्यांच्या संपादणुकीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

2) संकल्पना विकसनात येणाऱ्या अडचणींचा शोध घेणे व उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन कार्यपद्धती :

सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाचे कार्य प्राथमिक स्तरावरील गणित विषयासाठी कशा पद्धतीने चालते हे पाहाण्यासाठी संशोधकाने इयत्ता 6 वी व 7वीची गणित विषयाची वीस

प्रश्नांची संपादणूक चाचणी तयार केली. त्यामध्ये संख्येवरील क्रिया, भूमितीचे मुलभूत संबोध, घातांक, शेकडेवारी, सरळव्याज, नफा-तोटा, प्रतलीय आकृत्यांचे क्षेत्रफळ यांचा समावेश असलेली वीस प्रश्नांची चाचणी तयार केली. चाचणी सोडवण्यासाठी केकत पांगरी, केंद्र रोहीतळमधील 4 शाळांची चार प्राथमिक शाळांची निवड करण्यात आली. ही चाचणी इयत्ता 7 वीच्या वर्गात शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांना देण्यात आली. त्यामध्ये 107 मुली 40 मुलांचा समावेश होता. सदर चाचणी सोडवण्यापुर्वी शालेय अभ्यासक्रम शिकवून पुर्ण झालेला आहे का याची खात्री केली गेली.

सामग्रीचे विश्लेषण :

संशोधकाने 147 विद्यार्थ्यांना 20 गुणांची व 20 प्रश्नांची संपादणूक चाचणी सोडवण्यास दिल्यानंतर त्यामधील प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे एकुण चाचणी गुणांचे मूल्यमापन व प्रत्येक घटकाचे मूल्यमापन खालील सारणीद्वारे केलेले आहे,

सारणी क्र. 1

50% पेक्षा कमी संपादणूक असणारे प्रतिसादक

अ.क्र.	प्रतिसादक	50% पेक्षा कमी संपादणूक असणारे प्रतिसाद
1	मुले	20
2	मुली	68.22

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, शेकडा 20% मुले हे शेकडा 50% पेक्षा कमी गुण मिळवणारे आहेत. तर शेकडा 68.22% मुली या 50% पेक्षा कमी गुण मिळवणा-या आहेत. मुलीचे चुकांचे प्रमाण मुलांच्या चुकीपेक्षा खूपच अधिक आहे. बोधात्मक रचना तयार होत असताना मुलांच्या बोधात्मक रचना चांगल्या प्रकारे तयार झाल्याचे दिसून येते.

सारणी क्रमांक 2 - घटकानुसार संपादणुक कमतरता

अ.क्र.	उपघटक	अचूक उत्तर नदेणारे शेकडा प्रतिसादक मुले	अचूक उत्तर न देणाऱ्या शेकडा प्रतिसादक मुली
1	त्रिकोण प्रकार (1,9)	50	79.90
2	शेकडेवारी (2)	22.5	91.96
3	बैजीक क्रिया (3,1,2,1,4,1,7)	52.5	85.51
4	चिन्हांकित संख्यावरील क्रिया(4,5)	21.25	59.81
5	परिमिती क्षेत्रफळ व पृष्ठफळ (6,16,18)	41.66	55.04
6	संख्यावरील क्रिया (7,10,19)	26.67	53.89
7	सरळव्याज व नफा तोटा (13,20)	21.25	35.04
8	घातांक (8,11,15)	21.67	40.19

(कंसातील अंक प्रश्न दर्शवितात)

वरील सारणीवरून असे स्पष्ट होते की, घटकानुसार संपादणूक कमतरतेमध्ये मुलांच्या तुलनेत मुलींचे प्रमाण हे सर्वच घटकात 50% पेक्षा अधिक आहे.इयत्ता 7 वी मधील गणित विषयाचे पाठपपुस्तक हे बोधात्मक रचना तयार करणारे आहे. तेव्हा पुढील वर्गाचे अध्यापन सुकर होण्यासाठी या वर्गामध्येच बोधात्मक रचना तयार होणे हे महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी

1) गणित विषयाच्या संपादणुकीत 80% मुली 50% पेक्षा कमी गुण प्राप्त करणाऱ्या आहेत. तर केवळ 31.78 टक्के मुली 50% पेक्षा अधिक गुण प्राप्त करणा-या आहेत. बोधात्मक रचना तयार होण्यासाठी मुलींसाठी विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

2) घटकानुसार वर्गीकरण केल्यानंतर असे दिसून येते की, त्रिकोण प्रकार शेकडेवारी, बैजिक क्रिया यामध्ये मुलींचे अप्रगततेचे प्रमाण जवळ जवळ 80% आहे. यासाठी त्यांना स्वयंअध्ययन पुस्तकाद्वारे अध्ययनास उद्युक्त केले पाहिजे.

3) घटकानुसार वर्गीकरण केल्यानंतर असे दिसून येते की भौमितिक आकृत्यांची परिमीती, क्षेत्रफळ व पृष्ठफळ यामध्ये मुले व मुली यांचे अप्रगततेचे प्रमाण 40% पेक्षा अधिक आहे. यासाठी सराव प्रश्नसंच शिक्षकाने तयार करणे गरजेचे आहे.

4) वरील सर्वच घटकांचे आकलन होणे हे बोधात्मक रचनेच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. कारण इयत्ता 8 वी पासून बीजगणित विषयाची सुरुवात होते. अंकगणिताला बीजगणिताचा पाया म्हटले जाते. तेव्हा हा पाया अधिक मजबूत करण्यासाठी गणिताचा सराव, स्वयं अध्ययनाचा सराव करून सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापन करणे गरजेचे आहे. तरच बोधात्मक रचना अधिक स्पष्ट होत जातील

संदर्भ ग्रंथ

1. Dev prakash Rajesh Kumar : A philosophical study: continuous and comprehensive evaluation, IJRSR on line ISSN 2319-4618.
2. prof. Jadal M.M.: Effect of continuous and comprehensive Evaluation on students Attainment at primary level, ISRJ ISSN-,0974-2832 september 2011.
3. Dr.anjula p.rao,r.purushothama RaoT:effectiveness of continous and comprehensive evaluation over the evaluation practices of teachers, Regional institute of education (NCERT) mysore, Karnatka, india.
4. सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यापन शिक्षक मार्गदर्शिका, महाराष्ट्र राज्य शै.सं.व.प्र.परिषद्, पुणे 30.
5. इयत्ता 6वी गणित,महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ,पुणे. 04.
6. इयत्ता 7 वी गणित, महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तक निर्मिती व अभ्याभासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे 04

◆◆◆

विद्यापीठीय शिक्षणाचे वास्तव चित्रण : 'मिसकॉल'

प्रा. डॉ.कल्याण गोपनर
मराठी विभाग प्रमुख
राजर्षी शाहु महाविद्यालय, परभणी

विद्यापीठीय शिक्षण घेण्याकडे आज बऱ्याच विद्यार्थी विद्यार्थिनीचा कल आहे. विद्यापीठ समृध्द ज्ञानाचे माहेर घर असते. याठिकाणी कोणत्याही उणीवा नसतात. सर्वांग पूर्ण शिक्षणाचे ठिकाण म्हणजे विद्यापीठ; म्हणून ग्रामीण शहरी भागातील विद्यार्थी विद्यापीठ नावाच्या ज्ञानवृक्षाकडे धाव घेतात. बऱ्याच महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांच्या पायाभूत संकल्पनाचे निरसन केले जात नाही. जीवनाच्या शेवटच्या टप्प्यात का होईना विद्यार्थी चांगल्या महाविद्यालयात किंवा विद्यापीठात आपला प्रवेश निश्चित करतो. मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद, स्वा.रा.ती. नांदेड, पुणे विद्यापीठ, शिवाजी विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ, अशा विविध शैक्षणिक वातावरण युक्त विद्यापीठाची पदव्युत्तर शिक्षणासाठी निवड करतो. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यम्कि तसेच वरिष्ठ महाविद्यालय या कालावधीत विद्यार्थ्यांच्या जीवनाला योग्य दिशा भेटते. आरंभी यश संपादन करता नाही आले, तर शेवटच्या टप्प्यात अंगी जिद्द, चिकाटी असणारा विद्यार्थी विद्यापीठीय उच्च शिक्षणातून व्यक्तिमत्वाला विविध पैलू प्राप्त करतो. अशा बहुआयामी जडणघडणीचे एकमेव ठिकाण विद्यापीठ आहे.

विद्यापीठीय वातावरण दगडालाही पाझर फोडायला लावते. साधरण कुवतीचा विद्यार्थी देखील वातावरणातून अलौकिकत्व प्राप्त करतो. प्रयत्नांची पराकाष्टा अभ्यासू वृत्तीला गती प्राप्त करुन देते. ज्ञान, वाचन, लेखन. अखंडपणे चालणारा अव्हत प्रवास आहे. शिक्षण कधीही न संपणारा सोध आहे. नित्यनूतनपणे वाहणारा झरा आहे. वाचनाने वाचकाच्या जीवनाला दिशा प्राप्त होते. मनाच्या समृध्दीतून नवसर्जनाचे पीठ, लेखणीतून कागदावर पाझरायला लागते. अशा पोषक वातावरणातून नवकादंबरीकार सुदाम राठोड लिखित ‘मिसकॉल’ कादंबरी प्रकाशित होते.

Ãö¤ö´ö ¸öŠö› µöö“öß ‘मिसकॉल’ कादंबरी एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात म्हणजे ५ सप्टेंबर २०१० मध्ये प्रकाशित झालेली आहे. कादंबरीची प्रथमावृत्ती शुभ दिवसाचे औचित्य साधलेली आहे. ही कादंबरी गोरवाणी प्रकाशन औरंगाबादने प्रकाशित केलेली आहे. कादंबरीची पृष्ठसंख्या १०८ आहे. त्यामुळे या कादंबरीला लघु कादंबरी म्हणता येईल.

सुदाम राठोड यांनी ‘मिसकॉल’ मध्ये विद्यापीठातील पदवीव्युत्तर शिक्षणापासून ते सेट,नेट, पी.एच.डी. नौकरीच्या मुलाखतीर्पतचा कटुअनुभव सहजपणे कथन केलेला आहे. त्यामुळे ही कादंबरी न वाटता लेखकाचे स्वकथनच वाटते. लेखक कुठेही न संकोचता आलेल्या अनुभवाचे निखळपणे कादंबरीच्या रुपाने मनातील विचार व्यक्त केलेले आहे.

‘मिसकॉल’ कादंबरीचा विषय एकट्या राठोड यांचा नाही, तर त्यांनी संपूर्ण शिक्षणातील वास्तव

परिस्थितीचा, बेकारीचा, प्रचंड पैसा उकळणाऱ्या संस्था चालकांचा, पीएच.डी च्या मार्गदर्शकांचा मनमाणीपणा, शिक्षणातील ढासळत चाललेली गुणवत्ता तसेच विद्यापीठातील मुक्त वातावरण, सोबत शिक्षण घेणाऱ्या मित्र-मैत्रिणीचा स्वभाव, इतरापेक्षा स्वत:चे वेगळेपण, रात्रनदिवस डोळ्यात तेल घालून यु.जी.सी.ची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन नौकरीची हमी नाही. ही आजच्या प्रत्येक तरुणांची मनातील धग आहे. मनातील बेकारीची घुसमट, श्वसन इ. बाबीचे प्रतिनिधित्व 'मिसकॉल' कांदबरी करते.

'मिसकॉल' ´Ö¬µÖ 'अरुण' हा विद्यापीठातील एक सिनिअर विद्यार्थी आहे. गावापासून शिक्षणासाठी बराच अंतर पार करुन विद्यापीठात आलेला आहे. त्यामुळे विभागीतल प्राध्यापक, ग्रंथालय, वसतीगृह, मेस, बगीचा, विद्यापीठाचा परिसर बारकाव्यानिशी माहिती आहे. नव्याने विद्यापीठात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सहकार्य व मार्गदर्शन करतो; म्हणून विद्यापीठात सर्व विद्यार्थी 'अरुण' »ÖÖ 'ÃÖ¸' या नावाने संबोधतात. विद्यापीठात एम.ए. मराठी झाल्यानंतर त्याच विभागात गुरुच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. करतो. पावलोपावली पीएच.डी. चे स्थान, तसेच मार्गदर्शकाचे महत्व सांगण्याचा प्रयत्न करतो. कादंबरीत लेखकाने स्वत:चे व सभोवतालच्या वातावरणाचा सध्याचा जिवंतपणा रेखाटलेला आहे. कादंबरी वाचत असताना वाचकाला यातील अनुभव आपलेच वाटतात. आपलेपणा व वाचकाच्या अनुभवाशी एकरुपता हे कादंबरीचे बलस्थान आहे.

सुदाम राठोड यांनी कादंबरीला शीर्षक समर्पक असे दिलेले आहे. 'मिसकॉल' नाव ऐकताच बराच आशय वाचकाच्या मनात रेगांळायला लागतो. हळूहळू वाचकाच्या मनात अर्थाचे, अभिव्यक्तीचे विविध वलये व्यक्त होतात. कादंबरीच्या शीर्षकावरुनच वाचक कादंबरी वाचायला प्रवृत्त होतो. सध्या भ्रमणध्वनी माणसाचा अपरिहार्य मित्र झालेला आहे. तो जर कांही काळ जवळ नसेल, तर माणूस अस्वस्थ होत आहे. एकाने दुसऱ्याला, दुसऱ्याने तिसऱ्याला 'मिसकॉल' देण्याची प्रवृत्ती, सवय झालेली आहे. मिसकॉल प्रियकर-प्रियेसीची सांकेतिक भेटीची सूचक भाषा झालेली आहे. विद्यापीठीय वातावरणात युवक-युवतीचा मैत्राचा गाभा म्हणजे संदेश प्रसारण झालेला आहे. आजही पिढी बिघडायला भ्रमणध्वनीचाच संदेश कारणीभूत ठरत आहे; म्हणून कादंबरीला दिलेले नाव आजच्या मित्र-मैत्रिणीचे प्रतीक आहे.

ÃÖ¤Ö´Ö ¸ÖšÖê› µÖÖ“ÖÖ 'मिसकॉल' च्या रुपाने पहिलाच प्रयत्न आहे. यातच त्यांनी कसदारपणे विषयाला फुलविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कोणत्याही नवलेखनात मर्यादा सहज निर्माण होतात. झालेल्या उणीवांचा, दोषांचा भडीमार न करता, त्यांने केलेल्या प्रयत्नांचे चांगल्या बाबीचे वाचकांनी कौतुकच केले पाहिजे. तसेच दोषही नकळतपणे दाखवून दिले पाहिजे. तेंव्हाच पहिल्या प्रयत्नात झालेल्या चुकांची पुनरावृत्ती टाळता येते. या कादंबरीत 'अरुण-अनुजा' या दोन पात्रांच्या मैत्रिणीतूनच कादंबरीला आरंभ झालेला आहे. या दोघांची मैत्री म्हणजे लेखकाच्या आयुष्यातील 'मिसकॉल' आहे. कादंबरीचा मूळ गाभा हे दोन पात्र आहेत. कादंबरीला फुलविण्यासाठी तुपे,कांबळे. ठाकूर, बडे, अर्थशास्त्राची मैत्रिण इ. पात्रांची मदत घेण्यात येते. या पात्रामुळे कादंबरी पुढे-पुढे सरकते; परंतु जोगाजागी कादंबरी दोघाभोवतीच चक्राकार फिरते. त्यामुळे ही कादंबरी 'अरुण-

अनुजाच्या’ जीवनाची कहाणी ठरते. त्यातही ‘अरुण’ इतरापेक्षा वेगळा आहे. असे दाखवण्याचा प्रयत्न करतो. हेतू प्रयोजनाने माणूस वेगळा ठरत नाही. तर सहजता त्यांच्या अंगी असायला पाहिजे. तेव्हांच कृत्रिमता न वाटता सर्वांगापूर्णता पात्राच्या वाट्याला येते.

‘अरुण’ हे पात्र सिनिअर असुनही जुनिअर मित्र-मैत्रिणीच्या स्तराला जाऊन बसते. प्रारंभी सिनिअर विद्यार्थ्याच्या आवात-वागण्याचा प्रयत्न केला जातो. तो जास्तकाळ टिकत नाही. ‘¤Ö¼ÿ ¯Ö´Ö’ आवडत नाही असे एकाबाजुला सांगतो. दुसऱ्या बाजुला ‘नेट’ उत्तीर्णचा आनंद दारुने साजरा करतो. ‘¯Ö´Ö’ आवडत नाही म्हणून सांगणारा अरुण “तुझी फिगर खूप सेक्सी आहे. तुझे बॉल मोठे का नाहीत ? उद्या लॉजवर येशील का ?” (पृ.६३). अनुजाने अरुणचा सिनसिअरपणा, विद्यापीठातील सहकार्य भाषाणातील वक्तृत्वपणा पाहून प्रपोज मारलेला आहे. तेंव्हा असे प्रकार मला आवडत नाही. अस सांगणारा अरुण वरील अश्लील विधाने व्यक्त करतो. अर्थशास्त्राच्या धाडसी वाटणाऱ्या मुलीला दारु प्राशन करुन “ŸÖ ±úÖ¸ ´ÖÖ•Ö»ÖÖßÃÖ”(पृ.६३) असे टोकाचे विधाने करतो. त्यामुळे हे पात्र वाचकाला नैसर्गिक वाटण्याऐवजी बेगडी वाटायला लागते.

‘मिसकॉल’ ´Ö¬Ößֻ֕ ‘अरुण’ पात्र कादंबरीचा कणा आहे. संपूर्ण कादंबरी या पात्राभोवती गुंजी घालते. अरुण कादंबरीत दर्शन घडविण्याऐवजी स्वत:चे प्रदर्शन घडविण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे कादंबरी वाचकाला एकांगी वाटते. कादंबरीत स्वत: विषयी प्रचंड प्रमाणात पटरंगविण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

कादंबरीत ‘अरुण’ च्या प्रदर्शनाबरोबरच बहिणीचा करुण अंत, सेट-नेट साठी करावे लागलेले प्रयत्न, यु.जी.सी.च्या निकालाची प्रतीक्षा, निकाल आल्यानंतर नौकरीचा संघर्ष, पुष्कळ प्रयत्न करुनही येत असलेले नैरास्य, शेवटी लेखकाला या समाज व्यवस्थेचा, नोकरशाहीचा वीट आलेला आहे. अरुण ला या समाजव्यवस्थचा प्रचंड कंटाळा आलेला आहे. आणुबॉंब चोरुन सडलेल्या व्यवस्थेवर प्रचंड मोठा स्फोट करण्याचा मनात विचार येतो. संरक्षण चाचण्या निर्माण करणाऱ्या ठिकाणाचा कादंबरीत उल्लेख आलेला आहे. तेथील बॉंब चोरला गेलेला आहे. सुरक्षा पाहाताच पोटात बॉंब गिळून पुरावा नष्ट करण्याचा प्रयत्न कादंबरीत चित्रित करण्यात †Ö»Ö»ÖÖ †ÖÆ.

देशात घडत असलेल्या वास्तव सुरक्षेचा प्रश्न कादंबरीत मांडलेला आहे. लेखक कादंबरीत लैंगिक, अश्लील वर्णन करतांना कुठेच कचरत नाही. विद्यापीठातील बागेतील वातावरण ‘कंडोम,चुंबन,मुतारीतील लेखन’ म्हणून ही कादंबरी म्हणजे विद्यापीठीय वातावरणाचा जिंवत आरसा आहे. असे म्हटल्यास वावग ठरणार नाही.

‘मिसकॉल’ कादंबरी ‘अरुण-अनुजा’ मधील प्रेमाचा ओलावा, विद्यापीठीय वातावरणाचे दर्शन विसकटलेली समाज व्यवस्था, शिक्षणात गुणवत्तेचा विचार न होता पैशाच्या मोहापायी संस्था चालकाचा चाललेला मनमानी कारभार. या सर्व परिस्थितीतील प्रश्नाला कंटाळून या कादंबरीत ‘अरुण’ शेवटी मनातील उद्रेक आयुष्याशी छळणाऱ्या संस्था चालकावर दोन हात करण्याचा प्रयत्न करतो. प्रथम समयी जीवनात आलेली

‘अनुजा’ शेवटपर्यंत सहवासात राहत नाही. ‘अरुण’ अखेरपर्यंत अनुजाच्या मिसकॉल व संदेशाची वाट पाहातो. तिचा काही निरोप येत नाही; म्हणून असा निष्कर्ष काढता योतो की, विद्यापीठीय जीवनातील तसेच महाविद्यालयीन वातावरणातील मुली म्हणजे भ्रमणध्वनीवरील ओळखी-अनोळखी मिसकॉल सारखे येतात आणि काही क्षणानंतर नाहिसे होतात. हा संदेश लेखक स्वअनुभवाच्या शिदोरीतून कादंबरीत मांडलेला आहे.

‘मिसकॉल’ कादंबरीत लेखकानी नागर भाषांची पेरणी केलेली आहे. कादंबरीत संवादाची मांडणी चटकदार आहे. त्यामुळे वाचकाला उत्कंठा निर्माण होते. कादंबरीला जोरकसपणा आणण्यासाठी वाक्यात सहज इंग्रजी शब्दांचा झालेला वापर, मध्य मध्ये हिंदी-शेरशायरीतून प्रेमाचा मांडलेला संदेश, ‘ ^>Ö»ÖÖ, ‘ÖÃÖ¸»ÖÖ’, अशा मराठी नागर, इंग्रजी शब्द, हिंदी संदेश, स्वत:च्या मायबोलीचा वापर कादंबरीत सहजपणे झालेला आहे. कादंबरीत अल्पशा उणीवा जरी असल्यातरी वर्तमान काळातील एक वाचणीय स्वकथनात्मक कादंबरी म्हणून उज्वल भविष्याचा आशा दायक दीप ठरते.

ÃÖ¤³Ö :-

1) ‘मिसकॉल’ - सुदाम राठोड गोरवाणी प्रकाशन, औरंगाबाद प्र.आ.२०१०.

◆◆◆

HkVD;k foeDrkP;k bGuekG dkncjhrhy lLdrh

Mk- ljyk xkj@lkodkj

fo-ik-f'k-i-e-l-dyk] okf.kT; vkf.k foKku egkfo|ky;] dUuM

Ekkuoh thoukpk bfrgkl y{kkr ?kryk rj ekuoh lektkp vfLrRo oxoxG;k Lo:ikr tk.kor- mnjfuokgkph lk/ku R;klkBh djko ykx.kkj Je ,dedk'kh Boko ykx.kkj lc/k R;kru fuek.k gk.kkjh vkpkj i/nrh tx.;kph bPNk vud xk"Vhru ,d thou tx.;kph i/nrh fuek.k gkr-;k i/nrhr tl ykfdd thou ;r R;kpieku vykfdd thoukpk leko'k dyk tkrk-Eg.ku LkLdrh ,d xrkxrhph ckc vkg- lLdrh Eg.kt ekuokP;k vrckg; thoukoj Hkkfrd lf"Vu dyy lLdkjhr fopkj Eg.kt lLdrh Eg.krk ;r-lLdrhe/; vud ?kVukpk xk"Vhpk leko'k gkrk- R;kr fulx] leg]xV ;ke/khy legeukrhy ij.kk(0;DrheRokP;k ?kM.khrhy tfod(lkekftd ij.kk bR;knhpk leko'k lLdrhr dyk tkrk-FkkMD;kr 0;Drh (l"Vh(Uklfxd ijhlj ;k frugh xk"Vhpk leko'k lLdrh ;k 'kCnkr vlyyk fnlrk-

dk.kR;kgh(dBY;kgh lektkP;k lLdfrpk fopkj djrkuk Hkin'k(mnjfuokgkph lk/ku 0;Drh vk.kh fulx lc/k(R;kph opkfjd v/;kfRed /kkj.kk]R;kp J}kLFkku]no nork]R;k vu"kxku vkjk/kuk]itk]fo/kh] dedkM bR;knhpkgh fopkj djkok ykxrk-nokph dYiuk Hkkjrh; lektkr b'ojokn Lohdkjyyk fnlrk-rk Eg.kt b'ojku g fo'o fuek.k dyy vkg- Eg.ktp dk; rj 0;DrhP;k dekulkj R;kuk l[k n%[k Hkkxkoh ykxrkr-

Hkkjrh; lLdrhpk fopkj dY;kl Hkkjrh; lLdrh gh cgfeJhr lLdrh vkg-rh ,dl?k Lo:ikph ukgh-fofo/kru uVyyh vkg- dk.kR;kgh in'kkph ijijk gh frFkY;k lLdrhoj voycu vlr- egkjk"Vkph lLdrh cgvk;keh vkg- rh ekuoh legkuk mUur dj.kkjh vkg- e/k ex'k df.kdkp g er fopkj dj.;klkj[k vkg- vkiY;k ?kjktGph oLrh vkiyk xko]in'k]Hkk"kk]ikr;koj y{k dfnr djko-

v'kkd iokjkuh bGuekG gh dkncjh fyfgyh vlu rh cynkj lektkoj vk/kkjyyh vkg-;k dkncjhr ;xku;x xk<okP;k ikBhoj fcjkM ?kÅu HkVdr jkg.kk&;k cynkj lektkp thoufp= j[kkVy vkg- ;k dkncjhr Hkkjrh; lektkp o lLdrhu HkVdko;kl ykoyY;k fdok nYkf{kr dyY;k cynkj lektkP;k lLdrhp n'ku ?kMfo.;kpk i;Ru dyk- ;k tekrhP;k uf'kch vkyy g thou doG lekt 0;oLFkp Qfyr vkg- ;k lekt0;oLFkeGp cynkj lekt f'k{k.kikl ofpr jkfgyk R;keG cynkjkP;k uf'kch n%[k]onuk]gky vi"Vk vkY;k vlk Hko lfpr d:u ;k lektkP;k :<h]ijijk] Jn/kk rlp R;kPkk thou l?k"k l[kn%[k]0;olk;]fofo/k ldr ;k lokpk vfo"dkj y[kdku dyk vkg-

cynkj tekrhp ykd egkjk"Vkr fo[kjyy vkgr- R;kP;k O;olk;keG lektkrhy lo Lrjkrhy ykdkpk lid ;rk- ;k tekrhp dk; g ekrh nxM okg.k vkg- R;keG r ,dkp xkokr LFkkf;d u jkgrk ftFk dke feGy frFk tkrkr- Eg.ku R;kP;k thoukr LFk; jkgr ukgh-cynkj lektkP;k fdok tekrhpk nokoj ipM fo'okl vkg-cynkj lektkph nor R;kph dynorkoj furkr J/nk vlyyh fnlu ;r- R;kph dynor fofo/k idkjph vk<Grkr- R;kr rGtkijph rGtkHkokuh]dkfuQukFk][kMkck gh egRokph nor vkgr- ttjhpk [kMkck ;k nokoj cynkjkph [ki J/nk vkg- ;k norkph vkjk/kuk dj.k R;kuk EkgRokph okVr-,irhirk.k nokyk uon; nk[ko.k uol lk;kl dj.k- tkxj.k dkj.k]xk/kG ?kky.k-]cdjh] dkcMh bR;kfnpk CkGh n.k-;k xk"Vh cynkj lektkr vk<Grkr-rlp oxoxG;k i/nrhu dynoryk dky yko.k ;k xk"Vh dkncjhru ?kMrkuk fnlrkr-v';k vud ?kVuk ilxkru nokP;k itp mnkgj.k lkiMrkr- noko:u vud Eg.kh r;kj >kyY;k fnlrkr-mnk- nokph dj.kh vu ukjGkr ik.kh fdok o:u rVyh nkjh vu [kkypk no ckcY;k ekjh

bGuekG dkncjhe/; vud fBdk.kh lkLdfrd lnHk v'kkd iokjkuh fny vkgr- L=h ngkph foVcuk fdok dpcuk gkp doG bGuekGpk fo"k; ukgh rj cynkjkp ,d.kp t tx.k vkg r okLro ikrGhoj v'kkd ioklkuh R;kP;kp ckyh Hkk"kr ekMY;ku fdrh Hk;kud fdGlok.k vkg r tk.kor-bGuekG e/khy fL=koj gk.kkjk vR;kpkj fprukRed ikrGhoj uou Bo.kkjk vkg-lektke/; L=hyk n;e Bjoy tkr-Hkkjrh; lLdrhP;k lkP;kr cnhp dY;k tkr frP;k d"Vkp eY; i:"kkuk dGr ukgh-frpk xUgk ulrkuk tkr jhrhfjoktkulkj o tkripk;rhP;k fu.k;kulkj tho?k.;k f'k{kyk lkekj tko ykxr- lektkrhy i:"kkpk tkp]ikfylh vR;kpkj] xkokrhy ikVhy]Vx ey ;kpk =kl lgu djkok ykxrk- mnkgj.kkFk Qyhyk >kyyk =kl]jk/kkP;k lnHkkr vd'kpk l'k; ?k.k]lkuhyk ikVykP;k okM;koj ckyko.k R;krugh rhu vkRegR;k dj.k]fxjhtkyk ikVykdM iGou u.k] tuxuulkBh vkyY;k ekLrjo:u ehjyk ekjgk.k dj.k bR;knh mnkgj.k y{kkr ?krk ;rkr-

lop fL=;k vR;kpkjkyk cGh iMyY;k fnlrkr- v'kkd iokj ;kuh bGuekG e/kufueVi.k vU;k; lgu dj.k&;k lkf'kd fL=;kp LoHkko fo'k"k fL=k;ke/; ikgk;yk feGrkr- FkkMD;kr i:"kh opLo vk<Gr-fL=k;kuk xk.k letY;k tkr- i:"k fL=koj vUkfrdrpk vkjki djrkr-R;kP;k lnHkkr tkripk;r cloyh tkr-R;krgh f'k{kk fo'k"kd:u fL=;kukp gkrkuk fnlr- tkripk;rhp opLo vk<Grkuk fnlr-

;k dkncjhr HkVD;k foeDrkph tx.;kokp.;kph jhr idV >kyh vkg- R;kpiek.k no norkojhy J/nk]v/kJ/nk]lkekftd furhfu;e]fo/kh] fofo/k norkp vorkj]/keJ/ nP;kikVh ,d fHkrh;Dr J/nk vl.k vl ilx bGuekG e/ku vk<Grkr- mnk-

ekjkrhP;k vkbP;k vxkr ;.k]Hkr dk<.kkjk Hkxr]?kj ck/k.khpk ilx rlp bGuEkkG dkncjhr vkyyk vk'k; cynkj lektkpk vlY;keG ;k lektkp fp=.k dkncjhru fnlr- gk lekt ,dk fBdk.kh jkgr ukgh-,dk xkoko:u HkVdrh l: vlr xkokckgj mrjk;p]iky Bkdk;p xkokr ?kj ck/ku n.;kp dke djrk dke liy dh fc&gkM ?kou nl&;k xkokyk tkrk-tOgk dke feGr ukgh rOgk ;k ykdkoj miklekjhph oG ;r- 'krdjh g ykd pkj vkgr Eg.ku dke nr ukgh- y[kdku vkiY;k tkrhr t Hkkxy lkly R;kp rj foopu dy vkg- f'kok; R;kuk Hkkoyy lR;gh ikfrfuf/kd Lo:ikr ekM.;kpk i;Ru dyk vkg- cynkj lektkp thou] O;olk; R;kP;k fookg iFkk]yXu]fofo/k :<h]ijijk]J/nk]fofo/k ldr]furh vfurhP;k dYiuk R;kP;k leL;k ;k lokpk vfo"dkj dyyk vkg-y[kdku vkiY;k tkrhr t Hkkxy] lkly R;kp foopu dy vkg- f'kok; R;kuk Hkkoyy lR;gh ikfrfuf/kd Lo:ikr ekM.;kpk i;Ru dyk vkg- cynkj lektkp thou]O;olk; R;kP;k fookg iFkk]yXu]fofo/k :<h]ijijk]J/nk] fofo/k ldr]leL;k ;k lokpk vfo"dkj dkncjhru dyyk fnlrk-;k lektkdM mi{ku ikfgy tkr-

Hkkjrkr vl[; HkVD;k o foeDr tkrh tekrh vkgr- ;k tekrhe/; ,drk vk<Gr ukgh- R;kP;krgh mPp &fUkpRkk vk<GRk-iR;d tkrh mitkrhp tx.;k okx.;kP;k i/nrh J/nk] v/kJ/nk furh fu;e] fookg] efrd fo/kh] L=h i:"k lc/kkP;k fofo/k dYiuk R;kp jkVh cVh O;ogkj vKku]nkfjn;]O;lukf/kurk]v/kJ/nk bR;knh ckchp o.ku dkncjhr vk<Gr-

bGuekG e/ku lektkP;k O;Fkk]onuk]leL;k]l[k&n%[k v'kk fdrhrjh xk"Vh y[kdku txklekj ekMY;k vkgr R;keG gh dkncjh ekjkrhP;k n%[kkph dFkk u jkgrk li.k cynkj lektkph ifrfuf/kd dFkk Bjr- ;k lnHkkr ,dukFk iokj Eg.krkr ekjkrhph gh vkRedFkk t'kh O;Drhph vkg r'khp rh R;kP;k tkou l?k"kkpk vifjgk; Hkkx vl.kk&;k HkVD;k lektkpk vkg-

lnHk xFk

1%&bGuEkkG & v'kkd iokj

2%&tkripk;r&[kM&4 & jkeukFk pOgku

3%&egkjk"Vkrhy HkVDk lekt&lLdrh o lkfgR;&uk- /kk- dne

◆◆◆

o'ohdj.k vkf.k vuqlfpr tkrh tekrhaph okLrfodrk

iz k- Mk- fgjkyky eJke
ejkBh foHkkxie[k
frjiM lektdk; egkfo|ky;] ukxij

जागतिकीकरण म्हणजे बहुआयामी असलेली एक प्रक्रिया आहे. विश्वाला समेटण्याचा तो प्रयत्न आहे. आधुनिक युगाची सफल प्रक्रिया म्हणून जागतिकीकरणाकडे पाहिल्या जाते. वैश्वीकरणाच्या अभिप्रायात विभिन्न देशाचे आर्थिक आणि शैक्षणिक संबंधाना दृढ, विकसित करण्याचा मानस त्यात दृढ आहे. संपूर्ण मानव समाजाला संमेलित करण्याचा तो प्रयत्न आहे. परंतु शैक्षणिक विचार केला तर त्यावरील पकड कमी झाल्याचे आपणास दिसून येते.

वैश्वीकरण आम्हाला आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक युगात बांधण्याची जिज्ञासा वाटते. दिवसेंदिवस जीवनाला प्रभावित केल्याचे जाणवते. जागतिकीकरणामुळे एक दुसऱ्यांच्या जवळ पोहोचतो. तोच संघर्षही निर्माण होतो. वैश्वीकरणामुळे सांस्कृतिक रूपांतरणाची एक पहाट झाल्याचे निश्चितच वाटते. मानवाच्या व्यक्तित्वाला परावर्तित करण्याचे श्रेय जागतिकीकरणाला जाते. परंतु त्यांचे दुष्परिणामही आहेत याकडे आपले लक्ष जाणार की नाही. संसाधनाची आवश्यकता आहे परंतु ती पूर्णतः तुमच्या आमच्यापर्यंत येऊन पोहोचते का ? याचा विचार करणे आज काळाची गरज आहे.

भारतीय समाजाच्या इतिहासाकडे थोडे लक्ष पुरविल्यास ही बाब फार प्राचीन असल्याचे सिद्ध होते. त्यात वर्णव्यवस्था हीच मुख्यत्वाने महत्त्वाची सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक व्यवस्था असल्याचे स्पष्ट होते. त्याचा तडाखा अजुनही पूर्णपणे कमी झाल्याचे दिसून येत नाही. शतकानुतके अनुसूचित जातीचे शोषण, अन्याय, अत्याचार यात सातत्याने वाढ होत गेली. अत्याचाराची तीव्रता कमी झाली परंतु थांबण्याची प्रक्रिया बंद झाली नाही हे मात्र तितकेच सत्य आहे.

सामाजिक आर्थिक बहिष्कारासंबंधी अनेक तज्ज्ञांनी आपले प्रांजळ मत नोदंवले आहेत. प्रा. डॉ. सुखदेव थोरात यांनी बहिष्काराची दोन कारणे सांगितले आहेत. एक म्हणजे वंचितता आणि दुसरे म्हणजे गरिबी आहे. ''सामाजिक बहिष्कार म्हणजे समाजातल्या काही गटांनी त्यांना मिळणाऱ्या समान संधी समाजातल्या काही गटांना नाकारणे होय. त्याचा परिणाम त्या गटातील व्यक्तींची समाजाच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक कार्याच्या सहभागाची क्षमता नष्ट करते या निष्कर्षामुळे अनेक नियम

अधिनियम तयार झाले जसे अस्पृश्यता विरोधी अधिनियम, सिव्हील राइट ॲक्ट, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती विरोधी प्रतिबंधक कायदा भारताची राज्यघटना कलम १५, कलम १७, कलम २५, कलम **२९** नुसार भारतातील सर्व अनुदानित शिक्षण संस्थामध्ये जातीधर्मातील मुलांना मुक्त प्रवेश दिला जाईल. कलम ४६ नुसार शासन समाजातील अनुसूचित व दुर्बल जाती व अनुसूचित जमाती यांच्या शिक्षण व आर्थिक संबंधाच्या हितांची उन्नती आणि सर्व प्रकारच्या शोषणापासून अस्पृश्य व दुर्बल जाती–जमातीचे संरक्षण करील. कलम २४४, २३०, ३३२ परंतु आजही अनुसूचित जाती जमातीच्या समस्या सुटलेल्या नाहीत तर उलट गुंतागुंतीच्या होत आहेत. सवर्न आणि उच्च जातींची मानसिकता बदललेली नाही. जागतिकीकरणामुळे सुधारित जाच वाढत आहे.

भारतात पुरोगामी मानल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राची स्थिती किती भयावह आहे ते अभ्यासकांना सांगायला नको. भारत सरकारच्या सांख्यिकीय विभागानुसार ग्रामीण भागातील साक्षरता दर ३७.१५: आहे. **१९** व्या शतकात महात्मा फुले यांनी स्त्रीशुद्रांसाठी शाळा काढून अस्पृश्यांना शिक्षणाची संधी दिली. डॉ आंबेडकरांनी अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीचे नेतृत्व करत शिक्षणाची ज्योत तेवत ठेवण्याचे कार्य केले. १९२० ते १९५६ या काळाचे संदर्भ शोधले तर आपल्याला असे दिसून येते की, त्यांनी अस्पृश्यांना मानसन्मान मिळवून देण्याचा यथोचित प्रयत्न केला. काळ आज मोठ्या वेगाने बदलत आहे. वर्तमान परिस्थितीचा आणि परिस्थितीने प्रभावित युवा पिढीला शिक्षणविषयच दृष्टिकोन बदललेला आहे. वयस्क पिढीचा आणि वर्तमान युवा पिढीचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोनही बदलत चालला आहे. शिक्षणाच्या क्षेत्रात नवनवे बदल होत आहेत. आजची शिक्षण व्यवस्था मार्केट ओरिएंटेड आहे. बदलणाऱ्या स्थितीला नियंत्रीत करण्यासाठी ह्यूमन पॉवर ;भ्नउंद चवूमतद्ध पुरविणारी शिक्षण व्यवस्था हवी आहे. युवा पिढीला मिळेल ते शिक्षण नको आहे त्यांना महत्वाकांक्षा पूर्ण करणारे शिक्षण हवे आहे. अशा शिक्षणासाठी पैशाची गरज असते. सर्व सामान्य अनुसूचित जाती–जमातीकडे पैसे नसतात त्यांनी काय करायचे. ज्यांच्याकडे पैसा नाही त्यांना व्यवस्थेत स्थान नाही. अशी विदारक स्थिती निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे खूप काही बदलल्याचा संभ्रम निर्माण झाला आहे. परंतु तो आभास आहे बदलल्यासारखी वाटणारी परंतु न बदललेल्या परिस्थितीने युवकांपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

भारतीय संविधानाने अनुसूचित जातीच्या आणि जमातीच्या आरक्षणाची तरतूद करून ठेवली आहे. परंतु जागतिकीकरणात आरक्षणाला विरोध आणि अर्थव्यवस्थेचे खाजगीकरण व व्यापारीकरणामुळे शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधीच्या परिणतीच्या संकटांची मांदीयाळी उपरोक्त जातींच्या पुढे भयावह चित्र घेऊन उभी आहे.

भारतीय संविधानाच्या ७३ व ७४ व्या कलमात दुरुस्ती करून ग्रामसभेला श्रेष्ठ दर्जा देऊन पंचायत स्तरावर अनुसूचित जाती जमातींसाठी विशेष आरक्षण ठेवण्यात आले तसेच पंचायत अधिनियम लागू करण्यात आले. कल्याणापासून विकास व विकासापासून आदिवासींचे सशक्तीकरण बदल करून जनजातीय कार्य मंत्रालय सुरू करण्यात आले. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय अनुसूचित जातीजमाती वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या सारख्या विकास योजना शासन दरबारी राबविला जात आहेत. आज प्रत्येक स्तरावर मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासन शर्तीचे प्रयत्न करताना दिसतात. अनुसूचित जाती–जमातींना कायदेविषयक संरक्षण देण्यात येत असले तरी ते उपभोगण्यास अनुसूचित जाती–जमातींना संघर्ष करावा लागतो. त्यासाठी त्यांना जागृत करणे, सामाजिक संघटना निर्माण करणे, राजकीय नेत्याची गटबाजी बंद करण्यास दबाव वाढविणे, समाजसुधारक, अभ्यासक आणि विचारवंतांनी विशेष प्रयत्न करणे हितावह ठरेल त्यांच्या विशेष आत्मियतेची गरज आहे.

संदर्भः–

१. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, जातीचे निर्मूलन, प्रकाशकः प्रदिप रोडगे, नागपूर .
२. डॉ. कराडे, भारतीय सामाजिक समस्या, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर .
३. डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, भारतीय राज्यघटना, अनुवादक– प्रा. रावसाहेब कसबे, सुगावा प्रकाशन
पुणे.
४. मिसाळ चंद्रकांत, मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या, व्हिजन अकेडमी, पुणे.
५. प्रा. कुळकर्णी पी. के. दलितांचे आणि आदिवासींचे समाजशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन पुणे.

◆◆◆

यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्य आणि मराठी भाषा व संस्कृतीची धोरणे

डॉ.नानासाहेब धों. पवार
मराठी विभाग
अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे.

यशवंतराव चव्हाण यांनी जे विविध वाङ्मयप्रकारांमध्ये लेखन केले आहे , त्या प्रत्येक वाङ्मयप्रकाराची स्वत : ची अशी काही अंगभूत वैशिष्ट्ये आहेत. त्या त्या वाङ्मयप्रकारातील आदर्श व श्रेष्ठ लेखन कोणते असते, त्याचा सविस्तर आढावा घेतला तर यशवंतराव चव्हाण यांच्या एकूणच लेखनाच्या आधारे लेखनमीमांसेची निकषव्यवस्था तयार करणे अपरिहार्य ठरते. त्यामुळेच काही निश्चित निकषव्यवस्थेच्या आधारे त्यांच्या संपूर्ण लेखनाचे मूल्यमापन करणे शक्य होते. त्याचप्रमाणे त्यांनी मराठी भाषा व संस्कृती विषयक कोणकोणती धोरणे आपल्या राजकीय व सार्वजनिक जीवनात आखली आणि पूर्णत्वास नेली. याचा या शोधनिबंधात अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१ . यशवंतरावांच्या लेखनातून व्यक्त होणारा विचार :

यशवंतराव चव्हाण यांचा महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या राजकीय , सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रांशी अत्यंत घनिष्ठ संबंध होता . राजकारणामध्ये त्यांनी विविध पदे भूषवली. मुख्यमंत्रीपदापासून ते उपपंतप्रधानपदापर्यंत त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आलेख चढता आहे. त्यांचे कार्यकर्तृत्व बहरत असताना त्यांनी वेगवेगळ्या विषयांवर आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत. तसेच त्यांच्या लेखनामधूनही त्यांच्या विचारांची काही वैशिष्टे सहजपणे दिसून येतात. यशवंतराव चव्हाण यांचे नेतृत्व सर्वसामान्य बहुजन समाजाचा विचार करणारे होते . त्यामुळे शेतकरी, स्त्रिया, कामगार त्याचबरोबर सहकार, शिक्षण इ . सर्वसामान्यांच्या जीवनाशी संबंधित विषयांवर त्यांनी जिव्हाळ्याने व आत्मीयतेने विचार मांडले आहेत. ग्रामीण महाराष्ट्राच्या मातीशी त्यांची नाळ जोडलेली होती. त्यामुळे त्या अनुषंगानेही त्यांचे विचार व्यक्त झाले आहेत. सहित्यिक, कलावंत, लेखक यांच्याशीही त्यांचे निकटचे संबंध होते. वाचनाच्या आवडीमुळे साहित्य, भाषा, साहित्यिक, लेखकाचे - कलावंताचे - समाजातील स्थान यासंबंधीचे विचार त्यांच्या एकूण सर्वच लेखनामधून आले आहेत.

आत्मचरित्रलेखनामध्ये सत्यता, वस्तुनिष्ठता, प्रांजळपणा, विनम्रता, तटस्थता, अंतर्मुखता, कलात्मकता याचे भान आत्मचरित्रकाराने राखणे आवश्यक असते . यशवंतराव चव्हाण यांच्या कृष्णाकाठ या आत्मचरित्रामध्ये त्यांनी मांडलेल्या सर्वच आठवणींमधून या गुणांचा प्रत्यय येतो. त्यांच्या बालपणीच्या आठवणी, गावाविषयीची आस्था, कुटुंबाचे कष्टप्रद जीवन, आई विठाई व वडीलबंधू गणपतरावांकडून मिळालेली शिकवण, त्यांच्यावरील संस्कार, विविध चळवळीमधील सक्रिय सहभाग, एक कार्यकर्ता म्हणून जडणघडण, राजकारणातील दूरदृष्टी यांविषयी त्यांनी जे लेखन केले आहे ; ते आदर्श आत्मचरित्राच्या कसोटीवर उतरणारे आहे. त्यातून त्यांच्या

व्यक्तिमत्त्वाची सर्व वैशिष्ट्ये आणि त्यांचा जीवनविषयक व कलाविषयक दृष्टिकोनही प्रकट होतो . महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासामध्ये यशवंतरावांचे योगदान अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे . संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, उद्योग, शेती, नियोजन, शिक्षण, समाज, राष्ट्रीय एकात्मता, लोकशाही, समाजवाद, सीमाप्रश्न, राष्ट्रभाषा, साहित्य संस्कृती अशा विविध विषयांवर त्यांनी चौफेर विचार मांडले आहेत. त्या विचारांमधून त्यांची बहुश्रुतता प्रत्ययास येते, यशवंतराव चव्हाण यांनी विधायक व समन्वयवादी राजकारणाला महत्त्व दिले. म्हणजेच लोककल्याणासाठी राजकारण व राजकारणातून समाजाचा, देशाचा आणि राष्ट्राचा विकास होऊ शकत , ही लोकशाही समाजवादावर आधारित राजकीय विचारसरणी यशवंतराव चव्हाण यांनी स्वीकारली होती.

यशवंतराव चव्हाण हे राजकीय व्यक्तिमत्त्व असूनही त्यांचा साहित्यविचार वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यामधून त्यांच्या सुसंस्कृत, अभिरूचीसंपन आणि प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय आपणास येतो. साहित्य हे देशाला मोठे करणारे असावे आणि साहित्यिकांनी राष्ट्रीय जीवनाशी एकरूप व्हावे, साहित्याने सामाजिक बांधिलकी जपावी, अशी त्यांची वैचारिक दृष्टी होती. लोकभाषा ही लोकजीवन समृद्ध करणारी असावी. तिचे संवर्धन व विकास करणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन त्यांनी केले आहे. देशातील साहित्य - संस्कृतीमुळेच देश ओळखला जातो व सामान्य जनतेचे हित करणारे साहित्य ते खरे साहित्य, अशी त्याची साहित्यविषयक वैचारिक दृष्टी आपणास दिसून येते. यशवंतराव चव्हाण यांनी शिक्षणाकडे समाजपरिवर्तनाचे माध्यम म्हणून पाहिल्याचे त्यांच्या विचारांतून दिसते. याशिवाय शिक्षण ही सामाजिक गरज असून, ते समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचे एक मूलभूत साधन आहे, असे त्यांना वाटत असे . शिक्षणविषयक विचार व्यक्त करताना, मनुष्यबळाला शिक्षणाची जोड दिल्याशिवाय समाजात नवसामर्थ्य प्राप्त होणार नाही, असे ते म्हणतात. यशवंतरावांनी व्यक्त केलेला सामाजिक विचार अत्यंत महत्त्वाचा आहे . भारतातील सामाजिक विषमता, जातीयता व धर्मांधता हे राष्ट्राच्या विकासास बाधक, आहेत, याबद्दलची खंत त्यांच्या विचारांतून दिसते. राष्ट्ररचना करताना समाज सुधारावा व मानवाला केंद्रबिंदू मानले जावे, असे त्यांना वाटत होते. कृषीविषयक विचार मांडताना सर्वसामान्य शेतकऱ्यांचे प्रश्न कसे सोडवले जातील , याला त्यांनी प्राधान्य दिले. यासाठी कृषी - औद्योगिक रचनेला महत्त्व दिले होते . ग्रामीण भागातील उद्योग, शेती, आर्थिक विषमता यांच्या अनुषंगाने त्यांनी आपले कृषीविषयक विचार मांडले आहेत. राष्ट्रपुरुष व महनीय व्यक्ती यांविषयीदेखील पुण्यस्मरणे त्यांनी मांडलेली आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराज , लोकमान्य टिळक, रवींद्रनाथ टागोर, डॉ . आंबेडकर, महात्मा गांधी या महामानवांची ते कृतज्ञताभाव आपल्या विचारांतून व्यक्त करतात. तसेच तुलना होऊ शकत नाही, असेही सांगायला ते विसरत नाहीत. राष्ट्राचे संरक्षण जागतिक शांततेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे, अशी त्यांची वैचारिक भूमिका होती . मानवजातीचे कल्याण आणि शांतता ही दोन सूत्रे त्यांच्या संरक्षणविषयक विचारांमधून दिसतात. त्या विचारांमधून त्यांचा मातृभूमीविषयीचा अभिमान, कणखरपणा आणि खंबीरपणा आपणास प्रत्ययास येतो. ते आपले संरक्षणविषयक विचार व्यक्त करताना म्हणतात, "निव्वळ प्रेमाची भाषा बोलून प्रेम मिळत नाही, निव्वळ शांततेची घोषणा करून शांतता मिळत नाही. राष्ट्राच्या आणि समाजाच्या जीवनात मैत्री आणि शक्ती असावी लागते . ही गोष्ट

खरी असून , तिचा अनुभव आपणास येतो आहे." [१] यावरून यशवंतरावांची संरक्षणविषय धोरणे स्पष्ट होतात. संरक्षण करताना प्रत्येक भारतीयाचे मन खंबीर बनवण्याचा प्रयत्न ते येथे करताना दिसतात . एकूणच यशवंतराव चव्हाण यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू हा ग्रामीण भाग आहे. त्याचबरोबर भारतीय समाजव्यवस्थेमधील सर्वच क्षेत्रांना त्यांच्या विचारांचा स्पर्श झाला असल्यामुळे , त्या अनुषंगाने त्यांनी लेखन केलेले दिसून येते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व लेखनशैलीची सर्व वैशिष्टये त्यांच्या विचारांमधून व्यक्त होतात. यशवंतरावाच्या सर्वच विचारांना त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीची जोड लाभली आहे . किंबहुना यामुळेच त्यांचे वैचारिक लेखनही हुबेहूब चित्रमय स्वरूपाचे झाले आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी भारतीय राजकारणामध्ये जी पदे भूषवली आणि ज्या ज्या क्षेत्रांशी त्यांचा संबंध आला, अशा सर्वच ठिकाणी त्यांनी स्वतःच्या विचारांचा ठसा उमटवला आहे. त्यामागे प्रामुख्याने त्यांची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती हीच कारणीभूत होती, असे म्हणता येईल .

२ . यशवंतराव चव्हाण यांच्या लेखनाची भाषा व शैलीवाशिष्ट्ये :

कोणताही विचार किंवा अनुभव हा भाषा या माध्यमाद्वारे आविष्कृत होत असतो. तो विचार व्यक्त करताना किंवा अनुभव व्यक्त करताना त्या अनुभवाशी किंवा विचारांशी इमान राखणारी भाषा व शैली लेखकाने वापरणे अपेक्षित असते. आत्मचरित्र व ललितलेखन यांच्यातील यशवंतरावाची भाषा ही प्रामुख्याने त्या त्या साहित्यप्रकारानुसार आलेली आहे. तसेच ती अनुभवाशी प्रामाणिकता राखणारी आहे. भाषा व शैली हे दोन्ही घटक आशयापासून वेगळे करता येत नाहीत. आत्मचरित्र व ललितगद्य लेखनातील शैली यांमध्ये आंतर्मुखवृत्ती, ' मी ' चा अविरत शोध, भाषेतील प्रतिमाशीलता, आत्मशोध, काव्यमयता अशी आविष्कारवैशिष्ट्ये दिसतात. कोणत्याही साहित्यप्रकारामध्ये निवेदनाला अनन्यसाधारण महत्त्व असते . कथा , कादंबरीमधील निवेदनशैली आणि चरित्र - आत्मचरित्रांतील निवेदनशैली यांच्यामधील मूलभूत फरक सहजपणे जाणवतो . भाषा ही प्रमाण , बोली आणि प्रादेशिक स्वरूपाची असते . अनुभवाच्या मागणीनुसार साहित्यामध्ये ती अवतस्त असते . लेखकाच्या प्रतिभेचे व व्यक्तिमत्त्वाचे संस्कार तिच्यावर होत असतात . प्रस्तुत ठिकाणी आपणास यशवंतराव चव्हाण यांच्या भाषेचा व लेखनशैलीचा विचार करायचा आहे . यशवंतराव चव्हाण यांच्या लेखनाची भाषा आणि भाषणांची भाषा यांच्यामध्ये साम्य जाणवते . त्यांच्या वाणीतून व्यक्त होणारी भाषा ही कोमल आणि सर्वस्पर्शी आहे . व्यक्तिमनाचा ठाव येणारी आहे . विविध घटनाप्रसंग आणि अनुभव अनेक वेळा त्यांनी बोलीभाषेमधून कथन केलेले आहेत . शेतकरी जीवनातील प्रतिमा - प्रतीके त्यांच्या लेखनामधून येतात . तसेच संस्कृत भाषेमधील सुभाषितांचाही वापर ते करतात . यशवंतराव चव्हाण यांच्या भाषेविषयी कविवर्य ना.धों . महानोर म्हणतात , "यशवंतरावांनी मराठी भाषण केलं . सुंदर , सोपी मराठी , बोलभाषेचे , लोकसाहित्याचे संस्कार व सौंदर्य असलेली कमावलेली भाषा , खेड्यातल्या जीवनाचे सुख - दुःखाचे आधार घेऊन त्यांच्या प्रश्नांना व शेतकऱ्यांच्या काळजाला हात घालणारं असं यशवंतराव चव्हाण बोलले . लहान लहान वाक्यं , सुंदर सोपी मराठी , कुठेही अलंकार नाही . त्यांच्या प्रश्नांना घेऊन ते लोकांच्या मनात शिरले . त्या त्यांच्या भावनाशील संपन्न भाषणाने दीड - दोन लाख लोक अक्षरशः भारावून गेले . कुणावरही व्यक्तिगत टिका न करता , न रागावता , न चिडचिड करता शांतपणाने त्या वेळच्या

विपरीत सभा - संमेलनांमध्ये ते बोलत होते." [२] त्यांची भाषा साधी सोपी असून , लोकसाहित्य आणि कृषिजीवन "यांचा स्पर्श तिला लाभला आहे . ती संयमी आहे . ललित लेखनामधून आत्मपर निवेदनशैली आलेली आहे . यशवंतरावांच्या लेखनामधून त्यांचे बहुश्रुत पारदर्शक व्यक्तिमत्त्व दिसून येते . प्रतिमा , काव्यमय भावसंस्कार , घटना , प्रसंगांची नाट्यमय चित्रणे याशिवाय वैचारिक चित्रणे त्यांच्या लेखनशैलीमधून परिणामकारकपणे आली आहेत.

१ . वक्तृत्वपूर्ण शैली :

यशवंतराव चव्हाण यांच्या लेखनामधून वक्तृत्वपूर्ण शैलीचा आपणास प्रत्यय येतो. किंबहुना वक्तृत्व हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य सांगता येईल. लोकांना प्रोत्साहित करेल आकर्षित करेल , अशी वक्तृत्वपूर्ण शैली त्यांच्याकडे होती. त्यांच्या याच शैलीने वाचक आणि श्रोत्यांना प्रभावित केले आहे . त्यांच्या या शैलीमध्ये सुसंस्कारितपणा , समयसूचकता , कलात्मकता , रसिकता यांचा मेळ दिसून येतो. त्या माध्यमातूनच त्यांनी लोकजागृती आणि समाजप्रबोधन केले. त्यांनी विविध पदे भूषवताना आणि वेगवेगळ्या ठिकाणी विचार मांडताना त्यांच्या वक्तृत्वशैलीचा प्रत्यय आपणास येतो . त्या काळातील ते सर्वोत्तम वक्ते होते . विनाकारण पाल्हाळिक बोलण्याऐवजी , प्रसंगानुरूप अभ्यासपूर्ण व मार्मिक विचार ही त्यांच्या भाषणांची वैशिष्ट्ये आहेत. लोकशाही , समाजवाद , मानवता , राजकारण इ . विषयांवरील मुद्देसूद विचार त्यांनी आपल्या वक्तृत्वशैलीमधून मांडले आहेत.

२ . काव्यात्मक आणि संवादात्मक शैली :

यशवंतरावांच्या ललित लेखनामधून आणि आत्मचरित्रामधून त्यांच्या काव्यात्मक शैलीचाही प्रत्यय येतो . वैचारिक आणि गंभीर विषयावरील वाचनाबरोबरच कथा , कादंबऱ्या , कविता यांचेही विपुल प्रमाणात वाचन त्यांनी केलेले आहे . त्यामुळेच त्यांची शैली काव्यात्म बनली असावी . कृष्णाकाठ या आत्मचरित्राची सुरुवातही त्यांनी गोविंदाग्रजांच्या कवितेने केली आहे . कृष्णाकाठचा परिसर , तेथील निसर्ग , पाणी , पाऊस , पशू - पक्षी , पिकांनी डोलणारी शेते यांचे वर्णन करतानाही त्यांची लेखनशैली काव्यात्मक रूप धारण करते . अर्थात बालपणीच आईने त्यांच्यावर ओव्यांचे केलेले संस्कारही त्याला कारणीभूत असावेत . यशवंतराव चव्हाण हे एक उत्तम रसिक होते . त्यामुळेच त्यांची शैली काव्यमय बनते . संवाद व काव्यमयता यांच्याशी वक्तृत्वाचा निकटचा संबंध असतो . त्यामुळे त्यांची शैली संवादात्मक स्वरूप धारण करते . वाचकांना व श्रोत्यांना आवाहन करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये होते. त्यामुळेच ती आत्मसंवाद साधताना वाचकांशीही संवाद साधते. तसेच ती कधीकधी नाट्यात्मक रूपही धारण करते. त्यामुळे विविध व्यक्तिचित्रे साकारताना तिच्यामध्ये जिवंतपणा जाणवतो.

३ . शैलीतील चिंतनशीलता :

चिंतनशीलता है यशवंतराव चव्हाण यांच्या लेखनशैलीचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य सांगता येईल. यशवंतरावांचा पिंड हा मूलत : विचारवंताचा होता . त्यामुळे विचार व्यक्त करत असताना त्यामधून जीवनविषयक चिंतन व तत्त्वज्ञान ओघानेच येते. आईविषयी , समाजवादाविषयी , विविध राष्ट्रपुरुषांविषयी त्यांनी अत्यंत मूलभूत स्वरूपाचे चिंतन व्यक्त केलेले आढळते . याशिवाय त्यांच्या

प्रवासवर्णनांमधून त्यांच्या चिंतनशीलतेचा प्रत्यय आपणास घेतो . शेतकयांविषयीचे विविध प्रश्न मांडताना आणि ते सोडवतानाही यशवंतरावांचे चिंतन आलेले आहे.

४ . चित्रमय शैली :

यशवंतरावांच्या लेखनाची शैली ही चित्रमयी आहे . घटना - प्रसंगांचे वर्णन करताना प्रत्यक्ष जिवंत चित्र आपल्या नजरेसमोर उभे करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या शैलीमध्ये आहे . कृष्णाकाठचा परिसर , देवराष्ट्र , रशियातील स्मारक यांची वर्णने ही केवळ स्थळवर्णने राहत नाहीत ; तर प्रत्यक्षपणे आपल्यासमोर उभी राहातात . त्यांच्याविषयी जिव्हाळा आणि कुतुहूल वाटते . याशिवाय आई विठाई , बंधू गणपतराव , आचार्य भागवत , एस् . एम् . जोशी इ . व्यक्तीही त्यांच्या सर्व लकीसह आणि स्वभाव वैशिष्ट्यांसह अवतरलेल्या आहेत. ही व्यक्तिचित्रे अतर्मनातून भावनात्मक पातळीवर उतरल्यामुळे चित्रमय स्वरूपाची बनली आहेत.

३ . यशवंतरावांच्या लेखनाची भाषावैशिष्ट्ये :

यशवंतराव चव्हाण यांच्या भाषेची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. वाकप्रचार , म्हणी , सुभाषिते , प्रतिमा - प्रतीके , ओजपूर्णता ; प्रगल्भता , शब्दयोजना , उच्चारणव्यवस्था ही भाषिक वैशिष्ट्ये इतर राजकीय व्यक्तीपेक्षा वेगळ्या स्वरूपाची आहेत . त्यामधून आशयाला तर न्याय दिलाच आहे , परंतु कलात्मकतेचेही भान त्यांनी राखले आहे . त्यांच्या भाषेमधून त्यांचे बहुश्रुत व्यक्तिमत्त्व व्यक्त होते . त्यांची भाषा प्रसंगानुरूप वळणे घेते . ती साधी सोपी आहे . लोकजीवनातील उदाहरणे ते वापरतात . त्यांचे ललितलेखन चिंतनाल वैचारिक स्वरूपाचे असले , तरी भाषा मात्र व्यक्तिसापेक्ष आणि काव्यात्मक आहे . लेखक आपले अनुभव व्यक्त करताना वेगवेगळ्या प्रतिमा आणि प्रतीकांचा आधार घेत असतो . यशवंतराव चव्हाण यांनी अशा काही प्रतिमा - प्रतीकांचा वापर केलेला आढळून येतो . या प्रतिमा - प्रतीकांमधून संस्कृती , चिन्हे यांचर सहजपणे प्रकाश टाकता येतो . भारताचे प्रतीक त्यांना हिमालय वाटते . महाराष्ट्राचे प्रतीक सह्याद्री वाटतो . याशिवाय शेतीची संबंधित अनेक प्रतिमा - प्रतीके आणि शब्दयोजना त्यांच्या लेखनामधून येतात . यशवंतराव आपल्या जीवनातील विविध अनुभव आणि घटनाप्रसंगांचे कथन करताना सुभाषितवजा वाक्यांचा आधार घेतात . लोकमान्य टिळकांचा विचार , टागोरांचे विचार , साहित्याविषयीचे विचार , शेतीसंबंधीचे विचार व्यक्त करताना याचा प्रत्यय येतो . ते लोकमान्य टिळकांविषयी म्हणतात की, " आधुनिक भारताचा इतिहास जोपर्यंत अभिमाने लिहिला जाईल , आणि वाचला जाईल , तो पर्यंत लोकमान्यांच्या जीवनासंबंधाने या देशांतील प्रत्येक मनुष्य अभिमानाने सांगेल की, त्यांचे जीवन हा आमचा मोठेपणा आहे. एवढे मोठे व्यक्तिमत्त्व लोकमान्यांचे आहे." [३] म्हणजेच यशवंतराव चव्हाण यांना लोकमान्य टिळकांच्या योगदानाबद्दल अभिमान वाटत होता . त्यांना त्याच्या जीवनात ज्या ज्या व्यक्ती भावल्या , त्या व्यक्तींविषयी त्यांनी आदराने लिहिले आहे . त्यापैकी लोकमान्य हे आदर्श व्यक्तिमत्त्व आहे. यशवंतराव चव्हाण आपल्या मनातील विचार कमीत कमी शब्दांमध्ये पटवून देतात. त्यांच्या ललित लेखनामध्ये शब्दांच्या वापराबाबत काटेकोरपणा आणि नेमकेपणा जाणवतो. अल्पाक्षर रमणीयता हाही त्यांच्या भाषेचा महत्त्वपूर्ण विशेष सांगता येईल . या सर्व भाषावैशिष्ट्यांचा शोध पुढील काही प्रकरणांमध्ये सविस्तरपणे घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४ . साहित्य आणि संस्कृती मंडळामागील दृष्टिकोन :

साहित्य संस्कृती मंडळाच्या निर्मितीचे स्पष्टीकरण करताना यशवंतरावांनी समाजातील विचारवंत , कलावंत , लेखक , शास्त्रज्ञ व संशोधक यांचे महत्त्व सांगितले आहे. सांस्कृतिक जीवनाच्या उंचीच्या दृष्टिकोनातून यशवंतरावांनी साहित्यासंबंधी भाष्य केले आहे . ' हितेन सहितम् साहित्यम ' ही त्यांची भाषा काव्यशास्त्राला अनुसरणारी आहे. तसेच यशवंतराव चव्हाणांनी मराठी भाषेशिवाय जगातल्या सर्व ज्ञानभाषांमध्ये असलेले ज्ञान , मराठी भाषेत आणण्यासाठी, साहित्य संस्कृती मंडळाच्याद्वारा विश्वकोश निर्मितीचा मराठी प्रकल्प सुरू केला. मराठी माणसांच्या ज्ञानभांडाराची खोली व्यापक करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. . अशा प्रकारे लोककल्याणकारी राज्याला शोभेल, असे कार्य यशवंतरावांनी हाती घेतलेले होते , हे त्यांच्या कार्यातून दिसून येते. मे १९६० मध्ये विधिमंडळातील उद्घाटन समारंभात महाराष्ट्र राज्य निर्मितीविषयी बोलताना मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राच्या विकास , मराठी लोकांचे कल्याणकारी राज्य आणि मराठी ही लोकभाषा आणि महाराष्ट्राची लोकसंस्कृतीविषयी आपले विचार मांडले आहेत . याविषयी बोलताना यशवंतराव चव्हाण विधिमंडळात म्हणाले की , " महाराष्ट्र राज्य स्थापनेच्या वेळी शासनाच्या धोरणासंबंधी मी जे वक्तव्य केले होते, त्यामध्ये साहित्य आणि संस्कृती यांच्या वृद्धी व संवर्धनासाठी एक विद्वतजनांची यंत्रणा निर्माण करण्याचा सरकारचा हेतू प्रथम जाहीर करून, महाराष्ट्राशी मी वचनबद्ध झालो आहे." [४] अशा रीतीने मराठी माती आणि मराठी संस्कृती यांच्या विकास आणि वाढीसाठी कटिबद्ध झालेल्या यशवंतराव चव्हाणांनी हा विचार स्पष्ट केलेला दिसून येतो.

१ . साहित्य संस्कृती मंडळाचे व्यापकत्व :

जगातील सर्व ज्ञान मराठी भाषेत येण्याची क्षमता तिच्यात निर्माण व्हावी, म्हणून साहित्य व संस्कृती मंडळाची स्थापना होत असल्याचे प्रतिपादन यशवंतराव चव्हाणांनी केलेले दिसून येते. हे ज्ञान आणि विचार सामान्य माणसांपर्यंत पोचले पाहिजेत. त्यासाठी जगभरातील भाषांमधून मराठी भाषेच्या ग्रंथात विविध स्वरूपाचे ज्ञान आणले पाहिजे, अशी कल्पना यशवंतरावांनी मांडली होती . लोककल्याणकारी राज्यात जनतेचे हित पाहिले जाते . हा त्यांचा उद्देश यामागे असावा. कारण हा उद्देश यशवंतरावांनी स्पष्ट करताना म्हटले की , "मी जेव्हा साहित्य म्हणतो तेव्हा ललित साहित्य म्हणतो , असे नव्हे , किंवा ' ललित साहित्य हेच तेवढे साहित्य ' असाही त्याचा अर्थ होत नाही . ' ललित शब्द म्हणजे साहित्य ' अशी माझा कल्पना नाही. [५] असे स्पष्टीकरण करून यशवंतरावांनी लोककल्याणकारी राज्यकर्त्यांना शोभेल, अशी साहित्याची व्याख्या केली आहे. तीं पुढीलप्रमाणे "साहित्य म्हणजे सामान्य जनतेचे हित करण्याचे साहित्य अशी साधीसुधी व्याख्या मी करतो". आर्थिकदृष्ट्या मागास जाती - जमातींसाठी शिक्षणाबरोबरच शिष्यवृत्ती योजना त्यांनी सुरू केली. पुढे नवी शिक्षण घेतलेली पिढी लिहू लागली, बोलू लागली की, त्यांचे हे लेखन जनतेपुढे आणण्याचा साहित्य संस्कृती मंडळाचा उद्देश यशवंतरावांच्या विचारांतून येताना दिसतो . या संदर्भात यशवंतराव चव्हाण म्हणतात की, "वेगवेगळ्या संस्कृतीचे आणि शास्त्राचे संशोधन करून, लोकांना उपयुक्त होई , असे मार्गदर्शन केले पाहिजे .... एवढेच नव्हे , तर हे मंडळ सृजनशील विचार करणारे , महाराष्ट्राचे

जीवन व्यापक विस्तृत व क्रियाशील करणारे माध्यम बनावे , अशी माझी त्याबद्दलची कल्पना आहे." [६] यावरून मराठी माणसांची बौद्धिक प्रगल्भता आणि त्यांचा सुसंस्कृतपणा यशवंतरावांना अपेक्षित असावा असे वाटते . कारण ग्रंथरूपात प्रसिद्ध झालेले हे ज्ञान खेडोपाडी नेणारी यंत्रणा असावी , म्हणून यशवंतरावांनी अनेक प्रयत्न केले . महाराष्ट्र राज्य ग्रंथालय संघाचा उदय या त्यांच्या विचारातूनच झालेला आहे . हेतू एवढाच की , ग्रंथ सामान्य लोकांपर्यंत पोचले जावेत. पुढे यशवंतराव चव्हाणांनी ' गाव तेथे ग्रंथालय ' आणि ' वाचक तेथें वाचनालय ' हा उद्देश ठेवून ग्रंथालय कायदा करून घेतला. अशी ही यशवंतराव चव्हाण यांची साहित्य आणि संस्कृतीविषयीची विचारसरणी नोंदवता येईल.

५ . अवघे धरू सुपंथ - समाजकारण

यशवंतरावांच्या वागण्याबोलण्यातून आणि कृतीतून त्यांची समाजाभिमुखता प्रकट होताना दिसते . त्यांच्या सर्वच भाषणांतून सामाजिक विचारांचे सूत्र आढळून येते . समाजातील व्यक्ती , त्यांचे वर्तन , सामाजिक आदानप्रदान , समाजाचा दर्जा , समाजाची भूमिका याचा विचार यशवंतरावांनी केलेला दिसून येतो . म्हणजेच कुटुंब , जात यांपासून बरेच दूर जाऊन ' समाज'या संकल्पनेचा व्यापक अर्थ येथे यशवंतराव विचारात घेताना दिसतात . तेव्हा त्यास ' समाजकारण ' असे म्हटल्यास चुकीचे ठरत नाही . समाज म्हटला , की संस्कृती आली . संस्कृतीमुळे मनुष्याला ' मनुष्यत्व ' प्राप्त होते , याबाबत वादविवाद होऊ शकतील . समाजातील रूढी , परंपरा , समाजाची राज्यपद्धती , श्रद्धा , लिखित आणि अलिखित वाङ्मय या राज्यपद्धती बदलाच्या संकल्पना मानसिक विचाराला चालना देतात . मानवी विकासाचा संबंध संस्कृतीशी निगडीत असल्याचे ते स्पष्ट करतात . म्हणून समाजकारणाचा विचार करावा लागतो . यशवंतराव चव्हाण समाजाचा विचार वरील पद्धतीने करतात , ते म्हणतात की , " अमृताच्या प्राप्तीसाठी देवांनी समुद्रमंथन केले . आता आमच्यासाठी अमृत शिल्लक राहिले नाही . म्हणून ज्ञान हेच अमृत आहे . या अमृताने तुम्हाला समर्थ बनायचे आहे . समाजजीवन समर्थ बनवायचे आहे ' .... समाजास ज्ञान प्राप्त झाले की , समाज , राज्य , राष्ट्र , स्वदेश या संकल्पनांबाबत त्यांचे विचार परिपक्व होतील." [७]

संदर्भ ग्रंथ :

1. यशवंतराव चव्हाण , युगांतर , कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन , पुणे ७ मे १ ९ ७० , पृ .३१ .
2. ना. धो.महानोर , यशवंतराव चव्हाण , साकेत प्रकाशन , औरंगाबाद , प.आ. २५ नोव्हेंबर १९९१ , पृ.७-८ .
3. यशवंतराव चव्हाण , सह्याद्रीचे वारे , माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय , मुंबई , आ . २६ जानेवारी १९६२ , पृ .२५८ .
4. यशवंतराव चव्हाण , सह्याद्रीचे वारे , उनी पृ.२९६
5. तैत्रेव पृ. ३००
6. तैत्रेव पृ. ३०१
7. गंगाधर कायंदे पाटील ,यशवंतराव चव्हाण, चैतन्य पब्लिकेशन , नाशिक प्र.आ. डिसेंबर २००० पृ.१२८.

◆◆◆

शिक्षणाचे जागतिकीकरण

मार्गदर्शक - डॉ.विनोद गायकवाड
अधिष्ठाता, मराठी विभाग
राणी चन्नमा विद्यापीठ, बेळगावी

संशोधक - कु.कल्पना रायजाधव
मराठी विभाग
राणी चन्नमा विद्यापीठ, बेळगावी

1.**प्रस्तावना** -

'परिवर्तन ही काळाची गरज आहे' असे म्हटले जाते. त्याप्रमाणे जग बदलत गेले तशी शिक्षणाची व्याख्याही बदलत गेली.त्यासाठी लागणारी अनेक साधने बदललेली आहेत. विज्ञान-तंत्रज्ञानामुळे सर्वच क्षेत्रात बदल होत गेले. त्यामध्ये शिक्षण क्षेत्रातही आमूलाग्र बदल झाला आणि विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या जगात खडू-फळा सोडून आपण व्हाईट बोर्ड ते स्मार्ट बोर्ड पर्यंत कधी पोहोचलो हे कळलेच नाही. तंत्रज्ञानाच्या युगात मोबाईल अर्थात भ्रमणध्वनी हे उपकरण दूर संचाराचे माध्यम न राहता शिक्षणाचे माध्यम झाले आहे. या तंत्रज्ञान विज्ञानाच्या प्रगतीने व त्यातून निर्माण झालेल्या साधनांमुळे अख्ख जग मुठीत आले आहे.अनेक विज्ञानाच्या शाखा बहुज्ञानी करण्यास मदत करत आहेत जणू काही "देणाऱ्याचे हात हजारो दुबळी माझी झोळी रे" अशी अवस्था झाली आहे.

समाज माध्यमांना सामाजिक बदलाची माध्यमे असे म्हणतात. आज समाज माध्यमाचे स्वरूप हे बहुआयामी व बहुउद्देशीय झाले आहे आजची माध्यमे हे अतिशय व्यापक गतिमान व परिणामकारक झाली आहेत. या माध्यमातून लोकशिक्षण, राजकीय शिक्षण, सामाजिक प्रबोधन, शैक्षणिक प्रबोधन व सांस्कृतिक प्रबोधन तसेच मनोरंजन इत्यादींचा विकास होत गेला. या माध्यमामुळे माणसाला स्वतःलाच विसरायला झाले आहे ते अस्त्र बनवत आहे. याच माध्यमांचा सकारात्मक उपयोग करून घेणे ही काळाची गरज बनत आहे. माध्यमे गरज म्हणून वापरली तर माध्यमांचा वापर विधायक होऊ शकतो. आपल्या शिक्षणात भर घालणाऱ्या या विषयाला ही माध्यमे ज्ञान वाढवणारी आहेत. अशी ज्ञान वाढवणारी माध्यमे म्हणजेच वृत्तपत्र, मासिके, रेडिओ, दूरदर्शन, विविध उपग्रहवाहिन्या, चित्रपट, स्मार्टफोन, मेसेज ,फेस बूक, इंटरनेट, इंस्टाग्राम, टेलिग्राम, व्हाट्सअँप शैक्षणिक अँप, वायबर लाईन, इ. ज्ञानात भर घालत असतात. हा सर्व बदल पहात असताना या सर्व माध्यमांमुळे दुरत्वाची पारंपारिक कल्पना लोप पावली.

2.शोध लेखाची उद्दिष्टे -

1.जागतिकीकरणाचा शिक्षणक्षेत्रात झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

2.जागतिकीकरणाचा मानवी जीवनावर झालेला प्रभाव अभ्यासणे.

3.जागतिकीकरणाचा भारतीय भाषांवर झालेला परिणाम पहाणे.

4.मानवी मूल्यांची झालेली वाताहत.

5.व्यक्ती म्हणून स्वत:मध्ये करावे लागणारा बदल.

3. शोध लेखाची गृहीतके –

1.समाज,शिक्षक,विद्यार्थी,अभ्यासक्रम या सर्वावरील जागतिकिरणाचे महत्व प्राप्त झाले आहे.

2.बदलाप्रमाणे मानव ज्ञानक्षेत्रात ही बदल स्वीकारू शकतो.

3.ग्रामीण भागावर विपरीत परिणाम झाला आहे.

4. शोध लेखाची संशोधन पद्धती –

या शोध लेखात आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय,संदर्भ साहित्य,अनुभवाच्या आधारे विश्लेषण या तंत्र व अध्यापन पद्धती वापर केला आहे.

विषय विवेचन -

जागतिकीकरणाचा उगम -

एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी जागतिकीकरणाचा जन्म झाला.जागतिकीकरण म्हणजे "प्रत्येक देशाने आपली अर्थव्यवस्था जगाच्या अर्थव्यवस्थेत समाविष्ट करणे".

Globalised a world is one in which political, economic, cultural, social and educational events become more and more multidirectional but you Interconnected.

जागतिकीकरणाच्या दृष्टीने जग हे राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक,सामाजिक आणि शैक्षणिक घटकांची व्याप्ती अधिकाधिक वाढवणारे व एकमेकांना जोडले गेले जागतिकीकरणाची सुरुवात आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे झालेली असली तरीसुद्धा ही प्रक्रिया अधिक गतिमान झालेली कारणे म्हणजे गॅट करार, माहिती तंत्रज्ञान, विज्ञान संप्रेषण प्रगती व राज्यांना मिळालेली स्वायत्तता, ज्ञानाधारित समाज रचना, केलेल्या आर्थिक गुंतवणुकीतून अधिक नफ्याची अपेक्षा यामुळे जागतिकीकरण प्रगतीपथावर गेले.1995 मध्ये भारताने गॅट करारावर स्वाक्षरी करून खुल्या अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्वीकारले. 'गॅट करारानुसार 'शिक्षण' हे महत्त्वपूर्ण सेवा म्हणून महत्वाचे झाले. 'दोहा' या ठिकाणी 1999 मध्ये जागतिक व्यापारी संघटनेच्या परिषदे मध्ये शिक्षणासंदर्भात झालेल्या करारावर भारताने स्वाक्षरी केली. व खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे शिक्षण क्षेत्र खुले केले.

या खुल्या शिक्षण क्षेत्रामुळे भारताने अनेक शैक्षणिक धोरणे ठरवली आणि त्यानुसार भारत शैक्षणिक महासत्ता होण्यासाठी सर्वांगीण प्रयत्न करत आहे.

1) सर्वसामान्य धोरण ठरवण्यात आले.

2) प्राथमिक शिक्षण

3) शिक्षक शिक्षण- प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण संस्था व माध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षणाच्या संस्थात आवश्यक असलेल्या सुविधांची {मानवी भौतिक व शैक्षणिक} सोयी करणे.

4) अभ्यासक्रम-

अभ्यासक्रमाची पुनर्घटना करून त्यात दहा गाभा घटकांचा अंतर्भाव करावा.

5) केंद्रीय व राज्य पातळीवरील विशेष संस्थांचा गुणात्मक विकासाला हातभार लावावा.

तसेच माध्यमिक व उच्च शिक्षणाबाबत गुणवत्ता विकासाच्या दृष्टीने सरकार जागृत असून वेगवेगळ्या योजना राबवत आहे. अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना विद्यापीठाच्या गुणवत्ता वाढीसाठी असलेल्या उपक्रमांना विशेष अर्थपुरवठा देणे व सर्व स्तरावर सेवा वर्गातील प्रशिक्षणाची सोय करणे इत्यादी बाबींचा समावेश आहे.

शिक्षणाचे जागतिकीकरण अर्थ व स्वरूप

"Globalisation of education means entry into the global education for investment employment, research, invention without any restriction any world citizen can learn, teach and seek employment freely according to one's own choice and ability".

"शिक्षणाचे जागतिकीकरण म्हणजे- "कोणत्याही बंधना विना मुक्तपणे गुंतवणूक रोजगार, शोध व संशोधन यासाठी व्यापक शिक्षणात प्रवेश करणे यासाठी जगातील कोणताही नागरिक त्याच्या कुवतीनुसार व निवडीनुसार मुक्तपणे अध्ययन-अध्यापन करू शकतो व रोजगार शोधू शकतो".

"प्रत्येक देशाने खुल्या अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्वीकारल्यानंतर त्यामध्ये शिक्षण क्षेत्र ही विविध प्रकारचे शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थ्याला खुले करणे म्हणजे शिक्षणाचे जागतिकीकरण होय".

'जागतिकीकरण' ही विचारसरणी नसून ती विचारनिरपेक्ष अशी एक अपूर्व घटना आहे. जगाला जवळ आणणाऱ्या प्रक्रियेचे नाव म्हणजे जागतिकीकरण होय. ख-या जागतिकीकरणाची सुरुवात 1492 मध्ये ख्रिस्तोफर 'कोलंबस' या भारताच्या शोध मोहिमेवर निघालेल्या अमेरिकन जलप्रवासी पासून झाली असे म्हणावे लागेल तो भारताच्या शोध मोहिमेवर निघाला पण पोहचला तो अमेरिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावर त्याच्या हाती आले हाच जागतिकीकरणाचा खरा आरंभबिंदू होय हेच जागतिकीकरणाचे पहिले पाऊल म्हणायला काही हरकत नाही. पंधराव्या शतकाच्या शेवटी सुरू झालेली जागतिकीकरणाची प्रक्रिया विसाव्या शतकात पूर्ण झाली.यामागे ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञान उभे होते व आहे. जागतिकीकरण टेलिकम्युनिकेशनची परिणीती आहे. माहिती-तंत्रज्ञानाचा तो परिणाम आहे. जागतिकीकरणामुळे सगळे जग जोडले गेले. भौगोलिक तसेच कालिक अंतर कमी केले. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीचे श्रेय ज्ञान-विज्ञान तंत्रज्ञान या प्रचंड विकासाला दिले पाहिजे. संशोधनातून ज्ञाननिर्मिती, ज्ञान निर्मितीतून वैज्ञानिक प्रगती आणि वैज्ञानिक प्रगतीतून तंत्रज्ञानात्मक क्रांती अशी ही जागतिकीकरणाची प्रक्रिया आहे.

शिक्षणाच्या जागतिकीकरणाचे स्वरूप-

शिक्षणक्षेत्र हे सेवाक्षेत्र झाल्याने आता ते सर्वांसाठी खुले असेल त्यामुळेच शिक्षण उत्कृष्ट असेल, व्यवसायाभिमुख असेल व आकर्षक असेल तेच शिक्षण आगामी काळात देखील म्हणजेच पारंपारिक शिक्षण प्रणालीत आमूलाग्र बदल करु शकेल. शिक्षण क्षेत्राचा सेवा क्षेत्रात समावेश केल्याने पुढील गोष्टी साध्य करता येतात.

1. परदेशी विद्यापीठाची पदवी देशांतर्गत मिळेल.
2. उत्कृष्ट दर्जा व अभ्यासक्रम असणारे शिक्षण घेता येईल...
3. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा जागतिक स्तरावर घडणाऱ्या बाबींचा समावेश असणारा अभ्यासक्रम
4. विद्यार्थी वर्गाला आपल्या पसंतीनुसार अभ्यासक्रमाची निवड करता येईल. 5. व्यवसायिक कौशल्यावर आधारित असणाऱ्या अभ्यासक्रमाची व शिक्षण प्रणालीची निवड करता येईल.
6. तज्ञ अनुभवी आणि नामवंत शिक्षकाकडून मार्गदर्शन घेता येईल.
7. जागतिक स्तरावरील तज्ञांचे मार्गदर्शन व सल्लामसलत झाल्यास शिक्षण हे चार भिंतींच्या आत न राहता बाहेर व्यावहारिक जगातील घडामोडीचा अभ्यास देखील करता येईल. प्रशिक्षण केंद्र व वर्ग चालविण्यासाठी लागणाऱ्या उत्तम साधन व्यक्तीच्या कौशल्याचा लाभ घेता येईल.
8. जागतिक स्तरावर स्पर्धा करता येईल आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.

या जागतिकीकरणाचा सखोल परिणाम झाला.शिक्षण क्षेत्रावर झालेला परिणाम क्रमप्राप्त आहे. या जागतिकीकरणाचा परिणाम म्हणजे शिक्षणाचे अंतरंग व बहिरंग पूर्णपणे बदलले, त्याची परिभाषाच बदलून गेली.शिक्षणाचा कायापालट करून टाकला.माहिती माध्यमातून प्रिंट मिडिया आणि इलेक्ट्रोनिक मिडिया या दोन्ही माध्यमांचा उपयोग आज आपण ज्ञान संक्रमणासाठी करत आहोत व्हर्चूअल युनिव्हर्सिटीची निर्मिती ही तंत्रज्ञानाची देणगीच म्हणावी लागेल तंत्रज्ञानक्रांतीने ज्ञानक्षेत्राच्या दाही दिशा बदलून व उजळून टाकल्या आहेत. शिक्षणाची संकल्पना विश्वव्यापक बनली आहे. आर्थिक व औद्योगिक क्षेत्रात प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली. आर्थिक महासत्ता बनण्याचे स्वप्न भारताने उराशी बाळगले आहे. तसेच ज्ञान महासत्ता बनण्याची महत्त्वकांक्षा मनी बाळगली आहे. तसेच उच्च शिक्षण हे विकासाच्या इंजिनातले इंधन आहे असे मानले जाते. उच्च शिक्षणाचा विस्तार व विकास मोठ्या प्रमाणात होण्यासाठी भारताने आटोकाट प्रयत्न करायला हवेत. भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. आपली शिक्षण पद्धती देखील त्याबरोबर प्रगल्भ आहे. आज आपण या बाबतीत तिसऱ्या क्रमांकावर असून आपली लोकशाही ज्ञान वाहक आहे पण तिला मूल्य वाहक देखील बनवता आले पाहिजे. गुणवत्तेने देखील ती महान ठरली पाहिजे. समाजातील सर्वच लोकांना सर्व स्तरातील सर्व प्रकारच्या व्यक्तींना शिक्षणाची समान संधी मिळवून द्यायला हवी. आजआपल्याकडे तरुणांची संख्या अफाट असून या तरुणांच्या महत्वाकांक्षेला प्रचंड ज्ञानशक्तीची जोड देऊन कार्यकुशल बनवण्यामध्ये आपण यशस्वी ठरायचे असेल तर जागतिक ज्ञानपेठ आपण निर्माण करायला हवी. आणि हे आपल्या लोकशाही समोरचे आव्हानच आहे. उच्चदर्जाचे शिक्षण हवे. जागतिकीकरणाच्या युगात गुणवत्तेला पर्याय नाही आणि गुणवत्ता वाढवण्यासाठी परिश्रमांची पराकाष्टा हवी. जागतिकीकरणाला दोन गोष्टी गरजेच्या असतात स्पर्धा आणि गुणवत्ता या दोन्ही गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवणे शिक्षकाची, शिक्षण संस्थांची जबाबदारी आहे. शाश्वत शिक्षण देऊन ही गुणवत्ता वाढवता आली पाहिजे. यामध्ये शाश्वत शिक्षण म्हणजे शाळा महाविद्यालय विद्यापीठ सोडल्यानंतरही स्मृतीत शिल्लक राहते ते खरे शाश्वत शिक्षण असते. आईन्स्टाईन म्हणतो की "education is that which remains if

one has forgotten everything he learned in school".शिकल्यानंतर जे मनात शिल्लक राहतील तेच खरे शिक्षण, दर्जेदार शिक्षण यालाच म्हणतात. शाश्वत शिक्षणही यालाच म्हणतात. आपल्या संशोधन क्षेत्रामध्ये अधिक प्रगती करण्यासाठी संशोधन शाखा निर्माण करून संशोधन करणारे विद्यार्थी आज आपण तयार केले पाहिजेत. यासाठी पंडित जवाहरलाल नेहरूनी देशात ठिकाणी राष्ट्रीय प्रयोगशाळांची स्थापना केली. वैज्ञानिक संशोधनावर त्यांनी भर दिला आहे. तसेच विद्यापीठाने संशोधनावर देश स्वतंत्र होताच भर द्यायला हवा होता असे त्यांनी आपले मत व्यक्त केले होते.

जागतिकीकरणामुळे अनेक आव्हाने आपल्यासमोर उभी आहेत. त्या आव्हानांना पेलता येण्यासारखे ज्ञानात्मक विद्यार्थी निर्माण करून या समस्या नाहीशा करता आल्या पाहिजेत. संशोधनाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात ज्ञान निर्मिती झाली पाहिजे. संरक्षण साहित्यनिर्मितीच्या बाबतीत भारताला अद्याप स्वयंपूर्ण होता आलेले नाही. तेव्हा याचा विचार करून देशाच्या संरक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य द्यायला हवे म्हणजे देशाचे संरक्षण म्हणजे स्वातंत्र्याचे रक्षण 'Eternal vigilance is the price of Liberty' अहर्निश जागृकता ही स्वातंत्र्याची किंमत असते. ती किंमत द्यायलाच हवी.

शिक्षणाचे नेटवर्क देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोचवणे महत्त्वाचे आहे.कारण जागतिकीकरणाने एकीकडे आपल्या समोर आव्हाने उभी केली आहेत. तसेच दुसऱ्या बाजूला संधीच्या अनेक शाखा, वाटा निर्माण केलेले आहेत. ही आव्हाने स्वीकारण्यासाठी आपल्याला दर्जेदार शिक्षणाची संधी सामान्य स्तरातील मुला-मुलींना मिळवून दिली पाहिजे. कारण जागतिकीकरण हे खाजगीकरणाशी व उदारीकरणाशी जोडले गेले आहे. खाजगी क्षेत्राला जागतिकीकरणात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सार्वजनिक क्षेत्र झपाट्याने आकुंचित होत चाललेले आहे. म्हणजेच सामान्य लोकांना कमी संधी मिळणे असे होत आहे. प्रेरित होऊन ना नफा ना तोटा या तत्त्वावर हे चालत नाही पैसा हे फार मोठे प्रलोभन आहे. खासगी संस्थांना नफेखोरीसाठी प्रेरित करते. खरेतर शिक्षणक्षेत्र हे नफा मिळविण्याचे क्षेत्र नसून ते सेवेचे क्षेत्र आहे. हे सुप्रीम कोर्टाने नि:संदिग्ध शब्दात सांगितले असूनही आज खाजगी क्षेत्राने मात्र हे मत धुडकावून लावून उच्चशिक्षण सामान्य परिस्थितीतील विद्यार्थ्यांच्या आवाक्याबाहेर ठेवले आहे. प्रवेश देणे व शुल्क ठरवण्याचा अधिकार खासगी संस्थांना असल्यामुळे सामान्य कुटुंबातील वर्गातील मुलांना उच्च शिक्षणापासून दूर राहावे लागत आहे. लोकशाही राज्यामध्ये कल्याणकारी राज्याची अपेक्षा असते.तसेच जागतिकीकरणामध्ये ही कल्याणकारी विचारांचीच गरज असते. म्हणून सर्वांसाठी शिक्षण या तत्वाला जागतिकीकरणामध्ये प्राधान्य देऊन सर्व स्तरातील मुलांना उच्च, माध्यमिक शिक्षण सहजपणे घेता आले पाहिजे. याचा विचार जेव्हा होईल तेव्हाच आपला देश हा जागतिकीकरणाच्या ज्ञानपेठेत तो सर्वोच्च होऊ शकेल. लोकशाहीत शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाकारता येत नाही म्हणून 'आम्हा घरी धन ज्ञानाचीच रत्ने' असे सर्वसामान्य लोकांना अभिमानाने सांगता आले पाहिजे. 'शिकेल त्याचे शिक्षण' हे

तत्व अवलंबिल्याशिवाय मानवी संसाधनाचा विकास होणार नाही Accessibilty affrodability and equity ज्या तीन तत्वावर शिक्षण संस्था चालल्या पाहिजेत.

जागतिकीकरण ही 'लेस्से फेअर' ची नवी सुधारित आवृत्ती आहे असे मानले जाते वस्तुतः ते मुक्त व्यापाराचे अर्थकारण आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर कसलेच नियंत्रण नको ही त्यामागची प्रेरणा होती. मुक्त अर्थव्यवस्था म्हणजे अनिर्बंध अर्थव्यवस्था असे असता कामा नये. लोकशाहीमध्ये अर्थव्यवस्थे प्रमाणे शिक्षणक्षेत्रातही निर्बंध न ठेवता सर्वांना शिक्षणाची कवाडे उघडी करून दिली पाहिजेत तरच जागतिकीकरणाच्या शर्यतीमध्ये आपण यशस्वी होऊ शकतो.

शिक्षणाचे अनिवार्यपणे जागतिकीकरण होत आहे. सर्वच राष्ट्रांच्या शिक्षण पद्धतीवर जागतिकीकरणाचा परिणाम झालेला दिसून येतो. इंग्रजीला जागतिक भाषा म्हणून मान्यता मिळालेली आहे. ही जगाची ज्ञानभाषा झालेली आहे. प्रत्येक देशात आंतरराष्ट्रीय शाळांची स्थापना होत असून सगळ्याच देशांतील प्राथमिक शिक्षणापासून इयत्तेपासून इंग्रजी भाषा शिकवली जात आहे. प्रादेशिक भाषांचे महत्त्व या भाषेमुळे कमी होताना दिसत आहे. प्रादेशिक भाषेवर अनेक संकटे आलेली आहेत. हा जागतिकीकरणाचा रेटा प्रचंड असल्यामुळे निरनिराळ्या भाषा, बोलीभाषा,संस्कृती जागतिकीकरणाच्या सुनामी लाटांच्यामध्ये सापडलेल्या आहेत. अस्तित्व धोक्यात आले असून विदेशी विद्यापीठे भारतात येत आहेत. त्यामुळे भारतीय भाषा मात्र लोप पावत चाललेल्या आहेत. हा एक जागतिकीकरणाचा झालेला दीर्घ परिणाम म्हणावा लागेल एवढेच नव्हे तर जागतिकीकरणाच्या परिणामाने स्थलांतर खूप मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे भाषा आणि सांस्कृतिक,मुल्ये धोक्यात सापडलेली आहेत. त्यामुळे आपल्या अस्मितेचा प्रश्न उभा राहिलेला आहे. जणू आपला चेहरा हरवून बसलेल्या माणसासारखी अवस्था आपली झालेली आहे. आपली ओळख आणि अस्मिता, सत्व, सर्वस्व टिकवण्यासाठी धडपड आपल्या शैक्षणिक धोरणात प्रतिबिंबित झाली पाहिजे.आपला सांस्कृतिक वारसा जतन करायला हवा. सांस्कृतिक संचित साठवलेले आहे. ते साहित्य,भाषा,कला,संस्कृती,तत्त्वज्ञान,इतिहास इ.मध्ये आणि आपल्या प्रेरणा, स्मृती व सत्व यामध्ये दडलेला आहे. हे सर्व टिकवण्यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून आपण संवर्धन संक्रमण करायला हवे हे सर्व आपले राष्ट्रीय कर्तव्यच आहे.

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या आज आपल्या देशात ऑक्टोपसप्रमाणे पसरलेल्या असून यामध्ये आपला भारतीय विद्यार्थी नोकरी करून अत्यल्प पगार मिळत आहे. पण आपल्याच भारताने जागतिकीकरणाच्या दृष्टीने आपली शिक्षणामध्ये सुधारणा करून जागतिकीकरणात मध्ये आपल्या कंपन्या तयार करण्यासारखे विद्यार्थी निर्माण करायला हवेत. आपल्या देशातील तरुणांच्या कंपन्या बहुराष्ट्रांमध्ये असायला हव्यात आणि बहुराष्ट्रातील तरुण वर्ग आपल्या कंपनीमध्ये काम करायला हवा. अशी व्यवस्था शिक्षण व्यवस्थेमध्ये करायला हवी तरच आपला देश जागतिक ज्ञानपेठे निर्माण करणारा होईल हे निश्चितच. हा सर्व बदल घडवून आणण्यासाठी दर्जेदार मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची आवश्यकता आहे. लोकशाहीसाठी

शिक्षणाला अधिक महत्त्व द्यायला पाहिजे. डॉक्टर एस राधाकृष्णन यांनी या संदर्भात एका ठिकाणी म्हटले आहे, "जागतिकीकरणामध्ये ते करायचे असेल तर जागतिक दर्जाचे शिक्षण हवे". "experiment in democracy will suffer in education is not given top priority".

निष्कर्ष –

1.नवीन बदलांना स्वीकारावे लागते.

2.बदल स्वीकारून मुल्ये टिकवता आली पाहिजेत.

3.शिक्षण क्षेत्रावर सात टक्के खर्च झाल्यास भारताची प्रगती पहायला मिळेल.

4.दर्जेदार अभ्यासक्रमाची आवश्यकता आहे.

5.प्राध्यापक शिक्षकांना प्रशिक्षणाची गरज आहे.

6, शैक्षणिक तंत्र,साधने प्रभावी हवीत.

संदर्भ पुस्तके –

1 डॉ. भोसले रमा अश्विनकुमार व डॉ. डोणे उज्ज्वला मधुकर - 'शिक्षणातील बदलते विचारप्रवाह' फडके पब्लिकेशन,कोल्हापूर, दुसरी आवृत्ती:ऑगस्ट 2010

2 डॉ.वाघमारे जनार्दन-'लोकशाही आणि शिक्षण' पद्मगंध प्रकाशन,पुणे, आवृत्ती : प्रथमावृत्ती 27 मार्च 2009

3 डॉ.सौ.जोशी अरुंधती- 'भारतीय शिक्षण पद्धती'– स्नेहवर्धन प्रकाशन,पुणे प्रथमावृत्ती :26 जानेवारी 2012

4 डॉ.लवटे सुनीलकुमार- 'एकविसाव्या शतकातील समग्र शिक्षण' - सह्याद्री प्रकाशन,पुणे. मे 2013

5 डॉ.खिराडे संतोष व ब्रिजवासी हितेश-
'डिजिटल शिक्षणाकडे....शिक्षणाचे बदलते प्रवाह' - प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव. आवृत्ती : पहिली 25 ऑक्टोबर 2020

◆◆◆

आधुनिक भारत के कृषिसंत : वसंतराव नायक

एकनाथ पवार (नायक)
नागपुर (महाराष्ट्र)

सारांश :

भारत राष्ट्र यह विविधता में एकता दर्शानेवाला कृषि प्रधान देश के रूप में जाना जाता है। भारत में विभिन्न संस्कृतियां , भाषाएं , संप्रदाय , क्षेत्र , लोकसाहित्य हैं। इस विविधता को समृद्ध करने के लिए कई महापुरुष, संत, समाज सुधारक, ज्ञानि , ऋषिमुनीयों कि विरासत पायी है। पारिस्थितिक तंत्र के संबंध में कृषि का क्षेत्र बहुत महत्वपूर्ण है और वसंतराव नाइक कृषि महर्षि थे जिन्होंने अपना पूरा जीवन किसानों के कल्याण के लिए समर्पित कर दिया था। उन्होंने कृषि और मिट्टी की गरिमा को बढ़ावा दी । भारतीय कृषि क्षेत्र को एक क्रांतिकारी आयाम देने का पवित्र कार्य किया है। इसलिए उनके प्रति किसानों और मेहनतकशों की अटूट निष्ठा दिखाई देती है। वसंतराव नाइक और वर्षा का एक अनोखा रिश्ता रहा है। हजारों किसानों ने इन 'वर्षादूत' कि करिश्मा को नजीक से देखा है। वसंतराव नायक को मानव रूप में एक आधुनिक संत के रूप में भी देखा जाता है।

प्रस्तावना :

वसंतराव नायक का एक आदर्श वाक्य था 'उन्नत कृषि - समृद्ध किसान , निरंतर खेती - सक्षम राष्ट्र'। आधुनिक कृषि प्रौद्योगिकी के बिना कृषि क्षेत्र प्रगति नहीं कर सकता। इसलिए भारतीय किसानों के पास आधुनिक कृषि प्रणाली होनी चाहिए। कृषि के स्वास्थ्य के साथ-साथ स्वयं का भी ध्यान रखना चाहिए। वसंतराव नायक किसानों के सच्चे मित्र प्रतीत होते थे। वह स्वयं अपने क्षेत्र में नवीन प्रयोग करते थे और फिर वे खेत में किसानों और कृषि विशेषज्ञों को बुलाकर प्रदर्शन दिखाते थे। वह विदेशी कृषि तकनीकों का अध्ययन करके और उनमें नई रचनात्मकता दिखाकर भारतीय किसानों को राजी करते थे। उन्होंने कृषि और किसानों के लाभ के लिए क्रांतिकारी नीतियों को लागू किया। उनके अथक प्रयासों के कारण, महाराष्ट्र को सुजलम सुफलाम के रूप में पाया गया। कृषि और किसान आधुनिक हों , इसलिए उन्होंने पहली बार चार कृषि विश्वविद्यालयों की स्थापना की । ताकि आधुनिक कृषि प्रौद्योगिकी को सीधे खेत खलियानो में लाया जा सके , कृषि क्षेत्र को विकसित किया जा सके और राष्ट्र निर्माण के लिए इसकी उपयोगिता बढ़ाई जा सके। वसंतराव नायक और वर्षा का एक अनोखा रिश्ता रहा है और हजारों किसानों को 'पर्जन्य दूत' कहा जाता है। क्योंकि उन्होंने सकृतदर्शनी प्रतित किया है। वह मानव रूप में एक आधुनिक संत का रूप भी देखा जाता है। वसंतराव नायक किसानों के प्रेरक प्रकाशस्तंभों में से एक हैं, विकास का प्रकाशस्तंभ और जीवन के सूत्रधार हैं।

अनुसंधान के तरिके/तकनीक :

प्रस्तुत शोध प्रबंध के लिए विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक और तुलनात्मक विधियों को अपनाया गया है। तकनीक संकलन के लिए प्राथमिक और माध्यमिक उपकरणों पर आधारित है। महानायक वसंतराव नायक के जीवन और करियर के बारे में कुछ जानकार लोगों से जानकारी एकत्र की।

महानायक वसंतराव नाइक के ऐतिहासिक कार्यों का निरीक्षण करने के लिए इस शोध पद्धति का उपयोग किया गया है। साथ ही महानायक वसंतराव नाइक पर शोध लेख लिखते समय तथ्यों का संकलन किया गया है।

कृषि और मिट्टी के प्रबल उपासक :

"खेती जैसी आत्मनिर्भरता और कोई नहीं है। और बोए गए खेत को फलते-फूलते देखने के अलावा दुनिया में और कोई अतुलनीय सुंदरता नहीं है।" महानायक वसंतराव नायक के ये विचार कृषि के प्रति उनके बिना शर्त प्रेम को रेखांकित करते हैं। महानायक वसंतराव नायक एक सभ्य, दृढ़निश्चयी और चिकित्सक व्यक्तिमत्व थे। किसानों के लिए उनका प्यार एक राजनीतिक नेता के राजनीतिक वादे जैसा नहीं था। न ही उन्हें वोटों की राजनीति से तत्काल सहानुभूति थी। वसंतराव कृषि, मिट्टी और किसानों के कट्टर समर्थक थे। क्योंकी वसंतराव नायक स्वयं एक किसान थे, उन्होंने किसानों की समस्याओं और पीड़ाओं को बहुत करीब से अनुभव किया था। उनका जीवन एक ऐसा उपकरण था जो किसानों के जीवन में आत्मविश्वास और समृद्धि लाता था। वे कृषि और मिट्टी के भी प्रबल भक्त थे। वर्षा और वसंतराव नायक के बीच एक अनोखा संबंध और रिश्ता था। जिसे कई किसानों ने वास्तव में अनुभव किया है। किसानों की सफल बुवाई के लिए और कृषि में अच्छी पैदावार के लिये प्रकृति से अपील करना , आसमान में काले बादल छाने लगना । और बारिश होते हूए ही किसान और उसके साथ खुशी से झूम उठना यह वसंतराव नायक का सच्चा प्रेमभाव प्रतित होता है।

वसंतराव कृषि और मिट्टी के भक्त हैं। बुवाई के बाद खेत में फसलें हिलने लगती हैं। लेकिन इस बीच बारिश न आने के कारण खेत में लगी फसलों को सुकना , मुरझाना जैसी आपात आने से किसान बडे चिंतीत हो जाते थे। ऐसे समय में किसान वसंतराव नायक का इंतजार करते थे। उनकी ऐसी मान्यता थी , अगर वसंतराव नायक इस परिसर में आयेंगे तो , बारिश जरुर हो सकेगी। खास बात यह है कि इस घटना को अक्सर किसानों ने अनुभव लिया था। जुलाई के महीने में एक बार , लगभग एक सप्ताह तक बारिश न होने से किसान दहशत की स्थिति में थे। नायक अपने मंत्रिमंडल के साथ बैठक कर रहे थे , जब उनके सहयोगियों ने उन्हें बताया कि सह्याद्री की पहाड़ियों में बादल छाए हुए हैं। यह खबर सुनकर वसंतराव नायक ने खुशी से मिठाई बांटने का सुझाव दिया। वह एक सच्चे भूमिपुत्र थे जो किसानों के लिए बारिश के लिए पेड़ लगाते थे। 1956 **में जब वे मुंबई के कृषि मंत्री थे, तब उन्हें ब्रिटिश आय से 'डग बिगन' नाम का बंगला मिला था। लेकिन वसंतराव नायक, जो कि दूत हैं , उन्होंने अपने बंगले का नाम 'वर्षा' रखा। यह किसानों के प्रति उनके प्रेम और बारिश के साथ उनके रिश्ता के कारण था। बाद में, यह 'वर्षा' बंगला महाराष्ट्र के मुख्यमंत्री के आधिकारिक निवास के रूप में प्रसिद्ध हुआ।**

ऐतिहासिक 'वसंत प्रतिज्ञा' :

"अगर महाराष्ट्र अगले दो वर्षों में खाद्यान्न के मामले में आत्मनिर्भर नहीं हुआ, तो मैं वसंतराव फुलसिंग नायक फाशी पे जाऊंगा।" उन्होंने 3 **अक्टूबर** 1965 **को पुणे के शनिवारवाड़ा के सामने एक जनसभा में ऐसी 'वसंत प्रतिज्ञा' की। वसंतराव नायक के समय में अनाज की कमी, पानी की कमी, संसाधनों की कमी, प्राकृतिक आपदाओं, शुष्क भूमि पारंपरिक कृषि क्षेत्रों ऐसा बहुत बडा दुष्चक्र था। जनसभा में फांसी के तख्ते पर जाने की उस कि 'वसंतप्रतिज्ञा' ने एक और आयाम जोड़ दिया था। लेकिन यह 'नायक' जो शब्द से जाग गया , वह बेहद निर्णायक और स्वाभिमानी था। वह ठोकर खाने**

वाला या अपने वचन का रक्षक नहीं था। स्वयं किसान होने के कारण वे कृषि की समस्याओं से अवगत थे। उन्होंने विपरीत परिस्थितियों से पार पाने की ठान ली थी। महाराष्ट्र को एक समृद्ध राज्य बनाने के लिए वसंतराव नायक ने अपने सहयोगियों, किसानों और मजदूर वर्ग को समझाते हुए कुशलता से कृषि का चेहरा बदलने के लिए दूरगामी नीतियां बनाना शुरू कर दिया। उस समय विपक्ष कब उनकी खेती और किसान वफादारी का मजाक उड़ाना और विडम्बना से रस्सी दिखाना। इस तरह की हास्यास्पद प्रथाओं में लिप्त थे। लेकिन वसंतराव नायक ने स्वयं खाद्यान्न में आत्मनिर्भरता, प्रत्यक्ष किसान संवाद, आधुनिक कृषि तकनीक, संकर बीजों के तेजी से प्रसार, नीतियों के प्रत्यक्ष कार्यान्वयन के लिए प्रतिदिन 18 घंटे तक काम किया। कृषि विश्वविद्यालय की स्थापना की। एक प्रशासनिक प्रणाली स्थापित किया। नतीजा यह हुआ कि खुलेआम हर खेत हरे मखमल की तरह फल-फूल रहा था। अनाज का ढेर अन्न भंडार को सुशोभित करने लगा। सिर्फ दो साल में वसंतराव नायक ने अनाज के मामले में आत्मनिर्भर करके दिखा दिया। हरित क्रांति और श्वेत क्रांति की विजयी शहनाई बजने लगी। उन्होंने रोजगार गारंटी जैसी क्रांतिकारी योजनाओं का मार्ग भी प्रशस्त किया। वचन का जागरण , आत्मा से दिए गए वचन को निभाकर लोगों के दिलों में एक स्थायी 'नायक' बन गये। फलस्वरूप पुणे में शनिवारवाड़ा के सामने एक जनसभा में महानायक वसंतराव नायक द्वारा किया गया संकल्प इतिहास में अमर हो गया।

रक्तहीन हरितक्रांती-श्वेत क्रांति के नायक :

इतिहास गवाह है कि आज तक धरती पर कई क्रांतियाँ हो चुकी हैं। उनमें से प्रत्येक क्रांति में विशेष रूप से साहस, पराक्रम, बलिदान था । लेकिन इसके अधिकांश परिणाम साम्राज्यवाद , रक्त , हिंसा पर आधारित थे। यह निर्विवाद सत्य है। चक्रवर्ती सम्राट अशोक उस समय के कलिंग युद्ध के दौरान एक खूनी युद्ध के मैदान को देखकर व्यथित थे और उन्होंने अहिंसा का मार्ग अपनाया। निहितार्थ यह है कि किसी भी क्रांति का संबंध खून और हिंसा से होता है। लेकिन आधुनिक कृषि प्रधान भारत में वसंतराव नायक के रूप में एक क्रांतिकारी किसान नायक का जन्म महाराष्ट्र की भूमि में हुआ है। उन्हें कृषि, मिट्टी और किसानों से बेहद प्यार है। "कृषि में सुधार होना चाहिए। किसान सुखी और समृद्ध रहें। किसानों को भी सम्मान का दर्जा दिया जाना चाहिए। एक उद्योग के रूप में कृषि के प्रति दृष्टिकोण को आगे आना चाहिए। राष्ट्र समृद्ध हो।" इस जुनून से वे आत्म-प्रेरित हो जाते थे। और किसानों में विश्वास जगाकर वे कुशलता से हरित क्रांति और श्वेत क्रांति लायी। लेकिन इस क्रांति में खून की एक बूंद भी नहीं दिखती। वसंतराव नायक द्वारा लाई गई क्रांति में अवसाद, आत्महत्या या हिंसा जैसी कोई बात नहीं है। क्योंकि इस रक्तहीन क्रांति में वे पसीने (श्रम प्रतिष्ठा) और आत्मा के स्वाभिमान को रक्त से अधिक महत्वपूर्ण मानते थे। 'किसान को जीना चाहिए। खेती बचेगी तो लोकतंत्र बचेगा।' नायक ने इस विचार को कार्रवाई में साबित किया। इस रक्तहीन क्रांति ने इस भूखे राज्य को अनाज के लिए आत्मनिर्भर बना दिया। सुजलाम को सुफलाम के रूप में महसूस किया गया। अवसाद , हिंसा , आत्महत्या जैसे नकारात्मक विचारों के बजाय उन्होंने सकारात्मक रूप से संकट से निपटने का एक प्रशंसनीय उदाहरण भी बनाया। इस रक्तहीन क्रांति ने पूरी दुनिया के लिए एक नया मानक स्थापित

किया। इसलिए वसंतराव नायक को 'पीपल्स वेलफेयर हीरो' के रूप में जाना जाता है , जिन्होंने बिना रक्त और हिंसा के क्रांति ला दी।

किसानों के जागरुक शासक :

वसंतराव नायक ने जोर देकर कहा कि , 'किसान लोकतांत्रिक व्यवस्था के केंद्र में होना चाहिए।' इसके पीछे उनका चिंतन, उनका शोध था। नायक के कार्यकाल के दौरान उन्होंने आपातकाल, सूखा, अनाज की कमी , अपर्याप्त सिंचाई , बाढ़ , संसाधनों की कमी जैसी आपदाओं के बावजूद किसानों को कभी निराश नहीं होने दिया। उन्होंने किसानों के जीवन में बहुत दृढता से विश्वास जगाया। खेती करना एक पवित्र कार्य है और देश के लोकतंत्र को समृद्ध करने का कार्य कृषि से आता है। कृषि एक अभिन्न और समान रूप से अद्वितीय क्षेत्र है। कृषि सभी उद्योगों की जननी है। किसान पूरी दुनिया का अन्नदाता है । इसलिए कृषि या किसान उच्चतम गुणवत्ता का है। उन्हें हीन या निचा नहीं समझना चाहिए। ऐसा था महान नायक वसंतराव नाइक का मन। "किसान उद्योगपति बनें और किसानों के बच्चे भी कलेक्टर बनें।" यह सपना वसंतराव नायक ने हरित क्रांति और श्वेत क्रांति के दौरान देखा था और इसे आज भी देखा जा सकता है।

वह किसानों के सवालों , दर्द के साथ-साथ कृषि मुद्दों और मिट्टी के स्वास्थ्य से अवगत थे। न केवल अच्छी शिक्षा बल्कि उसकी सतर्कता और समर्पण की भी सबसे अधिक आवश्यकता है। वसंतराव नायक ने एक कुशल और सुसंस्कृत शासक के रूप में एक अमिट छाप छोड़ी है। उनकी बातों में कई नामी हस्तियों ने उनके जनकल्याणकारी कार्यों और दूरदर्शिता की तारीफ की है।

भारत रत्न डॉ. प्रणब मुखर्जी ने वसंतराव नायक को 'भारत माता का सबसे महान पुत्र' ऐसा कहा है। साथ ही भारत के पूर्व राष्ट्रपति डॉ. जाकिर हुसैन ने वसंतराव नायक के व्यक्तित्व के संदर्भ में कहा था, "राज्य की समस्याओं के समाधान में वसंतराव नायक का नेतृत्व मानवता की दृष्टि से है।"

वसंतराव नायक के युगांतरकारी कार्यों की प्रशंसा करते हुए राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज कहते हैं, "वसंतराव नायक ने अपना जीवन बहुजन समाज के हित के लिए , बहुजन समाज के साथ मिलकर काम करने के लिए समर्पित कर दिया है। यह मैं उनके परिवार से कई सालों से देख रहा हूं। वसंतराव का लक्ष्य देश के इनोवेशन पर है और फोकस मजदूरों, गरीब किसानों के उत्थान पर है।"

प्रसिद्ध कृषि वैज्ञानिक डॉ. एम एस स्वामीनाथन कहते है कि , "वसंतराव नायक ने भीषण सूखे पर काबू पा लिया और किसानों के लिए नई तकनीक पेश की। वह खाद्यान्न में आत्मनिर्भर बने। कृषि के लिए उनका प्यार जगजाहिर है। उन्होंने अंधेरे को दूर किया।" नायक के काम और विचारों का प्रभाव अन्य राज्यों के नेताओं पर भी सकारात्मक था। बिहार के तत्कालीन शिक्षा मंत्री कवि रविकांत ने कहा था, "अगर वसंतराव नायक का जन्म बिहार में होता , तो हम बिहार को भारत का सबसे खुशहाल और सबसे समृद्ध राज्य बनाते।" इस प्रकार वसंतराव नायक के संबंध में कई गौरवशाली क्षेत्रीय, राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय गणमान्य व्यक्तियों ने अपने विचार व्यक्त किए हैं। वसंतराय में किसानों के लिए एक आंतरिक जुनून था। इसलिए , उन्हें 'किसानों के राजा, बहुजनों का ज्ञाता, किसानों के भाग्यविधाता' जैसे उपाधि से भी सम्मानित किया जाता है।

संकल्प 'आवो चले किसानो के खेतो में' एक संकल्प ' :

फसल का बांझपन, सूखा, कर्ज, आर्थिक तंगी, दोहरी बुवाई, कृषि जिंसों के कीमतें और अत्यधिक सूखा जैसे विभिन्न कारणों से किसान अवसाद से पीड़ित रहता हैं। किसानों के भविष्यवक्ता वसंतराव नायक के अनुसार, 'कृषि उद्योग की जननी है।' लेकिन कृषि को अभी भी अन्य उद्योगों की तरह सम्मानित नहीं किया जाता है। किसान देश के कमाने वाले तो हैं लेकिन उनकी मेहनत की कद्र नहीं है। इसी को ध्यान में रखते हुए शोधार्थी ने 'कृषि दिवस' अभियान सीधे किसानों के खेत बांध पर प्रस्तुत किया।

शोधकर्ता (साहित्यिक एकनाथ पवार) ने कृषि प्रधान देश में पहली बार सीधे खेतबांध पर कृषि दिवस मनाकर अन्नदाता किसानों को सम्मान, कृतज्ञता और परामर्श की। एक नवीन अवधारणा प्रस्तुत की थी। इसके पीछे असली प्रेरणा वसंतराव नायक का किसानों के प्रति प्रेम था। इसके अलावा, भारत एक कृषि प्रधान राष्ट्र होने के बावजूद, वर्तमान में कृषि और किसानों के प्रति अपेक्षित आभार व्यक्त नहीं किया जाता। किसान ऑफिस में नहीं बल्कि ज्यादातर समय वह खेत में ही गुजराता है। बुवाई के बोझ और अवसाद की अवधि के दौरान सीधे खेत बांध पर कृषि प्रौद्योगिकी और परामर्श प्रदान किया जाना चाहिए। किसान का सम्मान होना चाहिए और उसका मनोबल ऊंचा करना चाहिए। समय-समय पर, शोधकर्ता ने एक ऐसी भूमिका प्रस्तुत की जो किसानों की प्रति नई पीढ़ी में कृतज्ञता के मूल्यों को विकसित करे। महाराष्ट्र में "प्रत्यक्ष किसान खेतबांध" के नाम से 'चांदा से बांदा' अभियान शुरू किया। किसानों ने इसको सकारात्मक प्रतिसाद दिया। यह किसानों द्वारा व्यक्त आत्म-सशक्तिकरण की भावना को दर्शाता है।

भारतीय कृषि पर 'नायक विचार' (VP Naik Thought) **का प्रभाव** :

वसंतराय एक विचारशील कृषक थे। दूरदर्शी विचारक थे। कृषि पर उनके विचार एक कृषि प्रधान भारत के लिए बहुत प्रेरणादायक हैं। वसंतराव नायक कहते हैं, "कृषि को आधुनिक तकनीक से विकसित किया जाएगा। लेकिन अगर हम इस कृषि प्रधान देश को समृद्ध बनाना चाहते हैं, तो कृषि को पहले किसानों के मन में आशावाद पैदा करना होगा।" जब तक इस देश में कृषि उन्नत नहीं है। तब तक कोई प्रगति नहीं होगी। भारत की प्रगति का पैमाना क्या है? अगर कोई मुझसे यह सवाल पूछे तो मैं कहूंगा कि कृषि उत्पादन में वृद्धि को किसी कृषि प्रधान देश की प्रगति को मापने का 'यार्डस्टीक' माना जाना चाहिए।"

वर्ग संघर्ष से लोगों की गरीबी को खत्म नहीं किया जा सकता है। या लोगों को काम दिए बिना श्रम प्रतिष्ठा संभव नहीं है, साथ ही हरित क्रांति को ताकत नहीं मिलेगी। इसके लिए वसंतराव नायक ने रोजगार गारंटी योजना लागू की जो रक्तपात और वर्ग संघर्ष पैदा किए बिना समाज को शांतिपूर्ण तरीके से चलाकर आर्थिक विकास करेगी। यह वसंतराव नायक के व्यावहारिक और दूरगामी 'समाजवाद' को दर्शाता है। वसंतराव नायक सरकार की रोजगार गारंटी योजना दिनांक 31 **जनवरी** 1971 **को** 24 **लाख** 40 **हजार** 413 **लोगों को रोजगार दिया। पहले किसान अपने खेतों की सिंचाई करते थे। इससे किसानों को भारी परेशानी हुई। इसी समस्या के समाधान के लिए वसंतराव नाइक ने धड़क कुआं कार्यक्रम चलाया। किर्लोस्कर ने इंजन सब्सिडी के रूप में एक योजना शुरू की। यह योजना वर्तमान प्रधान मंत्री की धड़क सिंचाई कुआं योजना में परिलक्षित होती है।**

कृषि का स्वर्णिम चरमोत्कर्ष ':

मराठी , हिंदी शब्द 'कृषि' को अंग्रेजी में 'एग्रीकल्चर' कहते हैं। मूल रूप से इस शब्द में 'एग्री' और 'कल्चर' शब्द आता है और मराठी में इसका अर्थ 'कृषि और संस्कृति' होता है। कृषि, निश्चित रूप से, एक विशिष्ट, विविधतापुर्ण और परोपकारी संस्कृति है जो स्वाभाविक रूप से प्रकृती के देन है। कृषिसंत वसंतराव नायक ने इस संस्कृति में अमूल्य योगदान दिया है। महाराष्ट्र वसंतराव नाइक की रचनात्मक प्रयोगशाला थी। जिससे उन्होंने मानव विकास , लोकतांत्रिक सशक्तिकरण और सतत कृषि विकास पर शोध किया। क्रांतिकारी नीतियां बनाईं। उन्होंने लोगों में कृषि को व्यापक दृष्टिकोण से देखने की भावना पैदा की। महानायक वसंतराव नायक के अनुसार, कृषि भी वैश्विक, राष्ट्रीय, क्षेत्रीय और स्थानीय सभी स्तरों पर एक धर्म है। उन्होंने सोचा कि उदारता और सहिष्णुता की संस्कृति है। सभी को खेती और मिट्टी के प्रति वफादार रहना चाहिए। वह कृषि के माध्यम से लोकतंत्र में दृढ़ विश्वास रखते थे। उन्होंने देश में कृषि संस्कृति की प्रशंसा की। इसके अलावा, भारत को सिंधु घाटी सभ्यता से एक प्राचीन संस्कृति विरासत में मिली है। इस कृषि संस्कृति को अपनाना हजारों वर्षों से देखा जा रहा है। लेकिन आधुनिक समय में उनका अतीत गौरव और महानता सीधे किसानों, जनता तक गई और कृषि के पुत्र वसंतराव नाइक को आश्वस्त किया। कृषि क्षेत्र खेती और खेती तक सीमित नहीं है। एक विशाल और पवित्र संस्कृति है जो पूरे मानव जीवन के साथ-साथ पारिस्थितिकी तंत्र में भी व्याप्त है। कृषिसंत वसंतराव नायक ने कृषि , मिट्टी और किसानों को एक धर्म, एक संस्कृति के रूप में पोषित किया। यह सिद्ध हो गया कि कृषि महर्षि वसंतराव नायक की कृषि भक्ति ने कृषि धर्म के स्वर्ण शिखर को लाने का प्रेरक कार्य किया।

निष्कर्ष :

भारत एक कृषि प्रधान देश के रूप में जाना जाता है। ऐसा लगता है कि महानायक वसंतराव नायक ने एक ऐतिहासिक काम किया है , जिससे आधुनिक भारतीय कृषि-औद्योगिक क्षेत्र में अनमोल परिवर्तन हुए। कृषि और मिट्टी के प्रति उनकी गहरी भक्ति थी। अतुट रिश्ता रहा है। महानायक वसंतराव नाइक कृषि जागरण, भविष्य जागरण का एक चलता-बोलता कृषि विश्वविद्यालय था। उन्होंने अपना पूरा जीवन कृषि और मिट्टी के उत्थान के लिए समर्पित कर दिया था। वसंतराव नायक के कृषि पर ध्यान केंद्रित करने में न केवल महाराष्ट्रीयन किसान शामिल थे , बल्कि देश के पूरे किसान शामिल थे। किसान सशक्तिकरण के माध्यम से लोकतंत्र को कैसे समृद्ध किया जाए। किसानों के जीवन में आत्मविश्वास और खुशियां कैसे बोएं। उन्होंने विपरीत परिस्थितियों से निपटने की क्षमता विकसित करने का एक अनूठा काम किया है। उन्होंने अपनी दूरदर्शी और भविष्यवादी सोच से कृषि जगत को सम्मान और स्वाभिमान देने के लिए पूरे भारत में कृषि धर्म का प्रचार किया। महानायक वसंतराव नाइक को कृषक समुदाय 'दैवत' के रूप में मानता रहा। वसंतराव नाइक ने हरित क्रांति, श्वेत क्रांति और बागवानी क्रांति की शुरुआत की। साथ ही रोजगार हमी (मनरेगा) जैसी क्रांतिकारी योजनाओं को जनम दिया। लेकिन वीरों की इस क्रांति में खून के लिए कोई जगह नहीं थी । उनकी क्रांति में शोषण, अवसाद, रक्त, आत्महत्या, उत्पीड़न जैसी कोई चीज नहीं थी। वसंतराव नाइक ने एक रक्तहीन क्रांति, एक आत्मविश्वास निर्माण, विपरीत परिस्थितियों में लड़ने की चेतना, एक ऐसा काम किया जो श्रम की प्रतिष्ठा को बढ़ाता है। इसे उनके स्वाभाविक, शास्त्रीय ऋषि-सदृश व्यक्तित्व की कीमिया कहा जा सकता

है। इसलिए वसंतराव नायक एक संतसदृश व्यक्तित्व थे। और मानवता के साथ-साथ लोकतांत्रिक मूल्यों के अटूट स्रोत कहे जा सकते हैं। मानव कल्याण उनका सर्वोत्तम लक्ष्य था। यह उनके कल्याणकारी कार्य और नीति से रेखांकित होता है। लोकप्रिय धारणा है कि वसंतराव के पास अलौकिक शक्तियां हैं। वसंतराव नाइक में आज भी एक लोकप्रिय भावना है जिसे एक दैवीय शक्ति के रूप में देखा जाता है। इसलिए, 'आधुनिक भारत के कृषिसंत' शीर्षक महानायक वसंतराव नाइक के लिए उपयुक्त लगता है।

शिफारिशे :

1. **आधुनिक भारत के कृषि विज्ञानी वसंतंतराव नाइक की दूरगामी कृषि नीति का प्रभावी क्रियान्वयन होना चाहिए।**
2. **वसंतराव नाइक के क्रांतिकारी कृषि विचारों, जीवन कार्य और नीतियों को महाराष्ट्र सहित सभी कृषि विश्वविद्यालयों की पाठ्यपुस्तक में शामिल किया जाना चाहिए। वसंतराव नायक को संत साहित्य में कृषिसंत के रूप में जाना जाना चाहिए।**
3. **भारत में आज की 'रोजगार गारंटी योजना की आधारशिला रखते हुए और पंचायत राज में वसंतराव नाइक के अहम योगदान देखते हुए उनके नाम पर केंद्रीय स्तर पर कृषि भूषण पुरस्कार योजना शुरू की जाए ।**
4. **कृषि, ग्रामीण विकास , पंचायत राज , वंचित वर्गों के सशक्तिकरण और राष्ट्र निर्माण में प्रेरक कार्यों में उनके योगदान के लिए उन्हें सर्वोच्च सम्मान 'भारत रत्न' से सम्मानित किया जाना चाहिए।**

संदर्भ :

1. **शेतकऱ्यांचा मुख्यमंत्री - लेखक , पृथ्वीराज चव्हाण (मुख्यमंत्री , महाराष्ट्र राज्य), लोकराज्य विशेषांक , डिसेंबर** 2012 **।**
2. **महानायक - लेखक , मधुकर भावे , मनिषा पब्लिकेशन मुंबई , सन** 2011 **।**
3. **मराठी विकिपीडिया , थेट शेतकऱ्यांच्या बांधावर मोहीम ।**
4. **प्रजन्यदूत - लेखक , मधु मंगेश कर्णिक, मुंबई ।**
5. **आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार : वसंतराव नाईक , मराठी साहित्य संस्कृती महामंडळ मुंबई,** 2004 **।**
6. **वसंतराव नाईक शेतकऱ्यांचे जाणते मुख्यमंत्री - डॉ . सुधिरकुमार गोयल, लोकमत वृत्तपत्र, दि.** 19 **ऑगस्ट** 2014 **।**
7. **हरितयोद्धा : वसंतराव नाईक, लेखक एकनाथ पवार नागपूर , मृदगंध विशेषांक, 2017 ।**
8. **वसंत विचारधारा : सर्वसमावेशक विकासाची लोकधारा, लेखक , एकनाथ पवार नागपूर , गोरवट विशेषांक , सन** 2018 **।**
9. **श्री.वसंतराव नाईक यांचे कार्य व विचार , ईगल लिप प्रकाशन पुणे , सन** 2022 **।** ◆◆◆

प्रयोजनमूलक हिंदी के प्रयोग क्षेत्र

प्रा.डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव

हिन्दी विभाग

वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी, ता.जि. उस्मानाबाद

प्रास्ताविक :-

आज का युग परिवर्तन तथा संशोधन का युग है। सभी क्षेत्रों में नये-नये बदलाव दिखायी दे रहे है। वर्तमान में एक-एक पल में हजारों तथा लाखों परिवर्तन हो रहे है। भाषा को व्यक्त करनेवाले व्यक्ति का सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भौतिक, साहित्यिक, व्यावसायिक और प्रशासनिक विकास होता है। जो दूसरी ओर अभिव्यक्ति को सक्षम बनता है। भाषा का विविध क्षेत्रों में प्रयोग होने के कारण एक भिन्न रूप विकसित होता हे। जिसे प्रयोजन कहा जाता है। प्रयोजनमूलक भाषा भाषा का वह अर्जित रुप है जिसका प्रयोग किसी प्रयोजन विशेष अथवा कार्य विशेष के संदर्भ में होता है।

प्रयोजनमूलक हिंदी का स्वरूप :-

हिंदी भाषा के अनेक रूप विकसित हो रहे है। जिसे प्रयुक्त प्रयोजनार्थ भाषा कहते है। सामान्यतः प्रयोजनमूलक हिंदी पर विचार करने पर हिंदी के मुख्यतः तीन रूप सामने आते है - बोलचाल की हिंदी, साहित्यिक हिंदी, प्रायोगिक हिंदी "प्रयोजनमूलक (Functional) अंग्रेजी शब्द का पर्याय है जिसका अर्थ कार्यात्मक, क्रियाशील होता है इससे प्रयोजनमूलक या व्यावहारिक अर्थ स्पष्ट नहीं होता जबकि Applied शब्द से अधिक सार्थक और स्पष्ट होता है। प्रयोजनमूलक हिंदी को व्यावहारिक कामकाजी संज्ञाएँ भी दी जा रही है, इन क्षेत्रों में सामान्यतः आपसी बातचीत, दैनंदिन व्यवहार, सब्जी - मंडी, पर्यटन आदि।"[1] हिंदी की प्रयुक्त प्रयोजनशीलता बोलचाल की हिंदी तथा साहित्यिक हिंदी है। हिंदी की विभिन्न प्रयुक्तियों में प्रशासकिय हिंदी, खेलखूद की हिंदी, पत्रकारिता की हिंदी, वाणिज्यिक हिंदी आदि क्षेत्र आते है। इन सभी क्षेत्रों की हिंदी भाषा में अंतर पाया जाता है। यह हिंदी की विभिन्न प्रयुक्तियाँ है। प्रयोजनमूलक हिंदी साहित्यिक हिंदी से भिन्न है। साहित्यिक हिंदी में अभिधा शब्दशक्ति का कम प्रयोग किया जाता है। प्रयोजनमूलक हिंदी में अभिधा शब्दशक्ति का प्रयोग किया जाता है। प्रयोजनमूलक हिंदी के शब्द हिंदी भाषा के ही है। हिंदी भाषा को राजभाषा तथा व्यवहारिक भाषा घोषित करने के पहले राजकाज की भाषा उर्दू भाषा थी जो शब्दों की परंपरा को फारसी भाषा से जुडी थी। आजादी के पश्चात भाषा के संदर्भ में कहा गया कि हिंदी के पारिभाषिक शब्द विदेशी परंपरा के नही होने चाहिए। हिंदी के पारिभाषिक शब्द मूलभाषा संस्कृत से अनुकूल होने चाहिए। संस्कृत भाषा हिन्दुस्थान की सभी भाषाओं से अनुकूल है।

प्रयोजनमूलक हिंदी के संदर्भ में डॉ. विनोद गोदरे लिखते है - "सामान्य भाषा और प्रयोजनमूलक भाषा के बीच एक महत्त्वपूर्ण अंतर यह भी है कि सामान्य भाषा का व्यवहार क्षेत्र जहाँ विशाल एवं व्यापक

होता है वहाँ प्रयोजनमूलक हिंदी का क्षेत्र संकुचित और सीमित होता है।"[2]

प्रयोजनमूलक हिंदी के प्रयोग क्षेत्र :-

प्रयोजनमूलक हिंदी के प्रयोग क्षेत्र मानव जीवन के रोजमर्रा के विविध कार्यकलापों से जुडे है। प्रयोजनमूलक हिंदी समाज सापेक्ष है। जिसकी संरचना व्याकरण की अनिवार्यता को छोडकर व्यवहारिक उपयोगिता से जुडी है। विभिन्न कामकाज के क्षेत्र से जुडी भाषा हिंदी भाषा है। जिसमें बोलचाल की हिंदी, व्यापारी हिंदी, प्रशासनिक हिंदी, वैज्ञानिक तकनीकी हिंदी, जनसंचार की हिंदी, कार्यालयीन पत्राचार, संसदिय विधियाँ, केंद्र तथा राज्य सरकार पत्रव्यवहार, विधिमंडल कार्यवाही, अभिकरण, मसौदे, प्रेस विज्ञप्तियाँ, बँक सेवा, डाक सेवा, मीडिया, विधी, व्यावसायिक पत्रों, विज्ञापनों, दृक-श्राव्य माध्यमों आदि क्षेत्रों में हिंदी भाषा अपनी भूमिका निभा रही है।

१. बोलचाल की हिंदी :-

मनुष्य समाज में जीवनयापन करते समय भाषा का प्रयोग करता है। व्यवहार में भाषा का उपयोग करते समय मनुष्य व्याकरण की ओर दृष्टि नहीं देता। भाषा को अभिव्यक्त करते समय हम अंग्रेजी, अरबी, फारसी शब्दों का प्रयोग करते है। वर्तमान समय में सार्वजनिक जीवन, व्यवहार, विचार-विमर्श आदि में हिंदी भाषा का प्रयोग ज्यादातर हो रहा है। जो खडीबोली हिंदी का परिनिष्ठित रूप है।

२. व्यापार क्षेत्र की हिंदी :-

व्यापार में संप्रेषण तथा पत्राचार महत्त्वपूर्ण होता है। व्यक्ति-व्यक्ति, राज्य-राज्य, देश-विदेश में व्यापार होने लगा है। परिणामस्वरूप यातायात के कारण व्यापार को बढावा मिल रहा है। जिसके कारण हिंदी भाषा का प्रयोग व्यापार के क्षेत्र में होने लगा है। बाजार, मंडियों, सर्राफों, दलालों, सट्टा बाजार, शेयर बाजार आदि क्षेत्रों में भाषा का अपना एक विशिष्ट रूप बन गया है।

3. ÃÖÖ×ÆŸµÖ ´Ö ØÆ¤ß :-

व्यापार के क्षेत्र में ही नहीं बल्कि साहित्य के क्षेत्र में भी प्रयोजनमूलक हिंदी का महत्त्वपूर्ण स्थान है। बिना संवाद के कौनसी भी भाषा जीवित नही रह सकती। संवादों का प्रयोग हिंदी नाटकों, एकांकियों, रूपकों, दूरदर्शन, धारावाहिक, संभाषणों, रेडिओ रुपांतरण आदि में संवाद लेखकों को प्रभावी संवाद निर्माण के लिए हिंदी शब्दों का चयन कलात्मक प्रतिभा के साथ करना पडता है। अतः सिनेमा, दूरदर्शन, नाटक, एकांकी आदि के माध्यम से हिंदी का प्रयोजनमूलक रूप उभरकर सामने आ रहा है। आज का वर्तमान युग ग्लानि, अनास्था, कुण्ठा, निराशा, पलायन जैसी विषमता से गुजर रहा है। ऐसे समय साहित्यकार पाठकों को झूठी कल्पना, तिलस्मी, चमत्कार, सौंदर्यानुभूति, भावानुभूति, में भटकाना नहीं चाहता, पाठक भी भटकना नहीं चाहता इसलिए आज का साहित्यकार यथार्थवादी दृष्टि के साथ सामान्य जनता तक पहुँचे, समझे और साहित्य का लेखन करें। जिसमें विभिन्न भाषाओं के साथ-साथ हिंदी भाषा का भी प्रयोग हो रहा है।

४. वैज्ञानिक क्षेत्र में हिंदी :-

भारत सरकार के शिक्षा मंत्रालय के अंतर्गत वैज्ञानिक तथा तकनीकी शब्दावली आयोग ने १५ जनवरी १९६५ को हिंदी की प्रशासनिक शब्दावली का पहला प्रारूप प्रकाशित करके अनेक वैज्ञानिक तथा तकनीकी शब्दावली का निर्माण करके हिंदी की प्रगामी प्रवृत्ति को विकसित करने में योगदान दिया। विज्ञान तथा तकनीकी क्षेत्र की भाषा विशिष्ट होती है विशिष्ट सूत्र एवं पदार्थो को विशिष्ट किन्तु निश्चित अर्थ में अभिव्यक्त किया जाता है। विज्ञान में वैज्ञानिक शब्दावली एकार्थी होती है। फॅक्टरी, मिल, तंत्र निकेतन, रासायनिक प्रयोगशाखाएँ, अभियांत्रिकी आदि क्षेत्रों में प्रयोजनमूलक हिंदी निरंतर विकसित हो रही है।

५. प्रशासनिक क्षेत्र :-

प्रशासनिक हिंदी की प्रारंभिक स्थिति कुछ अलग प्रकार की थी, जिसमें अंग्रेजी, फारसी, अरबी, तुर्की के शब्दों का अधिक प्रयोग किया गया था। हिंदी की प्रशसनिक प्रवृत्ति महत्त्वपूर्ण पायी गयी। परिणामस्वरूप हिंदी को केंद्र तथा राज्य सरकार ने महत्त्वपूर्ण स्थान दिया। इस संबंध में डॉ. माधव सोनटक्के लिखते है - "देश की आर्थिक, सुरक्षात्मक, शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि अनेक दृष्टियों से सरकारी कार्यालयों में प्रशासन कार्य होता है। इस प्रकार के कार्यो से संबंधित साहित्य कार्यालयी या सरकारी साहित्य कहलाता है। इस कार्यालयी साहित्य में कार्यालयी कार्यवृत्तों, का विवरण-विवेचन, सरकारी पदों और कार्याकलापों की सर्वमान्य संज्ञा, विभिन्न नियम-विनियम, पत्राचार आदि का समावेश होता है।"३ प्रशासनिक हिंदी, विविध क्षेत्रों के प्रशासनिक कार्यो में प्रयोग की जाती है। न्यायालय, शिक्षा विभाग, तकनीकी, केंद्र सरकार तथा राज्य सरकार के कामकाजों में हिंदी भाषा सक्षम रूप से सिद्ध हुई है। प्रशासनिक भाषा में अभिधा का प्रयोग होता है। प्रशासनिक हिंदी भाषा में निम्नलिखित कामकाजों के लिए विशिष्ट पारिभाषिक शब्दावली की आवश्यकता होती है। १) मसौदा लेखन २) पत्राचार के विभिन्न रूप ३) संक्षेपण ४) प्रतिवेदन ५) अनुवाद । प्रशासनिक कार्यो में प्रशासन व्यवहार शब्द कोशों की आवश्यकता कई बार महसूस होती है। ऐसे प्रशासन व्यवहार कोशों उत्तर तथा मध्य प्रदेशों के अनेक बनवाये है।

६. न्यायालयीन क्षेत्र :-

न्यायालयीन क्षेत्र में भाषा की पुरानी परंपरा अब तक स्थायी है। न्यायालय से सामान्य व्यक्ति जुडा है इसलिए न्यायालयीन भाषा सहज सक्षम हो सकती है। न्यायालयीन कामकाज में प्रयोजनमूलक भाषा का प्रयोग किया गया तो भाषा की कठिनाई दूर हो सकती है। न्यायालयीन हिंदी भाषा में अंग्रेजी, उर्दू, फारसी, तुर्की, अरबी शब्दों की संख्या ज्यादा होने के कारण हिंदी पाठक भाषा के अर्थ को समझ नहीं पाता। इस कठिनाईयों को दूर करने के लिए न्यायालयीन हिंदी में प्रयोजनमूलक हिंदी का प्रयोग किया जाने लगा है।

७. खेलकूद का क्षेत्र :-

भारत को विकसित बनाने की श्रृंखला में खेलकूद का महत्त्वपूर्ण स्थान है। खेलकूद को प्रसिद्धी देने

में समाचारपत्र, दूरदर्शन, रेडिओ, पत्र-पत्रिकाएँ आदि का महत्त्वपूर्ण योगदान है। इन सभी जनसंचार माध्यमों की भाषा हिंदी होती है। जनसंचार के विभिन्न माध्यमों द्वारा खेलों का अभासी प्रसारण लाईव्ह रुप में दिखाया जाता है। हिंदी भाषा का प्रयोग करते समय साथ-साथ अंग्रेजी भाषा के शब्दों का भी प्रयोग किया जाता है।

८. इलेक्ट्रॉनिक पत्रकारिता क्षेत्र :-

इस पत्रकारिता के क्षेत्र में टेलीप्रिन्टर, टेलीकास्ट आदि आते है। इन सभी इलेक्ट्रॉनिक पत्रकारिता के माध्यम में सामान्य व्यक्ति तक जानकारी पहुँचायी जाती है। इलेक्ट्रॉनिक पत्रकारिता के क्षेत्र में भाषा सरल और सुस्पष्ट होनी चाहिए। कष्टप्रद शब्दों का प्रयोग नहीं करना चाहिए। समाचार वाचक को पढते समय दिक्कत न हो। इस क्षेत्र में भी अंग्रेजी शब्दों का प्रयोग ज्यादा मात्रा में हो रहा है।

९. विज्ञापन के क्षेत्र में हिंदी :-

रेडिओ, दूरदर्शन, समाचारपत्र, पत्रिकाएँ आदि में हिंदी भाषा का प्रयोग किया जाता है। समय स्थिति और वस्तु के महत्त्व को मद्दे नजर रखते हुए विज्ञापन के क्षेत्र में प्रयोजनमूलक हिंदी का प्रयोग किया जा रहा है। केंद्र सरकार, राज्य सरकार, बैकों तथा विविध कंपनियों और फॅक्ट्रियों में उत्पन्न वस्तुओं के विज्ञापन प्रसारित किये जाते है। विज्ञापन के क्षेत्र में प्रयोजनमूलक हिंदी को लचीली भाषा बना दिया गया है। एक विज्ञापन को प्रस्तुत करते समय विभिन्न भाषाओं के शब्दों, वाक्यों तथा पद रचना का प्रयोग किया जाता है। विज्ञापन जन सामान्य को अपनी ओर आकर्षित करता है।

निष्कर्ष :

प्रयोजनमूलक हिंदी के प्रयोगक्षेत्रों को देखने के पश्चात ऐसा लगता है कि हिंदी भाषा का प्रयोग काफी मात्रा में हो रहा है। देश-विदेश, राज्य-राज्य के कारोबार में प्रयोजनमूलक हिंदी का स्थान सर्वोपरी है। प्रयोजनमूलक हिंदी अभिधार्थ होने के कारण कार्यालयीन कामकाज सुचारू रूप से हो रहा है। विज्ञापन के क्षेत्र में हिंदी भाषा को लचीली बना दिया गया है। प्रयोजनमूलक हिंदी में पारिभाषिक शब्द ही महत्त्वपूर्ण है। जिनका अर्थ स्पष्ट तथा सरल होता है। इसलिए सभी क्षेत्रों में प्रयोजनमूलक हिंदी का प्रयोग होता हुआ दिखायी दे रहा है।

ÃÖ¤³Ö ÃÖ“Öß :

1. https://hi.m.wikibooks.org>wiki.

२. प्रयोजनमूलक हिंदी - विनोद गोदरे, पृ.१४.

३. हिंदी के प्रयोजनमूलक भाषा-रूप - डॉ. माधव सोनटक्के, पृ. १६.

◆◆◆

ohjkxuk >ydkjh ckb miU;kl e vfHkO;Dr vEcMdjokn

'kk/k&Nk=k
dne vf'ouh Hkkjr

'kk/k&funl'kd
ik- Mk- vkj-,e- tk/ko
LukrdkRrj fgnh foHkkx ,o vul/kku dn
ihiYl dkyt] uknM

iLrkouk %

nfyr lkfgR; dh vUr/kkjk dk le>u d fy, lcl igy mldh opkfjd i"BHkfe ,o lkekftd nf"Vdk.k dk le>uk vR;r vko';d gA nfyr lkfgR; dk ey ij.kkL=kr Qy&'kkg&vEcMdj dh fopkj/kkjk gA vr% nfyr lkfgR; dk opkfjd vk/kkj c/n&Qy&vEcMdj dk thou l?k"k gA

vECkMdj th u viu nfyr lekt e LokfHkeku dh Hkkouk dk tkxr dj] mUg viu ekuokf/kdkjk d ifr ltx fd;kA viu Åij gk jg vU;k;] vR;kpkj 'kk"k.k d f[kykQ vkokt mBkdj l?k"k djuk fl[kk;kA lkFk gh nfyr lekt dk ^f'kf{kr gk] l?kfVr cuk vkj l?k"k djk* dk eye= fn;kA blh fopkj/kkjk dk vk/kkj cukdj fgnh lkfgR; e nfyr pruk l vkr&ikr miU;klk dk ltu fd;k x;kA ble ekgunkl ufe'kjk; th dk uke vxlj gA ekgunkl ufe'kjk; fyf[kr ^ohjkxuk >kydkjh ckb* miU;kl e nfyr ohjkxuk >ydkjh dk ;FkkFk o.ku fd;k x;k gA lkFk gh vEcMdjokn dh Hkkouk dk Hkh n'kk;k x;k gA ufed'kjk th u nfyr lekt dh nnukd ihMk dh fLFkfr dk o.ku viu miU;kl d ek/;e l lekt d lkeu yku dk i;kl fd;k gA

ekgunkl ufe'kjk; th u viuk miU;kl ^ohjkxuk >ydkjh ckb* e lu 1857 d lxke e jkuh y{ehckb d lkFk vxtk d lkeu yMuokyh nfyr ohjkxk >ydkjh ckb dk fp=.k lekt d lkeu yku dk i;kl fd;k gA bl lxke e cM gh lkgl d lkFk viuh ohjrk dk in'ku >ydkjh u fd;k FkkA vxth luk d lkeu fuMjrk l viu 'kk; dk ifjp; fn;k FkkA yfdu nfyr gku d dkj.k bfrgkl e dgh Hkh bldk ukekYy[k ugh fd;k tkrkA blh ,frgkfld i"BHkfe dk vk/kkj cukdj ufe'kjk; th u >kydkjh d lkgl] 'kjrk] fuMjrk dk ;FkkFk o.ku viu bl miU;kl e fd;k gA cpiu l gh >ydkjh lkglh FkhA fcuk Mj og gj ckr dk lkeuk djrh FkhA bldk ifjp; txy d ml gknl l gkrk g] tc og ydfM;k tek dju txy tkrh g vkj Fkdku d dkj.k FkkMk&lk vkjke dju o{k dh Nk;k e yV tkrh gA ml lkrk n[kdj txyh ck?k mlij geyk dj nrk gA rc >ydkjh fcuk Mj viuh dYgkMh l mld ekFk ij okj djrh gA dYgkMh yxr gh mldk ekFkk QV tkrk g vkj ck?k <j gk tkrk gA >ydkjh d lkFkh pUuk vkj jeph ;g vk'p; l n[kr jg tkr g vkj [k'k gkdj dgr g] ^^thth u ck?k d ekj MkykA lcu l iby ge [kcj nx ?kj tkdA**[1] bl rjg l >ydkjh d lkgl dk irk cpiu l gh fn[kkb nrk gA nfyr lekt

dh yMdh dk ohjrk dk in'ku mHkjdj lkeu vkrk gA mud xko e tc fHk[k vkr g rc ml iNr g] ^^rEgkjk uke D;k g cVh** FkkMk 'kekr g, tokc fn;k Fkk mlu ^^>ydkjh**A iyHkj e gh >ydkjh ?kj d Hkhrj pyh xbi FkhA mld tku d ckn nlj eUr u dgk Fkk ^^cMh vPNh cVh gA** rc mldh ek ml ^^yMDd** fHkD[k dgr g]^^rEgkjh cVh pru g] bl ckj fgEEkrokjh gA**[2] bl rjg cpiu e gh ohjrk dh /kuh gk xbi Fkh >ydkjhA

^ohjkxuk >ydkjh ckb* ;g miU;kl nfyr lkfgR; dk miU;kl g vkj nfyr lkfgR; Qy&'kkg&vcMdjh fopkj/kkjk l ifjr gA vr% bl miU;kl e Hkh vcMdjh fopkj/kkjk d rRok d n'ku gkr gA mu rRok e ey:Ik l Lokr=;] lekrk] c/krk] lkekftd U;k;] f'k{kk] lxBu vkfn dk leko'k gkrk gA ^ohjkxuk >ydkjh ckb* miU;kl e bu rRok d ek/;e l lekt e ifjoru yku dk i;kl fd;k x;k gA bu rRok d vk/kkj bl miU;kl dk eY;kdu fd;k tk ldrk g&

1- Lokr=; %

ohjkxuk >ydkjh ckb miU;kl e 1857 d Lor=rk lxke dk o.ku fd;k x;k gA ;g miU;kl ,frgkfld ik'oHkfe l ifjfi.k gA ufe'kjk;th u >ydkjh d ek/;e l Lokr=;rk dh ckr dk i[kj :i l Li"V fd;k gA >klh d fdy ij tc vxth luk geyk dj nrh g vkj >klh gMiu dh ;ktuk djrh g rc >ydkjh cM&gh lkgl l viuh luk dh efgykvk dk lckf/kr djrh g]^^vc xkjk Hkhrj vkmu pkrA gekb nhoky l Hkhrj t;A gekb bTtr eVVh e fey tA vkt crkmu fd cUnyu dh tuh ijku n d >klh d bPNk dj gA gid gkru y yk] ln fey yk] viuh ykfB;k fudky ykA dMu tl n'eu dh eMh Qkj nk] [kfjgku lk fcNk nkA ,d xkjk ykV d u tk ikm u Åij vku ikmuA**[3] >ydkjh d egl ;g lkgli.k 'kCn ludj lHkh tkfr dh L=h;k dk jDr [ky mBrk g vkj >ydkjh dk ,d&,d 'kCn mud ân; ij okj djrk gA fQj D;k viuh Lokr=;rk dk cpku d fy, lc ykx vxth luk ij VV iMr gA n'euk d yk'kk d <j yx tkr gA bl rjg >ydkjh d ek/;e l vEcMdjokn dh Hkkouk dk ;gk mtkxj fd;k x;k gA tk viuh O;fDrxr Lokr=; d fy, ltx g] tkx:d gA

2- lekrk %

nfyr lekt dk gtkjk o"kk l /kkfed] lkekftd mPp&uhprk HknHkko d dkj.k xykeh dk thou;kiu djrk iMk gA mUg viu eyHkr vf/kdkjk l ofpr j[kk x;k bldk ey dkj.k lekt d :< vlekurkA Mk- ckckclkgc vEcMdj u blh vlekurk dk u"V dj lkekftd lerk LFkkfir dj nfyrk dk mud vf/kdkjk d ifr ltx fd;kA ;gh lkekftd lerk ufe'kjk;th u jkuh y{ehckb d }kjk n'kk;h gA rRdkyhu tkfr O;oLFkk d dkj.k >klh e vlekurk FkhA yfdu jkuh y{ehckb u bl tkfr O;oLFkk dk udkj dj viuh luk e lHkh tkfr d L=h i:"kk dh Hkrh dju ij tkj fn;kA exu xU/kh vkj ';ke pk/kjh dk ;g ckr

[kVdrh g vkj o jkuh l dgr g] ^^jkuh lkfgck] fgn /ke dh Hkh dN ijEijk, gA ftUg ykx gtkjk lkyk l ekur py vk, gA luk g vkiu NkVh tkfr;k d ykxk dk Hkh luk e Hkhrh gku dk vkn'k fn;k gA ;/n {k= e yMuk rk {kf=;k dk de gA gekj ij[kk u Hkh rk dN lkp&le>dj fu;e dk;n cuk, gkxA**4 rc jkuh mUg tokc nr g, dgrh g] ^^fu;e&dk;n cur g le; n[kdjA tc ogh ;x /ke Fkk vc ;gh ;x /ke gA vc ;gh le> yk] le; dk /ke dk u, dk;nk dh t:jr gA >kl h dk dN u, ohj ;k/nk pkfg, o pkg fdlh Hkh tkfr] /ke rFkk ox d gkA**5 jkuh y{ehckb d ek/;e l ufe'kjk; th lekt e lekurk ;kfu lerk dh ckr dgr gA

3- lkekftd U;k; %

^ohjkxuk >ydkjh ckb* miU;kl e rRdkyhu lekt e Qyh tkfrxr fo"kerk d dkj.k ml le; d jktk rFkk jkuh }kjk leku :i l U;k; u dju dh ckr dk fp=.k fd;k gA bl e ukjk;.k 'kkL=h vkj eNfj;k dk ilx] tuÅ ilx vkj >ydkjh }kjk ckãe d xk; d cNM dk xkyh yxu d ilx e jktk xxk/kj jko vkj jkuh y{ehckb nkuk Hkh doy /ke d dkj.k ckã.kk dk vyx vkj 'knk dk vyx U;k; djr g, fn[kk;k gA ukjk;.k 'kkL=h eNfj;k ukedd Hkxh tkfr dh efgyk l vUr tkrh; fookg djr gA bl ilx d lc/k e jktk dh foo'krk dk Li"V djr g, y[kd fy[kr g] ^^dkb NkVh tkfr l gkrk rk vc rd gMdk Hkh nrA ml nM Hkh n nrA vf/kd gvk rk ykg dh eNyh d dkM l Bdok nrA bl l Hkh T;knk dh ckr gk rk fcPN l dVok nrA jktk d fy, nM nu dh dkb lhek ugh FkhA ij o.k&0;oLFkk u jktk dk Hkh lhek e ck/kk gvk FkkA ckã.k l dl fucVA mud fy, ;g fodV ekeyk FkkA ftruk bl ely ij lkpr mruk gh o my> tkrA 'kkL=h tkfr J"B ckã.k FkA nM dk mud fy, dkb Hkh fu;e] fo/kku u FkkA jktk viuh eth l nM ugh cuk ldr FkA mUg ykd e;knk dk Hk; FkkA ml e;knk dk mYy?ku djuk mud /ke d f[kykQ FkkA /ke mUg bldh vkKk ugh nrk FkkA**6

4- lxBu %

^ohjkxuk >ydkjh ckb* miU;kl e jkuh y{ehckb vxtk l >kl h dh gder l vktkn dju d fy, viu Qkt e gj ,d tkfr d ykxk vkj efgykvk dk lxfBr dju dk u;k i;kx djrh gA ;fn >kl h dh j{kk djuh g rk viuh tkfr rFkk /keHkn dk feVkdj lxBhr gkdj gh vxtk d fo:/n yMk tk ldrk gA y[kd d 'kCnk e] ^^>kl h e ;g ,d u;k i;kx Fkk egRo i.k HkhA efgykvk dh bl Qkt dh dekMj nfyr lekt dh ,d efgyk dk cukuk ml lekt d fy, ;g ij.kk dh ckr FkhA ftlu viuk ird 0;olk; NkMdj lfud cuuk Lohdkj fd;k FkkA vc ml fdy e ckj&ckj tkuk gkrk FkkA ;/n e geyk vkj cpko nkuk rjg dk if'k{k.k rth l yuk 'k: dj fn;k FkkA cnd pyku dk vH;kl rk og db ekg l dj jgh FkhA mld lkFk dkjh] dkNh] pekj] c[kkj] dMj] deh] [kVhd] ikl h vkfn cgknj

tkfr;k dh efgyk,l >kalh dh j{kk d fy, ltx gk rjg&rjg d gfFk;kj pykus dk if'k{k.k yu yxh FkhA**[7]

fu"d"k %

mi;Dr foopu d vk/kkj ij ;g Li"V fd;k tk ldrk g fd ekgunkl ufe'kjk; fyf[kr ^ohjkxuk >ydkjh ckb* miU;kl e vEcMdjoknh fopkjk dk vfHkO;Dr dju dk lQy i;kl fd;k gA bl miU;kl e lekt e /ke] ox] tkfrxr fo"kerk dk Hkykdj ^Lokr=;] lerk] c/kkrk] lkekftd U;k; rFkk lxBu* ij vk/kkfjr lekt dk n'ku fn[kkb nrk gA ;g miU;kl vEcMdjokn l iHkkfor gA vEcMdjoknh fopkjk dk xgjk iHkko ble fn[kkb nrk gA

lanHkZ lwph %

1- ekgunkl ufe'kjk;& ohjkxuk >ydkjh ckb] i- l- 22
2- ogh] i- l- 27
3- ogh] i- l- 93]94
4- ogh] i- l- 61
5- ogh] i- l- 61
6- ogh] i- l- 36
7- ogh] i- l- 82

◆◆◆

अप्पय दीक्षितविरचित कुवलयानन्द

›¡Ö.¾ÖÖÂÖÖÖ»Öß ³ÖÖÖÃÖ»ÖÖ
डेक्कन कॉलेज, पुणे

जिन्होंने अलंकारशास्त्र के विकास में एक निश्चित योगदान दिया है, ऐसे तीन मौलिक ग्रन्थकार तथा तीन प्रसिद्ध टीकाकार है।

मौलिक ग्रन्थकार- अप्पय दीक्षित ,पंडितराज जगन्नाथ, विश्वेश्वर पंडित , **टीकाकार-** गोविन्द ठक्कुर , नागेश भट्ट ,वैद्यनाथ यद्यपि अलंकारशास्त्र के क्षेत्र में पंडितराज जगन्नाथ तथा विश्वेश्वर का महत्त्व दीक्षित से कहीं अधिक है, क्योंकि पंडितराज ने जिस मौलिकता से समस्याओं पर विचार किया है, तथा विश्वेश्वर ने जिस पांडित्यपूर्ण शैली में विषयविवेचन उपन्यस्त किया है, वह दोक्षित में नहीं मिलते तथापि दीक्षित का भी अपना एक स्थान है, जिसका निषेध नहीं किया जा सकता। दीक्षित का व्यक्तित्व एक स्वतन्त्र पंडित का व्यक्तित्व है, जिसने वेदांत, मीमांसा, व्याकरण, साहित्यशास्त्र जैसे विविध विषयों पर अपनी लेखिनी उठाई है।

अप्पय दीक्षित काल- अप्पय दीक्षित के स्वयं के ही ग्रंथ से उनके समय का कुछ संकेत मिलता है। कुवलयानन्द के उपसंहार में बताया गया है कि वह दक्षिण के किसी राजा वेंकट के लिए लिखा गया था।
अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः । नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः ॥

दीक्षित का आश्रयदाता विजयनगर का वेंकट (१५३५ ई० के लगभग) था। किन्तु हुल्त्श के मतानुसार इनका आश्रयदाता पेन्नकोण्डा का राजा वेंकट प्रथम था, जिसके १५८६ से १६१३ तक के लेख मिलते हैं।' 'शिवादित्यमणि दीपिका' की पुष्पिका में अप्पय ने चिन्नवीर के पुत्र तथा लिंगमनायक के पिता, चिन्नबोम्म को अपना आश्रयदाता बताया है। चिन्नबोम्म बेलूर का राजा था तथा इसके १५४९ तथा १५६६ ई० के लेस मिले हैं। इस प्रकार अप्पय दीक्षित का रचनाकाल मोटे तौर पर १५४९ तथा १६१३ के बीच जान पड़ता है। अतः दीक्षित की सोलहवीं शती के अन्तिम चरण में रखना असंगत न होगा। इसकी पुष्टि इन प्रमाणों से भी हो जाती है कि अप्पय दीक्षित का उल्लेख कमलाकर भट्ट शती वीं १७) (चरण प्रथमने किया है तथा उन्हीं दिनों पंडितराज जगन्नाथ में अप्पय दीक्षित का खण्डन भी किया है। सतरहवीं शती के मध्यभाग में अप्पय दीक्षित के आतुष्पोत्र नीलकण्ठ दीक्षित ने चित्रमीमांसादोषधिक्कार की रचना कर पंडितराज के चित्र मीमांसाखण्डन का उत्तर दिया था।

अलंकारशास्त्र पर ३ ग्रन्थ - वृत्तिवार्तिक, चित्रमीमांसा तथा कुवलयानन्द- अप्पय दीक्षित एक सर्वशास्त्रज्ञ विद्वान् थे, जिनके विविध शास्त्रों पर लिखे ग्रन्थों की संख्या १०४ मानी जाती है।अद्वैतवेदान्तविषयक ६ ग्रन्थ ,भक्तिविषयक २६ ग्रन्थ ,रामानुजमतविषयक ५ ग्रन्थ,माध्वसिद्धांतानुसारी २ ग्रन्थ , व्याकरणविषयक १ ग्रन्थ ,पूर्वमीमांसाशास्त्र पर २ ग्रन्थ ,कुवलयानन्द काव्यशास्त्र पर दीक्षित की तीसरी कृति कुवलयानन्द है। यह ग्रन्थ अलंकारों की दृष्टि से सर्वथा परिपूर्ण है। किन्तु इसके अधिकांश अलंकारों के लक्ष्य और लक्षण जयदेव के चन्द्रालोक से लिये गये हैं। और जो दीक्षित के अपने विचार हैं उन सबका पण्डितराज जगन्नाथ ने खण्डन कर दिया है।

कुवलयानन्द की प्रसिद्धि का प्रबल प्रमाण इसकी दस टीकाएँ हैं। इनमें से तीन प्रकाशित हो चुकी हैं:
(१) रसिकरञ्जनी- (2)अलंकार चन्द्रिका - (३) अलंकार दीपिका- (४-५) नागोजीभट्ट कृत अलंकारसुधा और विषमपद व्याख्यान (६) न्यायवागीश भट्टाचार्य कृत काव्यमञ्जरी ।(७) मथुरानाथ कृत टीका ।(८) कुरवीराम कृत टिप्पण ।(६) देवीदत्त कृत लध्वलंकारचन्द्रिका ।(१०) वेङ्गलसूरि कृत बुधरञ्जनी-अभी तक अप्रकाशित हैं ।

अलंकारों का वर्गीकरण- अलंकार शब्दार्थ के अनित्य धर्म हैं, अतः शब्द एवं अर्थ दोनों के पृथक्-पृथक् अलंकार होंगे। कुछ अलंकार शब्द से संबद्ध होते हैं, कुछ अर्थ से, कुछ ऐसे भी हो सकते हैं जो शब्द तथा अर्थ दोनों से संबद्ध होते हैं। इस तरह अलंकार तीन तरह के होंगे- शब्दालंकार,अर्थालंकार तथा उभयालंकार ।अलंकारों के विषय में मम्मटाचार्य का एक प्रसिद्ध सिद्धान्त है कि जो अलंकार जिस पर आश्रित हो, वह उसका अलंकार कहलाता है- 'यो यदाश्रितःस तदलंकारः'। भाव यह है, जो चमत्कार शब्द या अर्थ पर आश्रित हो वह शब्दालंकार या अर्थालंकार है तथा जो चमत्कार शब्दार्थ पर आश्रित हो वह उभयालंकार है। शब्दालंकार का वास्तविक चमत्कार शब्द पर आश्रित होने के कारण, उस शब्द को हटा कर उसके पर्यायवाची शब्द का प्रयोग नहीं किया जा सकता। ऐसा करने से चमत्कार नष्ट हो जायगा । इसीलिये शब्दालंकार सदा 'शब्दपरिवृत्ति' नहीं सह पाता, वह 'शब्दपरिवृत्यसहिष्णु' होता है।

कुवलयानन्द में आऐ हुऐ कुछ महत्वपूर्ण अलंकार –

उपमा - उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरूल्लसति द्वयोः । उपमान और उपमेय की समानतासे विशिष्ट शोभा अर्थात दो वस्तु के सादृश्यपर आधृत चमत्कार पाया जाये, वहा उपमा अलंकार होता है । हंसीव कृष्णः ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते ।। जैसे हे कृष्ण तेरी कीर्ति हंसिनी की तरह आकाशङ्गा में अवगाहन कर रही है । उपर्युक्त उदाहरण पूर्णोपमा है ।पूर्णोपमा में उपमा के चारों तत्व, उपमान, उपमेय, साधारणधर्म तथा वाचक शब्द का प्रयोग किया जाता है । यहाँ भी हंसी (उपमान), कीर्ति (उपमेय), स्वर्गगावगाहन (साधारणधर्म) तथा इव शब्द (वाचक) इन चारों का ही उपादान किया गया है । अथवा यह दूसरा उदाहरण लीजिये ,जिस प्रकार महादेव चन्द्रमा तथा विष दोनों का ग्रहण कर एक को सिर पर धारण करते हैं तथा अन्य को कण्ठ में धारण करते हैं, वैसे ही विद्वान् व्यक्ति भी गुण तथा दोष दोनों का ग्रहण कर (दूसरों के) गुण की सिर हिलाकर प्रशंसा करता है और दूसरों के) दोष को छिपाकर कण्ठ में धारण कर लेता है। यहाँ उपर्युक्त उदाहरण की तरह उपमान तथा उपर्मय का साधारण धर्म एक ही नहीं है। वहाँ हंसी और कीर्ति दोनों में 'स्वगंगावगाहनक्षमत्व' घटित होता है, पर यहां शङ्कर के साथ 'चन्द्र-विष-वहनक्षमत्व' है, तो 'बुध' के साथ 'गुणदोषज्ञानक्षमत्व' । इस प्रकार उपमानरूप ईश्वर में चन्द्र तथा विष का ग्रहण घटित होता है, वे चन्द्र का सिर से श्लाघन करते हैं अर्थात् उसे सिर पर धारण करते हैं और विष को कण्ठ में नियमित करते हैं अर्थात् उसे कण्ठ में स्थापित करते हैं; जब कि विद्वान् या ज्ञानी व्यक्ति गुण-दोष का ग्रहण अर्थात् ज्ञान प्राप्त करता है; वह प्रथम वस्तु अर्थात् गुण की सिर से प्रशंसा करता है, सिर हिलाकर गुण का अभिनन्दन करता है, जब कि दूसरे पदार्थ-दूसरों के दोष का कण्ठ में नियमन करता है, अर्थात्

वाणी से किसी के दोष का उद्घाटन नहीं करता। इस स्थल पर यह स्पष्ट है कि उपमान का साधारणधर्म तथा उपमेय का साधारणधर्म एक न होकर भिन्न भिन्न है।

अनन्वय - अनन्वय का प्राचीनों का लक्षण यह है : "जहाँ एक ही पदार्थ उपमान तथा उपमेय दोनों हो, वहाँ अनन्वय अलंकार होता है"। (एकस्यैवो पमानोपमेयस्वेऽनन्वयो मतः - (चित्र० ० ४७)। 'एक ही पदार्थ' (एकस्यैव) के द्वारा यहाँ उपमेवोपमा तथा रसनोपमा की व्यावृत्ति की गई है, क्योंकि वहाँ दो पदार्थ या अनेक पदार्थ उपमानत्व तथा उपमेयत्व धारण करते हैं। इसमें धर्म सदा अनुगामी होता है। दीक्षित ने बताया है कि 'एक ही पदार्थ' का उपमानोपमेयमाव कभी-कभी अनन्वय का क्षेत्र नहीं होता। हम देखते हैं कि कई स्थानों पर कवि उपमेव की ही किसी भिन्न धर्म के आधार पर उपमान बना देता है, जैसे निम्न पथ में 'उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् | स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतग्दङ्ग इवोत्तमाङ्गे ।। 'आप' से युक्त शिव जिनका मस्तक वेतातपत्र के रेशमी वस्त्र को छू रहा था, ऐसे दिखाई दे रहे थे जैसे गंगा से युक्त सिर वाले वे स्वयं ही हो । यहाँ उपमान तथा उपमेय दोनों 'शिव' हो है, पर इतना होने पर उनके धर्म एक नहीं है। अतः 'एकस्यैव' पद का प्रयोग ठीक नहीं है। उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ।इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः । जहाँ एक ही वस्तु (वर्ण्यमान) उपमान तथा उपमेय दोनों हों, वहाँ अनन्वय होता है, जैसे 'चन्द्रमा चन्द्रमा की ही तरह शोभा वाला है' इस उदाहरण में। जहाँ एक ही वस्तु का उपमानत्व तथा उपमेयत्व वर्णित किया जाय, वहाँ अनन्वय होता है। अनन्वय शब्द की व्युत्पत्ति यह है कि काव्य में वर्ण्यमान होने पर भी किसी वस्तु की स्वयं के ही साथ तुलना अन्वित नहीं हो पाती, अतः वह अनन्वय (न अन्वेतीति अनन्वयः) है। भाव यह है, यद्यपि एक ही वस्तु स्वयं अपना ही उपमान नहीं बन सकती, तथापि कवि इसका प्रयोग करते देखे जाते हैं। यद्यपि यह साधर्म्यरूप अर्थ (अन्वय) घटित नहीं होता तथापि कवि इसका प्रयोग इसलिए करते हैं कि वे उपमेय के सदृश अन्य वस्तु (उपमान) का व्यावर्तन कर उस वस्तु (उपमेय) की अनुपमता की व्यंजना कराना चाहते हैं। 'इन्दुरिन्दुरिव श्रीमान्' इस उदाहरण से यह भाव अभीष्ट है कि शोभा में कोई भी अन्य पदार्थ चन्द्रमा के समान नहीं है, और इस प्रयोग से अन्य सदृश वस्तु का निराकरण किया गया है। इस प्रकार स्वयं अपने ही साथ किसी वस्तु का सादृश्य असंभव होने के कारण अनन्वय अलङ्कार उपमेय की अनुपमेयता में पर्यवसित हो जाता है। अथवा जैसे इस उदाहरण में: 'आकाश आकाश के समान (विशाल) है, समुद्र समुद्र के समान (गंभीर) है,राम और रावण का युद्ध राम और रावण के ही युद्ध के समान (भीषण) है। यहाँ प्रथम आकाश, सागर तथा राम-रावण युद्ध उपमेय है, द्वितीय उपमान ।

उल्लेख - दीक्षित ने उल्लेख के दोनों प्रकारों का विवेचन किया है। प्रथम उल्लेख का लक्षण उपन्यस्त ते बताया गया है कि 'जहाँ एक ही वस्तु का निमित्तभेद के कारण अनेकों के द्वारा अनेक र से उल्लेख किया जाय वहाँ उल्लेख होता है।

निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा । उल्लेखनमनेकेन तमुल्लेखं प्रचक्षते ॥ (चित्र० पृ० ७७) इस लक्षण में मुख्य बातें ये हैं : एक ही वस्तु का अनेक व्यक्ति निमित्त भेद के कारण अनेकथा अनुभव करें। इस प्रका[४२] 'अनेकेन' के द्वारा मालारूपक का वारण हो जाता है, क्योंकि वहाँ अनुभविता एक ही

होताहै, अनेक नहीं। साथ ही यह अनुभव 'अनेक प्रकार' का हो । यदि अनेक व्यक्ति एक सा ही अनुभव करेंगे तो उल्लेख न होगा। जिस वस्तु का 'अनेकथा' उल्लेख हो वह एक ही हो, इस तरह इस लक्षण की अतिव्याप्ति 'शिजानैर्मअरीति' इत्यादि पथ में न हो सकेगी, क्योंकि वहाँ तत्तत् स्तनकलशादि अनेक वस्तु तत्तत् मञ्जर्यादि के रूप में उल्लिखित हैं। साथ ही इस लक्षण में 'उल्लेखनं' से तात्पर्य 'निषेधास्पृष्ट' वर्णन है, अतः अपह्नुति की भी अतिव्याप्ति न हो सकेगी।

दृष्टान्त- सभी अलंकारों में जहाँ साधर्म्य बिम्बप्रतिबिम्बभाव से उपस्कृत है उपमा के पश्चात् दृष्टान्त का गौरवपूर्ण स्थान है। कुवलयानन्द में दीक्षित बिम्बप्रति बिम्बभाव को दृष्टान्त का अनिवार्य तत्त्व मानते हैं । दृष्टान्त के लक्षण में इस प्रकार कहा है :चेद्विम्ब प्रतिबिम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलंकृतिः ।"जहाँ उपमेय वाक्य और उपमान वाक्य में निर्दिष्ट भिन्न धर्मो में बिम्ब प्रतिबिम्बभाव हो ।" जैसे, 'त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान् ,"राजन् ! केवल तुम ही कीर्तिमान् हो, जैसे केवल चन्द्रमा हो कान्तिमान् है।"
यहाँ पहले वाक्य में कीर्तिमत्त्व और दूसरे वाक्य में कान्तिमत्त्व धर्म का निर्देश हुआ है। कीर्ति और कान्ति में बिम्बप्रतिबिम्ब भाव स्पष्ट ही है । दीक्षित ने दृष्टान्त का यह उदाहरण चन्द्रालोक से उद्धृत किया है। इसी का अन्य उदाहरण वे रघुवंश' से उद्धृत करते हैं कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रताराग्रहसंकुलाऽपि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ।।

"इस भूतल पर भले ही हजारों राजा हैं तो भी इसी राजा के कारण पृथ्वी राजन्वती कहलाती है। रात्रि भले ही सैकड़ों नक्षत्र और तारों से युक्त है तो भी वह चन्द्रमा के ही कारण ज्योतिष्मती कहलाती है।"
यहाँ उपमान वाक्य और उपमेय वाक्य में भिन्न धर्मों में बिम्ब प्रतिबिम्ब भाव निर्दिष्ट हुआ है ।

दृष्टान्तालङ्कारः - चेद्बिम्बप्रतिबिम्बत्वं दृष्टान्तस्तद्लंकृतिः । त्वमेव कीतिमान् राजन् ! विधुरेव हि कान्तिमान्। जहाँ उपमेय वाक्य तथा उपमान वाक्य में निर्दिष्ट भिन्न धर्मों में बिम्बप्रतिम्बि भाव हो, वहाँ दृष्टान्त नामक अलंकार होता है। जैसे, हे राजन्, संसार में अकेले तुम ही यशस्वी हो तथा अकेला चन्द्रमा ही कांतिमान् है । (यहाँ प्रथम वाक्य (उपमेय वाक्य) में कीर्तिमत्त्व धर्म निर्दिष्ट है, द्वितीय वाक्य (उपमान वाक्य) में कांतिमत्त्व, यहाँ कीर्ति तथा कांति में बिम्बप्रतिबिम्बभाव है।)

यन्त्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नाभावेव धर्मौ बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः । 'त्वमेव कीर्तिमान्' इत्यत्र कीर्ति-कान्त्यो बिम्बप्रतिबिम्बभावः । जहाँ उपमानवाक्य तथा उपमेयवाक्य में भिन्न-भिन्न धर्मों का विश्वप्रतिविम्व से निर्देश किया गया हो, वहाँ दृष्टान्त अलंकार होता है। जैसे त्वमेव कीर्तिमान इत्यादि उदाहरण में कीर्ति तथा कांति में बिम्यप्रतिबिस्वभाव पाया जाता है। कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये राजम्बतीमाहुरनेन भूमिम् । नक्षत्रतारामहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसेव रात्रिः ॥ रघु०६।२२

सुनन्दा नामक प्रतिहारिणी इन्दुमती से मगधराज का वर्णन कर रही है। यद्यपि इस पृथ्वी पर अनेक राजा हैं, तथापि इसी राजा के कारण पृथ्वी राजन्वती कही जाती है। यद्यपि रात्रि सैकड़ों नक्षत्र तथा तारों से युक्त होती है, तथापि वह मा के ही कारण ज्योतिष्मती कहलाती है। (यहाँ राजन्वती तथा ज्योतिष्मती में विश्वप्रतिबिम्वभाव पाया जाता है। पहले उदाहरण से इस उदाहरण में यह भेद है कि वहाँ

कीर्ति तथा कांति के प्रति विश्वभाव द्वारा उपमेय (राजा) तथा उपमान (चन्द्रमा) के मनोहास्त्विरूप सादृश्य की प्रतीत बार्थी है, जब कि इस उदाहरण में राजा तथा चन्द्रमा के प्रशंसनीय (प्राय) रूप सादृश्य की प्रतीति शाब्दी है।) अप्रस्तुत प्रशंसाः दोनों अलंकारों में प्रस्तुत के लिए अप्रस्तुत पदार्थ का प्रयोग किया जाता है, किंतु दृष्टान्त में प्रस्तुत तथा अप्रस्तुत दोनों का वाच्यरूप में प्रयोग होता है, में जब कि अप्रस्तुतप्रशंसा में अप्रस्तुत वाच्य होता है, स्तुत व्यंग्य । यही कारण है कि प्रस्तुत प्रशंसा में धर्म का प्रयोग केवल एक ही बार होगा, जब कि दृष्टांत में धर्म का प्रयोग दोनों वाक्यों में भिन्न-भिन्न होगा।

व्यतिरेक - यहाँ उपमेय का उपमान से आविषय या न्यूनता की जाती है। इस संबंध में कर दिया जाय कि मम्मट तथा पंडितराज जगन्नाथ केवल उपमेय के आधिक्य में ही व्यतिरेक मानते हैं, जबकि मध्य तथा दीक्षित उपमान के आविषय वर्णन (उपमेय के न्यूनता न) में भी व्यतिरेक अलंकार मानते हैं। व्यतिरेक के तीन प्रकार होते हैः- उपमेयाविषयपर्यवसायी, उपमेयन्यूनत्वपर्यवसायी, अनुभवपर्यवसायी। उपमेय तथा उपमान के उत्कर्षहेतु तथा अपकर्षदेतु दोनों का अथवा किसी एक का देश दो अथवा दोनों के प्रसिद्ध होने के कारण उनका अनुपादान भी हो सकता है। व्यतिरेक तथा प्रतीप दोनों ही अलंकारों में कवि इस बात की व्यंजना कराना चाहता के उपमान तथा उपमेय की परस्पर तुलना नहीं की जा सकती। उपमेयाधिक्यपर्यवसायी रेक तथा प्रतीप दोनों में उपमेय के उत्कर्ष को धोतित किया जाता है, किंतु दोनों की प्रणाली होती है। व्यतिरेक में उपमान की सरसेना नहीं की जाती, जब कि प्रथम प्रतीप में उपमान न्यता सिद्धकर उसकी भरसैना की जाती है। व्यतिरेक उपमा के ही ढंग का होता है, जब धम प्रतीप की शैली उपमा बाली नहीं होती । व्यतिरेको विशेषधेदुपमानोपमेययोः ।

सहोक्तिविनोक्ति- सहोक्ति भी गम्यौपम्याश्रय अलंकार है।

सहोक्ति में अनेक पदार्थों के साथ एक ही धर्म का उल्लेख होता है। इनमें एक पदार्थ (धर्मी) सदा प्रधान होता है, अन्य पदार्थ (धर्मी) गौण होते हैं। प्रधान धर्मी का प्रयोग कर्ता कारक में तथा गौण धर्मों का प्रयोग करण कारक में होता हैः-'कुमुददलैः सह संप्रति विघटन्ते चक्रवाकमिथुनानि' में 'चक्रवाकमिथुनानि' प्रधान धर्मी है, कुमुददल गौण धर्मी, विघटनकिया समान धर्म है। इनमें प्रायः प्रधान धर्मी उपमेय तथा गौण धर्मी उपमान होता है, किंतु कभी-कभी उपमान कर्ता कारक में तथा उपमेय करण कारक में भी हो सकता है, जैसे 'अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संहियतां बलानि' में। सहोक्ति के वाचक शब्द सह, साकं, साथै, समं, सजुः आदि हैं, किंतु कभी-कभी वाचक शब्द के अभाव में भी सहार्थविवक्षा होने पर सहोक्ति हो सकती है। सहोक्ति तभी हो सकेगी, जब सद्दार्थविवक्षा में चमत्कार हो, अतः 'अनेन साधं बिहराम्बुराशेः तीरेषु तालीवनमर्मरेषु' में सहोक्ति नहीं है, क्योंकि वहाँ कोई चमत्कार नहींपाया जाता । सहोक्ति अलंकार में सभी धर्मी प्रकृत होते हैं। सहोक्ति अलंकार में सदा बीजरूप में अतिशयोक्ति अलंकार पाया जाता हैं

सहोक्त्यलङ्कारः - सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः । दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥ यदि दो पदार्थों के साथ रहने का वर्णन चमत्कारी (जनरंजन) हो, तो वहाँ सहोक्ति अलङ्कार होता है, जैसे, उस राजा की कीर्ति शत्रुओं के साथ दिगंत में चली गई।(यहाँ शत्रु दिगंत में भग गये और कीर्ति दिगंत में

फैल गई, इन दोनों की सहोक्ति चमत्कारी है।) इस लक्षण में 'जनरंजनः' पद महत्त्वपूर्ण है, तभी तो चन्द्रिकाकार ने सहोक्ति का लक्षण यह दिया है- 'चमत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिः' । जहाँ अनेक पदार्थों का साहित्य चमत्कारजनक न हो वहीं यह अ कार नहीं होगा, इसीलिए निम्न पद्य में 'साहित्य' होने पर उसकेचमत्कारजनकत्वाभाव के कारण सहोक्ति अलङ्कार न हो सकेगा: 'अनेन सार्धं विरहाम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु । द्वीपान्तरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥अथवा जैसे - छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव पान्थैः समं मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह । आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तप्तेव लोकैः समं निद्रा गर्भगृहं सह प्रविशति क्लान्तेव कान्ताजनैः ॥ 'जनरञ्जन' इत्युक्ते 'अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः' (रघु० ६.५७) इत्यादौ न सहोक्ति अलङ्कार । ग्रीष्मऋतु के मध्याह्न का वर्णन है। पथिकों के साथ छाया मानो थककर वृक्षों के तले जाकर विश्राम ले रही है, शीतलता मानो सिमट कर मछलियों के साथ सरोवर के जल की जड़ में चली गई है, सूर्य की किरणें मानो प्रतप्त होकर लोगों के साथ पानी काम कर रही है और निद्रा मानो कुम्हलाकर रमणियों के साथ तहखानों में घुस गई है।कारिका के 'जनरंजन' पद से यह भाव है कि 'अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः' आदि पद्यों में सहोक्ति अलंकार इसलिए न होगा कि यहाँ जनरंजकत्व (चमत्कृतिजनकत्व) नहीं पाया जाता ।

विनोक्तिः - सहोक्ति का ठीक उलटा अलंकार विनोक्ति है। इसका लक्ष्य एक वस्तु के अभाव में दूसरी वस्तु की दशा का संकेत करना है। इसमें विना या उसके समानार्थक शब्द का प्रयोग किया जाता है। कभी-कभी बिना शब्द के अभाव में भी विनार्थविवक्षा होने पर विनोक्ति अलंकार होता है। अधिकतर आलंकारिकों ने विनोक्ति को भी सहोक्ति की तरह भेदप्रधान गम्यौपम्याश्रय अलंकार माना है। (दे० रुय्यक तथा विद्याधर का वर्गीकरण) किंतु विनोक्ति गम्यौपम्याश्रय अलंकार नहीं है। यही कारण है कि एकावलीकार विद्यानाथ ने इसे लोकन्यायमूलक अलंकार माना है।

विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते । विद्या हृद्यापि साऽवद्या विना विनयसंपदम् ॥

जहाँ बिना के प्रयोग के द्वारा किसी वस्तु को हीन बताया जाय, वहाँ विनोक्ति अलंकार होता है, जैसे, विनय से रहित विद्या मनोहर होने पर भी निंद्य है। (यहाँ विनय के बिना विद्या की होनता बताई गई है।)

श्लेष - श्लेष गम्यौपम्याश्रय अर्थालंकार है।

इसमें कवि इस प्रकार के काव्यवाक्य का प्रयोग करता है, जिससे सदा दो अर्थों कीप्रतीति होती है, ये दोनों अर्थ वाच्यार्थ होते हैं। मम्मटादि के मत से ये दोनों अर्थ या तो प्रकृत हो सकते हैं, या अप्रकृत; किन्तु दीक्षित ने श्लेष का एक तीसरा भेद भी माना है जिसमें एक अर्थ प्रकृत होता है दूसरा अप्रकृत। मम्मटादि इस भेद में इलेष अलंकार न मानकर अभिधामूला शाब्दी व्यंजना मानते हैं इलेपालंकार में विशेषण तथा विशेष्य दोनों होते हैं। मम्मटादि के मत से श्लेष अर्थालंकार तभी माना जायगा, जब कि वाक्य में प्रयुक्त शब्द पर्यायपरिवृत्तिसह हों, अन्यथा वहाँ शब्दश्लेष अलंकार होगा। दीक्षित के मत से श्लेष अलंकार में पर्याय परिवृत्तिसहत्त्व आवश्यक नहीं है, यह उनके उदाहरणों से स्पष्ट है।

विरोधाभासालङ्कारः

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते । विनापि तन्वि ! हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥

जहाँ दो उक्तियों में आपाततः विरोध दृष्टिगोचर हो, (किंतु किसी प्रकार उसका परिहार हो सके), वहाँ विरोधाभास अलंकार होता है। जैसे, (कोई नायक नायिका से कह रहा है) हे सुंदरि, तेरे स्तन हार के बिना भी हार वाले (हारिणौ) (विरोधपरिहार, सुंदर) हैं। अत्र 'हाररहितावपि हारिणौ हृद्यौ' इति श्लेषमूलको विरोधाभासः । विरोधाभास इलेपरहित भी होता है। यह सम्यक के मतानुसार दस तरह का होता है-जाति, गुण, क्रिया तथा द्रव्य का क्रमशः अपने तथा अपने परवती जात्यादि, गुणादि...तथा 'तापकरण' अत्र 'हाररहितावपि हारिणौ हृद्यौ' इति श्लेषमूलको विरोधाभासः । क्रिया का विरोध अष्टि है। (रुय्यक इसका नाम केवल विरोध है।

नैषधीयचरित का वर्णन उत्प्रेक्षा करता कि राजाओं की तरह इस राजा नल से डर कर परस्पर विरोधी गुणों ने भी अपन विरोध छोड़ दिया क्योंकि राजा नल अपने तेज से मित्रजित् भी था साथ ही अमित्रजिता भी चारहक भी था ही विचारह भी(यहाँ जो व्यक्ति मित्रजित् है, वह अमित्रजित् (नहीं) है. हो जो व्यक्ति चारहक वह विचारहक (विगतचारहक, चारहक से विहीन कैसे हो सकता है, यह विरोध है। वस्तुतः विरोध केवल आपाततः ही है। कवि वास्तविक भाव 'मित्रजित' से यह कि वह से 'सूर्य मित्र) जीतने वाला है' तथा 'अमित्रजित्' का यह है कि वह तेज से 'शत्रुओं को जीतने वाला है। इस प्रकार इसका तो यही है कि नल तेज से सूर्य जीतता भी नहीं भी जीतता है न यही कि वह शत्रुओं और मित्रों दोनों को जीतता है। इसका वास्तविक अर्थ है:- राजा नल तेज से सूर्य शत्रु राजा दोनों को जीतने वाला है।

सारालङ्कारः-

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते । मधु मधुरं तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः ॥

जहाँ अनेक पदार्थों का वर्णन करते समय उत्तरोत्तर पदार्थ को पूर्व पूर्व पदार्थ से उत्कृष्ट बताया जाय, वहाँ सार अलङ्कार होता है। जैसे, शहद मीठी होती है, अमृत उससे भी मीठा है, और कवि की वाणी उससे (अमृत से) भी मधुर है।यहाँ शहद से अमृत की उत्कृष्टता बताई गई और उससे भी कवि के वचनों की, अतः सार अलङ्कार है।

उपसंहार- दीक्षित ने कुवलयानन्द तथा चित्रमीमांसा में कुछ मौलिक विचार देने की चेष्टा अवश्य की है, किन्तु उन सभी का पंडितराज ने सफलतापूर्वक खण्डन किया है । इतना होते हुए भी अप्पय दीक्षित के ग्रन्थों का दो कारणों से कम महत्त्व नहीं है- प्रथम तो उनके कुवलयानन्द में उनके समय तक के समस्त अलंकारों का साधारण परिचय मिल जाता है,दूसरे उनका उल्लेख स्थान-स्थान पर रसगंगाधर, अलंकारकौस्तुभ तथा उद्योत में मिलने के कारण इन ग्रन्थों के अध्येता के लिए दीक्षित के विचारों को जानना जरूरी हो जाता है। अप्पय दीक्षित मूलतः मीमांसक एवं वेदांती है । जहाँ तक दीक्षित के साहित्यशास्त्रीय पांडित्य का प्रश्न है, उनमें कोई मौलिकता नहीं दिखाई ।

संदर्भग्रंथ सुची-

- Kuvalayananda of Appatta Dikshita, 1972, pub.by R.S.Vadhyar & sons, Palghat
- आचार्य जगन्नाथ पाठक ,१९२०.ध्वन्यालोक अभिनवकृत लोचन संस्कृत टीका वाराणसी, चौखम्बा प्रकाशन.
- आचार्य बद्रीनाथ , १९८०.रसगंगाधर संस्कृत टीका, , वाराणसी ;चौखम्बा प्रकाशन.
- उपाध्याय, बलदेव, 1987.संस्कृत साहित्य का इतिहास, शारदा मन्दिर ,बनारस.
- उपाध्याय, बलदेव, 2012. भारतीय साहित्य-शास्त्र; काशी प्रसाद परिषद.
- करंबळेकर शास्त्री, १९३०.संस्कृत साहित्याचा इतिहास, कोल्हापूर; फडके प्रकाशन.
- काणे, पी.वी. 1966. संस्कृत साहित्य का इतिहास, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,
- किथ, एबी. 1988. संस्कृत साहित्य का इतिहास', दिल्ली; मोतीलाल बनारसीदास.
- गजाननशास्त्री मुसळगावकर, १९८०. संपा - आचार्य सत्यनारायणशास्त्री, काव्यप्रकाश - मम्मटविरचित, वाराणसी; चौखम्बा प्रकाशन.
- गैरोला वाचस्पति, 1975. संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी ;चौखम्बा विद्याभवन.
- डे सुशील कुमार, 1973.संस्कृत साहित्य का इतिहास, बिहार; हिन्दी ग्रन्थ अकादमी.
- डॉ. रामानंद शर्मा, 1985.काव्यालंकार, आचार्य भामह विरचित, वाराणसी;चौखम्बा विद्याभवन प्रकाशन.
- डॉ. सत्यव्रतसिंह, १९४०.काव्यप्रकाश -शशिकला हिंदी व्याख्या, वाराणसी;चौखम्बा विद्याभवन प्रकाशन.
- डॉ.विनय,२०१३.अग्निपुराण, दिल्ली;डायमंड पॉकेट बुक्स.
- नागेन्द्र, 1973. भारतीय काव्यशास्त्र की भूमिका, दिल्ली; नेशनल पब्लिशिंग हाउस.
- पंडित शेषराज शर्मा, १९५०. प्रेम प्रकाशन, साहित्यदर्पण,वाराणसी; चौखम्बा विद्याभवन.
- पडित केदारनाथ शर्मा, १९५५.काव्यालकारसूत्रवृत्ती वामनकृत, वाराणसी;चौखम्बा प्रकाशन.
- पोद्दार, सेठ कन्हैयालाल, 1997.संस्कृत साहित्य का इतिहास, काशी; नागरी प्रचारिणी सभा.
- श्री. वर्णेकर ,१९७०. अर्वाचीन साहित्याचा इतिहास; पुणे,

◆◆◆

ledkyhu cky lkfgR; e xytkj dk ;kxnku

Økfr ukjk;.k lkV
ih,p-Mh 'kks/k Nk=k ...
ihiYl d,yt] uknM

çLrkouk &

cky lkfgR; d vUrxr og f'k{kkçn lkfgR; vkrk g ftldk y[ku cPpk d ekufld Lrj dk è;ku e j[kdj fd;k x;k gkA cky lkfgR; e jkpd f'k{kkçn cky&dgkfu;k] cky xhr o dfork, çe[k gA fgUnh lkfgR; e cky lkfgR; dh ijEijk cgr le) gA ipr= dh dFkk, cky lkfgR; dk ,d egRoi.k lkr gA

cky&lkfgR?; y[ku dh ijijk vR?;r çkphu gA ukjk;.k ifMr u ipr= uked iL?rd e dgkfu;k e i'k&if{k;k dk ekè?;e cukdj cP?pk dk f'k{kk çnku dhA dgkfu;k dk luuk rk cP?pk dh lcl I?;kjh vknr gA dgkfu;k d ekè?;e l gh ge cP?pk dk f'k{kk çnku djr gA cpiu e gekjh nknh] ukuh gekjh ek gh ge dgkfu;k lukrh FkhA dgkfu;, lukr&lukr dHkh rk o ge ifj;k d n'k y tkrh Fkh rk dHkh lR?; tlh ;FkkFkokxnh okyh ckr fl[kk tkrh FkÈA lkgl] cfynku] R?;kx vkj ifjJe ,l x.k g ftud vkèkkj ij ,d 0?;D?fr vkx c<rk g vkj ; lc x.k ge viuh ek d gkFkk gh çkI?r gkr gA cP?p dk vfèkd l vfèkd le; rk ek d lkFk xtjrk g ek gh ml lkfgR?; rFkk f'k{kk lcèkh tkudkjh nrh g D?;kfd tk gkFk ikyuk e cP?p dk >ykr g o gh ml lkjh nfu;k dh tkudkjh nr gA

njvly] cky lkfgR?; dk mí'?; cky ikBdk dk eukjtu djuk gh ugÈ vfir mU?g vkt d thou dh lP?pkb;k l ifjfpr djkuk gA vkt d ckyd dy d Hkkjr d ukxfjd gA o tlk i<x mlh d vu#i mudk pfj= fuek.k gkxkA dgkfu;k d ekè?;e l ge cP?pk dk f'k{kk çnku djd mudk pfj= fuek.k dj ldr g rHkh rk ; cP?p thou d l?k"kk l t> ldxA bu cP?pk dk cM gkdj vrfj{k dh ;k=k, djuh g] pkn ij tkuk g vkj 'kk;n nlj xgk ij HkhA cky lkfgR?; d y[kd dk cky&eukfoKku dh ijh tkudkjh gkuh pkfg,A rHkh og cky ekul iVy ij mrj dj cPpk d fy, dgkuh] dfork ;k cky miU?;kl fy[k ldrk gA cP?pk dk eu eD?[ku dh rjg fuey gkrk g] dgkfu;k vkj dforkvk d ekè?;e l ge mud eu dk og 'kD?fr çnku dj ldr g tk mud eu d Hkhrj tkdj lL?dkj] lei.k] lnHkkouk vkj Hkkjrh; lL?—fr d rR?o fcBk ldr gA

çkjfEHkd thou &

xytkj dk tUe Hkkjr d >ye ftyk itkc d nhuk xko e] tk vc ikfdLrku e g] fŠ vxLr f<…ˆ dk gvk FkkA xytkj viu firk dh nljh iRuh dh bdykrh lrku gA mudh ek mUg cpiu e gh NkM dj py clÈA ek d vkpy dh Nko vkj firk dk nykj Hkh ugÈ feykA og uk HkkÃ&cgu e pkFk ucj ij FkA cVokj d ckn mudk ifjokj verlj ¼itkc] Hkkjr½ vkdj cl x;k] ogÈ xytkj lkgc ecÃ py x;A oyÊ d ,d xjt e o crkj

edfud dke dju yx vkj [kkyh le; e dfork; fy[ku yxA fQYe bMLVh e mUgku fcey jk;] âf"kd'k e[ktÊ vkj ger dekj d lgk;d d rkj ij dke 'k: fd;kA fcey jk; dh fQYe cfUnuh d fy, xytkj u viuk igyk xhr fy[kkA xytkj f=o.kh NUn d ltd gAmudh jpuk, e[;r% fgUnh] mn rFkk itkch e g] ijUr ct Hkk"kk] [kMh ckyh] ekjokMh vkj gfj;k.koh e Hkh bUgku jpuk;, dÈA xytkj dk o"k „åå„ e lfgR; vdkneh ijLdkj vkj o"k „åå† e Hkkjr ljdkj }kjk fn;k tku okyk rhlj lokPp ukxfjd lEeku ine Hk"k.k l Hkh lEekfur fd;k tk pdk gA o"k „åå‹ e Muh c,;y funf'kr fQYe LyEMkx fefy;u;j e mud }kjk fy[k xhr t; gk d fy; mUg loJ"B xhr dk v,Ldj ijLdkj fey pdk gA blh xhr d fy; mUg xeh ijLdkj l Hkh lEekfur fd;k tk pdk gA

cky lkfgR; d lnHk e xytkj dk dk; &

xytkj dh ^ckLdh d dlrku pkpk* c,yhoM d fuekrk] fun'kd] y[kd vkj çfl) xhrdkj xytkj u Hkh dÃ cky lkfgR; fy[k gA xytkj u Hkh cPpk d fy, ^ckLdh d dlrku pkpk* uke l ,d fdrkc fy[kh gA xytkj viuh cVh e?kuk dk l;kj l ckLdh dgr gA bl fdrkc d tfj, xytkj cPpk dk ,d ,l fdjnkj ^dlrku pkpk* l :&c&: djokr g] tk fd Åij l ftruk l[r rk vnj l mruk gh ue gA bld vyko Hkh xytkj dk cPpk l fo'k"k yxko gA og dÃ cPpk d lLFkku l tM Hkh g vkj mudk xkn y j[kk g] mle Hkkiky dh lLFkk ^vk#f"k* 'kkfey gA

fnYyh e vk;kftr ,d dk;Øe e e'kgj xhrdkj vkj y[kd xytkj u fgUnh e cky lkfgR; dh mi{kk ij {kkHk çdV fd;k FkkA xytkj u dgk fd gekj lkFkh lkfgR;dkj cPpk dk è;ku e j[kr g, fNViV fy[k jg g] tk fdlh Hkh ih<h dk lLdkfjr dju d fy, ukdkQh gA xytkj u dgk fd gekj lekt e cPpk dk ydj ,d [kkl fdLe dh mi{kk fn[kkÃ nrh g tk gekjh Çtnxh d gj {k= e gA pkg ok cky etnjh dk ydj dkuuh [kkfe;k gk ;k fQj cPpk d ;ku 'kk"k.k dk ekeykA lekt dh bl mi{kk l fgUnh lkfgR; Hkh vNrk ugÈ gA xytkj u ftl leL;k dh vkj è;ku fnyk;k njvly og gekj lkfgR; lekt dh rk cMh leL;k g gh] mldk vlj Hkh cgr njxkeh gA vxj ge fgUnh lekt e cky lkfgR; d ifj– '; ij utj Mky rk yxHkx lUukVk utj vkrk gA cPpk dh dÃ Lrjh; if=dk, cn gk xbA tk fudy jgh g] mudh jpukvk e fofoèkrk dk vHkko lkQ rkj ij n[kk tk ldrk gA

pkpk pkèkjh vkj lkc tl e'kgj pfj= dk x<k vkj cPpk d chp mI nhokuxh dh gn rd ykdfç; cuk fn;k FkkA cPp ml Ük[kyk dh uÃ d,feDl dk f'kír l brtkj djr FkA irk ugÈ fdl fcukg ij mldk çdk'ku cn dj fn;k x;kA ekuk ;g x;k fd ?kkV dh otg l çdk'ku cn dj fn;k x;kA mlh rjg l ,d cM çdk'ku xg l fudyu okyh cPpk dh ,d if=dk ykdfç;rk d pje ij cn dj nh xÃA otg ogh crk;h x;h fd if=dk l eukQk ugÈ gk jgk FkkA cky çdk'kuk e loky eukQ dk ugÈ gkuk pkfg,A ;g rk ,d ijh

ih<h dk i<u dh vknr Mkyu d fy, fd, tku oky fuo'k dh rjg n[kk tkuk pkfg,A ,d ,lk fuo'k tk vkx tkdj dkjkckjh vkj lekt nkuk dk Qk;nk igpk ldrk gA vxj cPpk e i<u dh vknr fodflr gh ugÈ gkxh rk cMk gkdj o v[kckj vkj vU; i= if=dk, dl i<xA bl ekeyh&lh ckr dk le> dj cPpk d çdk'kuk ij difu;k dk fuo'k djuk pkfg, FkkA vxj ge lkfgR; dk n[k rk ogk Hkh cPpk dk ydj ,d vthc fdLe dh mnklhurk n[ku dk feyrh g] flQ ejkBh] ckXyk vkj ey;kye dk NkMdj] tgk tedj cky lkfgR; fy[kk vkj Nik tk jgk gA bldk urhtk ogk lkQ fn[krk gA bu Hkk"kkvk e lkfgR; d xHkhj ikBd g vkj uÃ ih<h dh Hkh i<kÃ e #fp g tk bu Hkk"kkvk e fcdu okyh fdrkck dh l[;k e lkQ rkj ij fn[kkÃ nrh gA

cky lkfgR; dh mi{kk &

fgUnh lkfgR; dh gh ckr dj rk ogk fiNy pkj&ikp n'kdk l cky lkfgR; ij xHkhjrk l dkÃ dke gh ugÈ gvk gA vc Hkh cPpk dk egkHkkjr dh dgkfu;k] jkek;.k dh çjd dgkfu;k vkj ipr= dh dgkfu;k i<kdj cMk fd;k tkrk gA tk ykx Hkh cky lkfgR; fy[kr g mudk lkfgR; txr e euLVhe dk y[kd ugÈ ekuk tkrkA ;g vdkj.k ugÈ gk ldrk fd tl& tl ,d [kkl fopkjèkkjk dk lkfgR; e ncnck c<k] ol&ol fgUnh lkfgR; e cky lkfgR; gkf'k, ij pyk x;kA gky gh e lkfgR; d fy, dke dju okyh lLFkk ok.kh U;kl u cky lkfgR; jpu d fy, Qykf'ki nu dk ,yku fd;k FkkA bl Qykf'ki d vrxr cky lkfgR; jpu okyk d fy, çkRlkgu jkf'k dk Hkh çkoèkku gA ckotn bld] U;kl dk okfNr l[;k e çfof"V ugÈ feyu dh otg l vkonu dh frfFk c<kuh iMh gA bu mnkgj.kk l cky lkfgR; d çfr y[kdk dh mnklhurk dk le>k tk ldrk gA vc vxj ge lkfgR; vkj lkfgR;dkjk l brj gVdj v[kckjk dk n[k rk bôk&nôk v[kckjk dk NkMdj] cPpk d fy, ogk i<u dh lkexh ugÈ d cjkcj gkrh gA tk gkrh Hkh g ok lkIrkfgd ifjf'k"Vk d vr e cPpk dk dkuk e viuh mifLFkfr nt djokrh gA Vyhfotu puyk ij rk vkj Hkh cjk gky gA dkVuk dh cgyrk u cPpk dk i<kÃ l nj dju e vge Hkfedk dk fuokg fd;k gA

cky lkfgR; dk ydj bl mnklhurk l rk ,d ckr lkQ g fd gekjk lekt pkg ok fdlh Hkh rcd dk gk] viu cPpk vkj mld Hkfo"; dk ydj xHkhj ugÈ gA eè; ox e gj ekrk&firk pkgrk g fd mudk cPpk vPNh f'k{kk gkfly dj yfdu cPpk dk ufrd f'k{kk nu dk ydj dkÃ igy fn[kkÃ ugÈ nrhA blh leL;k l tMh g cPpk dh f'k{kk i)frA fiNy nk&rhu n'kdk e ij n'k e vxth Ldyk dh ndku xyh&ekgYy e [kyÈA dkUoV Ldy ;k vxth f'k{kk d uke ij ekrk&firk cPpk dk èkMYy l ogk Hkt jg gA bl rjg d Ldyk e lkfgR; d uke ij vkpÊt vkj ,jh vkfn dkQh ykdfç; gA bu Ldyk d Qyko u fgUnh d cky lkfgR; ij dkQh cjk vlj Mkyk D;kfd vfHkHkkodk u Hkh cPpk dk vxth e i<u d fy, çfjr djuk 'k: fd;kA vc oä vk x;k g fd ge ;g le>uk gkxk fd n'k dk

vxj lpep fodflr jk"V cukuk g rk lekt e cPpk dh mi{kk dk tk vèkdkji.k ekgky g] mldk [kRe djuk gkxkA gekj ukfugky gekj n'k d Hkfo"; g vkj viu Hkfo"; dh mi{kk dju okyk jk"V ,d gn l T;knk vkx ugÈ tk ldrkA bl dke e n'k d ukxfjdk vkj ljdkj dk dèk l dèkk feykdj dke djuk gkxkA ;g ckr rk fgUnh d drkèkrkvk dk Hkh le>uh gkxh vkj jpukde l tM ykxk dk Hkh rkfd cky lkfgR; e tk ,d lUukVk g] mldk rkMk tk ldA bll cPpk d lkFk&lkFk lkfgR; d fy, Hkh ,d cMh tehu r;kj gkxhA

lUnHk &

1- Þgtkj pgjk oky xytkjÞ- ey l 12 uocj 2012 dk ijkyf[kr- vfHkxeu frfFk 9 vxLr 2012-
2- ÞGulr to get Ddheb Phlke rdÞ xytkj dk feyxk nknk lkgc QkYd ijLdkj- bf.M;k VM M,V bu ¼vxth e½- bf.M;k VM leg- ƒ„ vçy „åƒ†- ey l 3 eÃ 2014 dk ijkyf[kr- vfHkxeu frfFk ƒ„ vçy „åƒ†-
3- Þxytkj dk feyk nknk lkgc QkYdÞ- chchlh fgUnh- ƒ„ vçy „åƒ†- ey l 13 vçy 2014 dk ijkyf[kr- vfHkxeu frfFk ƒ„ vçy „åƒ†-
4- nfud fVC;u] Mondy] 6 June 2022] Ã iij
5- ckfLd;kuk] ;'kor 0;kl] jkèkk—".k çdk'ku] txrijh] fnYyh] lLdju] 2020-
6- ckLdh d dlrku pkpk] xytkj] jkèkk—".k çdk'ku] 2002-

◆◆◆

२१ साव्या शतकातील भारतीय शेतीपुढील आव्हाने

डॉ.राजेंद्र निंबा बोरसे

भगवान बाबा महाविद्यालय, लोणार

भारतात सध्या स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव सुरु आहे , परंतु स्वातंत्राच्या ७५ वर्षातही देशातील एक मोठा वर्ग जो शेतकरी आहे त्याच्या जीवनमानात फारसा फरक पडलेला नाही शेतीशी सातत्याने संघर्ष करून तो आज देशातील १३५ कोटी पेक्षा अधिक लोकसंख्येस अन्न पुरविण्याचे काम करीत आहे. २०२० च्या मार्च मध्ये भारता लॉकडाऊन लावण्यात आला होता, याकाळात सर्वकाही म्हणजे रेल्वे, विमान, व्यापार, व्यवसाय, शाळा-महाविद्यालय ठप्प असताना केवळ शेतीची अन्न पुरवठा साखळी मात्र सुरु होती. जगात जो पर्यंत शेवटचा माणूस आहे तो पर्यंत शेती व्यवसाय असणार आहे म्हणून कोणतेही सरकार असो शेतीकडे दूर्लक्ष परवडणारे नाहो.

भारतीय शेतीची प्रमुख वैशिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

- ❖ भारत हा कृषी प्रधान देश आहे.
- ❖ शेती हे भारतीयांचे रोजगाराचे व उपजीविकेचे साधन आहे.
- ❖ शेती हे लोकसंख्येबरोबरच पशूंच्या उपजीविकेचे साधन आहे.
- ❖ जागतिक तुलनेत भारतीय शेतीची हेक्टरी उत्पादकता बरीच कमी आहे.
- ❖ भारतीय शेती हा मान्सूनवर अवलंबून असून शेती हा पावसावरील जुगार आहे.
- ❖ भारतीय शेतीची गुणवत्ता भिन्नभिन्न असून जमिनीचे वितरण विषम प्रमाणात आहे.

भारतीय शेतीसमोर 21 साव्या शतकात पुढील आव्हाने आहेत आहेत

१) **हवामानातील बदल** : हवामानातील बदलाचा शेतीच्या उत्पादकतेवर लक्षणीय परिणाम होत आहे.व वाढत्या तापमानामुळे शेती व शेतीच्या उत्पादनास धोका निर्माण झाला आहे.मागील काही वर्षात फेब्रुवारी ते ऑक्टोबर या हंगामाशी संबंधित महिन्यात पाऊस व तापमानात कमाल बदल नोंदवले गेले आहेत. रब्बी व खरीब हंगामात तापमानातील विसंगती दिसते. २००५ मध्ये मुंबईत एका दिवसात १००० मिली पडणारा पाऊस , राजस्थानातील महापूर , वितळनाऱ्या हिमनद्या , त्सुनामी , चक्रीवादळे , उशिरा येणारा व लांबत जाणारा पावसाळा , शहरी भागात वाढणारी तपमाने व थंडी हि सर्व हवामानातील बदलाची प्रमुख उदाहरणे होत. उदा. नासिक जिल्ह्यातील निफाड तालुका हा २ ते ३ डिग्री सेल्सिअस तापमान नोंदवतो. वातावरणातील बदलामुळे शेतीस खालील नुकसान होते.

अ) वनस्पतीच्या जैविक वाढीस अडथळा निर्माण होतो. **ब**)कीड व रोगाचे आक्रमण वाढून पिकांचे नुकसान होते. **क**) पूर व अतिवृष्टीमुळे शेती व पशुधन वाहून जाण्याचे प्रमाण जास्त असते. क) दुष्काळ , अवकाळी पाऊस, यामुळे उभ्या पिकांना गंभीर धोका निर्माण होतो. **ड**) लहान आणि सीमांत शेतकरी वातावरणातील प्रभावांना बळी पडतात. **इ**) पीकविमा व पशुविमा तसेच PMFBY (प्रधानमंत्री फसल बिमा योजना) या सारख्या योजना पिक व पशूंची नुकसान भरपाई कव्हर करतात.

२) **कचरा व्यवस्थापन** : कचऱ्याचे व्यवस्थापन हे भारतीय शेतीपुढील एक मोठे आव्हान आहे. विकसितराष्ट्रात ज्या प्रमाणे E –West ची समस्या असते त्याच प्रमाणे भारतातील उत्तरेकडील राज्यात विशेषता पंजाब, हरयाणा,उत्तर प्रदेश,बिहार यासारख्या राज्यात उर्वरित पिकांचे अवशेष जाळले जातात त्यातून वायुप्रदूषण पातळी वाढते व जनतेच्या आरोग्यास धोका निर्माण होतो तसेच यातूनच ग्लोबल वार्मिंग ची समस्या निर्माण होते. अ) भारतात उर्वरित पिकांचे अवशेष जाळण्याचे २०१८ मधील प्रमाण जवळपास ४८.६ दसलक्ष टन एवढे होते या राज्यात पिकांची कापणी व काढणी यातील अंतर कमी असल्यामुळे व मजुरांची अनुपलब्धता व कचरा व्यावस्थापनासाठी येणारा खर्च, लहान व सीमांत शेतकरी यांना परवडणारा नाही, त्यातून उर्वरित अवशेष जाळण्याकडे जास्त कल असतो . ब) ब्रिकेटिंग व कचऱ्याचे इंधनात रुपांतर करणारी कार्यक्षम यंत्रणा उभी करण्याची आवशकता आहे. (ब्रिकेटिंग हे सूतगिरणी ,साखर कारखाना यात बॉयलर मध्ये वापरण्यात येतात येतात.)

३) **खंडित जमीन (जमिनीचे अपखंडण व विभाजन)** : भारतात मागील काही वर्षात शेततळ्यांची संख्या वाढत चालली आहे, मागेल त्याला तळे या तत्वानुसार तळ्यांचे अनुदानासह वाटप करण्यात येते.एकीकडे शेत तळ्यांची संख्या वाढली परंतु शेतीखालील क्षेत्र कमी होत आहे परिणामी धारणक्षेत्राच्या आकारात लक्षणीय घात झाली आहे. १९७०-७१ मध्ये सरासरी धारण क्षेत्राचा आकार २.२८ % हेक्टर होता तो २०१५-१६ मध्ये १.०८ % हेक्टर एवढे धरण्क्षेत्र खाली आले आहे. सीमांत व लहान शेतकरी ज्यांचे धारण क्षेत्र अतिशय कमी व लहान आहे असे ८६% शेतकरी आहेत.अल्प धारण क्षेत्रामुळे नालीकाविहिरी, ठिबक सिंचन, साठवणूक किंवा मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होणे अशक्य आहे. शेतीची उच्च कार्यक्षमता वापरावयाची असेल तर जमिनीचे एकत्रीकरण महत्वाचे आहे. भारतीय जमिनीची अवस्था विरळ आहे., जमिनीची नोंद ,निकृष्ट दर्जा, किचकट शासकीय प्रक्रिया, जमीन हक्क व हस्तांतरणाबाबत निर्बंध, भाडेपट्टा व उपभाडेपट्टा देणे व घेणे बाबतच्या अडचणी कृषी विकासात अडथळे ठरतात. जमीन एकत्रीकरणाची भविष्यात नितांत गरज आहे. विभक्त कुटुंब पद्धतीतून जमिनीचे हिस्से पडून क्षेत्र दिवसेंदिवस कमी झाले थोडक्यात जमिनीचे विभाजन व अप खंडण यामुळे धारण क्षेत्राचा आकार लहान झाला आहे.

४) **प्रच्छन्न बेकारी** : जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार भारतातील ग्रामीण लोकसंख्या ८३.३ कोटी असून एकूण लोकसंख्येच्या ६८ % आहे. एकूण श्रमशक्तीच्या ४९ % श्रमिक कृषी क्षेत्रात गुंतलेले आहेत परंतु GAV मध्ये त्याचे योगदान केवळ १७% आहे , जे भारतीय श्रमशक्तीचे शेतीवरील अधिक्य दर्शविते त्याचा परिणाम म्हणून छुपी बेरोजगारी निर्माण होते अश्या बेकारीमुळे ४०% शेतकऱ्यांनी सक्षम पर्याय उपलब्ध झाल्यास शेती सोडण्याची इच्छा व्यक्त केली आहे. (२०१७ चांद ,हिमांशू / श्रीवास्तव) जर अतिरिक्त श्रमिक शेतीतून बाहेर पडले तर जमिनीचा दरडोई आकार वाढेल व अर्थव्यवस्थेस त्याचा लाभ होईल. विविध आर्थिक व सामाजिक मर्यादांमुळे सामाजिक कौशल्य आणि कमी शैक्षणिक पातळी , ग्रामीण स्तरावर असलेले विविध गैरसमज व बिगरशेती क्षेत्रात सामाऊन घेण्याची क्षमता कमी आहे.

५) **अन्नधान्य महागाई व किमतीतील अस्थिरता** : भारतातील कृषी उत्पादन पर्जन्यमानावर व स्थानिक वितरणावर अवलंबून असल्याने दुष्काळ आणि अवकाळी पाऊस यासारख्या प्रतिकूल हवामानाचे परिस्थितीमुळे एकूण पुरवठा व पुरवठा साखळी दोन्ही विस्कळीत होतात, ज्यामुळे महागाई व किमतीच्या बाबतीत अस्थिरता निर्माण होते.यावर्षी महाराष्ट्रात गहू,सोयाबीन, तूर,कापूस या सारख्या पिकांना कधी

नव्हे तो सुरवातीलाच चांगला भाव प्राप्त होत आहे, हि बाब शेतीक्षेत्र व महत्वाचे म्हणजे शेतकऱ्यांसाठी समाधानाची बाब आहे.

६) काढणीनंतरचे नुकसान : शेतमालाच्या काढणी साठीच्या अकार्यक्षम पद्धतीमुळे अन्न धान्याची नासाडी हा भारतातील उच्च प्रतीचे अन्न व महागाईतील एक महत्वाचा घटक आहे . अन्न मूल्य साखळीच्या सर्व स्तरावर नासाडी होते. शेतकऱ्यापासून , वाहतूकदार,घाऊक विक्रेते आणि किरकोळ विक्रेते यांच्या स्तरापर्यंत पिकांचे नुकसान होते. अयोग्य कापणी,खराबवेष्टन ,साठवण व प्रक्रिया सुविधांचा अभाव, नाशवंत अन्न पदार्थांच्या तुलनेत फळे आणि भाजीपाला यासारख्या नाशवंत वस्तूंसाठी काढणी नंतरचे नुकसान लक्षणीयरित्या जास्त आहे. ग्रामीण भागात साठवणुकीच्या शास्त्रशुद्ध सुविधांचा अभाव हा सुद्धा शेतमालाच्या नुकसानीस कारणीभूत घटक आहे. कोल्ड स्टोरेज व गोडाऊन सुविधा अद्यावत करण्याची गरज .

७) प्रक्रिया उद्योग विकसित करण्याचे आव्हान :अन्न प्रक्रिया हा कृषी उत्पादन दीर्घकाळ टिकवण्याचा प्रमुख भाग आहे, जलद नागरीकरण व वाढत्या दरडोई उत्पनामुळे भारतातील प्रक्रिया केलेल्या अन्नाची मागणी सातत्याने वाढते आहे, परंतु भारतात अन्नावर प्रक्रिया करण्याच्या बाबतीत म्हणावी तशी प्रगती दिसत नाही. भारतापेक्षा अतिशय लहान असणाऱ्या थायलंड मध्ये ३०% , ब्राझिल मध्ये ७०%, फिलिपाईन्स ७८%, मलेशीयात ८०% अन्नावर प्रक्रिया करण्यात येते (२०२०) परंतु भारतात अन्नावर प्रक्रिया करण्याचे प्रमाण केवळ १२% एवढे आहे. भारत मोठ्याप्रमाणात अन्नधान्न , कडधान्ने ,भाजीपाला,फळे, मांस इत्यादी निर्यात करतो परंतु प्रक्रिया केलेल्या अन्न पदार्थांच्या निर्यातीत आपला वाटा वाढवून भारतीय कृषीमूल्य साखळीत महत्वाचे स्थान प्राप्त करू शकतो.

८) कृषी अंदाजपत्रकाची अंमलबजावणी : Budget Outcome व कृषीक्षेत्रातील गुंतुवणूक वाढवण्याची गरज आहे , अंदाजपत्रकात राज्य सरकार व केंद्र सरकार कृषी साठी तरतूद करतात, बजेट हे खास शेतीसाठीचे आहे याचा सर्वत्र गाजावाजा केला जातो परंतु प्रत्यक्षात तेवढी रक्कम प्रत्यक्षात कृषी क्षेत्रावर खर्च झाली किंवा नाही हे तपासण्यासाठी कोणतीही यंत्रणा नाही व केंद्र व राज्य सरकारे ते दाखवण्याचे सौजन्य दाखवीत नाही.

१०) कृषी कायदे / वित्ताची उपलब्धतता / हेक्टरी कमी उत्पादकता / सक्षम बाजार व्यवस्था : भारतात कृषी कायदे फारसे शेती हिताचे दिसत नाही , २०२० मध्ये केंद्र सरकारने तीन कृषी कायदे केले, परंतु ज्यांच्यासाठी कायदे आहेत त्यांना मात्र कायदे करण्याच्या प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेतले जात नाही त्यातून शेतकऱ्यांनी राजधानी दिल्लीत एक वर्षापेक्षा अधिक काळ मोठ्या संख्येने शेतकऱ्यांनी आंदोलन केले हिंसाचार झाला, ७०० च्या जवळपास शेतकरी मृत पावले शेवटी गुरुनानक जयंती दिवशी पंतप्रधान मा.नरेंद्र मोदी यांनी हे कायदे मागे घेतले. शेतकऱ्यांना पुरेसे वित्त वेळेवर उपलब्ध होण्याची गरज आहे.बाजार व्यवस्थेमध्ये असणारे दोष दूर करून शेतकरी हिताची सक्षम बाजारपेठ उभी करण्याची गरज आहे. भारतातील महत्वाच्या भात,गहू,मका,उस,भुईमूग या पिकांची प्रति हेक्टरी उत्पादकता जगातील काही राष्ट्रांच्या तुलनेत ५०% सुद्धा नाही त्यात वाढ होण्यासाठी प्रयत्न होण्याची आवशकता आहे.

११) भूजल पातळीत घट : भारतात मागील काही वर्षात पावसाचे कमी अधिक प्रमाण व काही ठिकाणी पडणारा दुष्काळ यामुळे शेती विषयक पाण्याची गरज भागवण्यासाठी भूगर्भातून पाणी काढण्याचे प्रयोग केले जातात. कूप विहिरी, नलिका विहिरी याद्वारे जमिनीतील पाण्याचा उपसा करण्यात येतो. विशेषतः

दक्षिण भारतात भूजल पातळी मोठ्या प्रमाणात खाली गेली असून भविष्यात हे शेतीक्षेत्रासामोरील मोठे आव्हान आहे.

वरील प्रकारची आव्हाने शेतीसमोर आहेत व लहान आणि सीमांत शेतकरी हि आव्हाने पेलू शकत नाही करिता सरकारने प्रभावी कायदे व उपाययोजना कराव्यात , किमान आधारभूत किमती शेतीविषयक खर्चाला परवडतील अश्या असाव्यात. शेतीशी निगडीत साहित्याचा पुरवठा करणारे बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके, शेतीची अवजारे व वाहने विकणारे , शेतमालाचे व्यापारी सर्व सुखी आहेत फक्त शेतकरी सुखी होऊ शकला नाही हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे दुर्दैव आहे.

संदर्भ :

१) डॉ. गायकवाड,(२०१८) कृषी अर्थशास्त्र,प्रशांत प्रकाशन, जळगाव

२) डॉ.देसले किरण,(२०२१) अर्थशास्त्र , दीपस्तंभ प्रकाशन.

३) डॉ.ठक्कर के.एच, (१९९३) अर्थशास्त्रीय विचारांचा इतिहास,विद्या प्रकाशन,नागपूर.

४) आवळे,उशिरे, (२०१९) भारतीय आर्थिक पर्यावरण , निराली प्रकाशन, पुणे.

५) चव्हाण एन.एल(२०१७) भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत प्रकाशन, जळगाव

६) डायगव्हाणे, खापेकर,कावडकर (२०१७) भारतीय अर्थव्यवस्था , साईज्योती प्रकाशन, नागपूर.

७) Dr.M.N.P.Verma (2021) Indian Economy , Devyani Publishers & Distibuters, New Delhi.

◆◆◆

भारतीय लोकशाही आणि आघाडी सरकार

डॉ.वसंत बाबासाहेब खरात
राज्यशास्त्र विभाग
संगमनेर नगरपालिका कला, दा.ज.मालपाणी वाणिज्य आणि
ब.ना.सारडा विज्ञान महाविद्यालय, (स्वायत्त) संगमनेर.

प्रस्तावना:

आघाडी सरकारच्या राजकारणामुळे राजकीय तडजोडी महत्वाच्या बनल्या आणि राजकीय पक्षांची ध्येयधोरणे, भूमिका आणि विचारसरणी व सिद्धांत यांना दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. दुसरे म्हणजे राजकारणात सामाजिक पाठिंब्याच्या दृष्टीने राजकीय पक्षांना आघाड्या कराव्या लागत असल्याने विविध जातिसमूहांमध्ये राजकीय फूट पडलेली दिसून येते. याशिवाय धोरणांबाबतची अनिश्चितता, राजकीय स्थैर्याचा,सामूहिक उत्तरदायित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. पक्षांतरे आणि बंडखोरीचे प्रमाण वाढले. पंतप्रधान, मुख्यमंत्र्यांचे स्थान बदलले.

भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी कॉंग्रेस हाच राष्ट्रव्यापी राजकीय पक्ष होता. कम्युनिस्टांचे काम व प्रभाव ठराविक भागांत होता. कॉंग्रेसमधून बाहेर पडलेल्या मंडळींनी स्थापन केलेला समाजवादी पक्ष काही भागात अस्तित्व ठेवून होता; काही लहान प्रादेशिक पक्षही होते. परंतु देशव्यापी बिगर कॉंग्रेसी राजकीय पक्ष नव्हता. स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व सर्व सहमतीने कॉंग्रेसकडे होते. त्याचा मिळालेला हा फायदा होता. १९५१-५२ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या तेव्हा कोणताही एक पक्ष अथवा विचार संपूर्ण देशात कॉंग्रेसला पर्याय म्हणून उभा राहू शकेल याची पुसटशी कल्पनाही राजकीय अभ्यासकांना नव्हती. ह्या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी जे काही प्रयोग झाले त्यातील ' आघाड्यांचे राजकारण ' हा महत्वाचा प्रयोग.

१९९०च्या दशकात भारतीय राजकारणाची कूस बदलली. मंडल प्रयोग, नवीन आर्थिक धोरण, बाबरी मशिदीचा पाडाव, ओबीसी चळवळ, आरक्षण चळवळ, इत्यादी घटकांनी भारतीय राजकारण प्रभावित झाले, त्याचबरोबर कॉंग्रेस वर्चस्वाचा ऱ्हास, भाजपाचा उदय, बसपची वाटचाल हे घटकही भारतीय राजकारणाच्या दिशा बदलास कारणीभूतठरले आहेत. शिवाय १९८९च्या लोकसभा निवडणुकीत कॉंग्रेसचा पराभव झाल्याने कॉंग्रेस व्यवस्थेच्या ऱ्हासाची प्रक्रिया वेगाने घडून आली. कॉंग्रेसपासून दूर स्थित्यंतर होण्याचा नव्वदीतील हा काळ होता. १९८९च्या व त्यानंतर झालेल्या विधानसभा निवडणुकांमध्ये अनेक राज्यांनी, प्रादेशिक पक्षांनी कॉंग्रेसपासून स्वतःला अलग केले. हा प्रवास नव्वदच्या मध्यंतरात राष्ट्रीय राजकारणातील उदयास आलेला दिसतो. पक्षपद्धतीचे बदलते स्वरूप, कोणत्याही राजकीय पक्षाला स्पष्ट बहुमताचा अभाव, प्रादेशिक पक्षांचे वाढते महत्व व त्यातून आघाड्यांच्या राजकारणाचे प्रयोग झालेले दिसतात. आज घडीस भारतीय राजकीय प्रक्रियेचा एक भाग बनलेल्या आघाडी किंवा सयुंक्त सरकारचा थोडक्यात अर्थ असा सांगता येईल की - संसदीय शासन पद्धतीमध्ये असे गृहीत धरले आहे की, सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर स्पष्ट बहुमत प्राप्त असणारा राजकीय पक्ष सरकार स्थापन करेल आणि अल्पमतात असणारे पक्ष विरोधी पक्षाचे कार्य करतील. परंतु जेव्हा कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला स्पष्ट

बहुमत प्राप्त होत नाही, त्रिशंकू लोकसभा किंवा विधानसभा अस्तित्वात येते तेव्हा समस्या निर्माण होते. अशा परिस्थितीत आघाडी सरकारचा पर्याय पुढे येतो. अशा वेळी दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक राजकीय पक्ष एकत्र येऊन सरकार स्थापन करतात, अशा सरकारला आघाडी सरकार म्हणता येईल.

आघाडी किंवा सयुंक्त सरकार ही युरोपियन राजकीय व्यवस्थेत रूढ झालेली संकल्पना १९९० नंतरच्या भारतीय राजकीय प्रक्रियेचे एक प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणून पुढे आली आहे. १९८९ पासून ते २०१९ पर्यंत पार पडलेल्या नऊ लोकसभा निवडणुकांत कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले नाही. त्यामुळे या कालखंडात आघाडी सरकारे सत्तेत आली. आज घडीला आघाड्यांचे राजकारण केंद्रात आणि काही घटक राज्यांत अस्तित्वात असलेले आणि स्थिरावलेले दिसून येते. सद्य भारतीय राजकारणाचे आघाडी सरकार हे वास्तव आहे आणि त्याचा सर्वच राजकीय पक्षांनी स्वीकार केलेला दिसतो आहे.

आघाड्यांचे राजकारण : युरोपियन अनुभव-

प्रातिनिधिक शासन पद्धती असलेल्या पश्चिम युरोपातील बहुतेक देशांमध्ये आघाड्यांचे राजकारण केंद्रस्थानी आढळते. येथील आघाड्यांच्या राजकारणाचे ठळक वैशिष्ट्ये म्हणजे विशिष्ट स्वरुपाची सौदेबाजी आणि वाटाघाटीची चर्चा, या गोष्टी पत्येक निवडणुकीनंतर येथे होताना दिसून येतात. १९८३च्या मध्यापर्यंतयुरोपातील केवळ तीन लोकशाही देशांमध्ये ब्रिटन, स्पेन आणि ग्रीसमध्ये एकपक्षीय बहूमत असलेले शासन होते. तर उर्वरित देशांमध्ये अल्पमतातील किंवा आघाड्यांचे शासन होते. १९९० ते १९९५ च्या दरम्यान जवळजवळ ९१ अशी मंत्रिमंडळे होती ज्यामध्ये १९ एकपक्षीय शासन, ६८ बहुपक्षीय आघाड्यांचे शासन आणि ४ काळजी वाहू सरकारे होती. युरोपातील बहुपक्षीय राजकारणातून उद्भवलेल्या परिस्थितीला हाताळण्यासाठी आघाडी सरकारे उदयास आली.

युरोपियन व भारतीय आघाडी शासन:मूलभूत फरक

युरोपप्रमाणेच १९९० नंतर भारतातदेखील आघाडी शासन स्थिरावलेले आहे. परंतु युरोपातील आघाडी शासन आणि भारतातील आघाडी शासन यांच्यात मूलभूत फरक दिसून येतो. तो म्हणजे १) म्हणजे, भारताच्या तुलनेत युरोपियन देशांत आघाडी शासनाचे प्रयोग यशस्वी झाले आहेत. विकासाची एक विशिष्ठ पातळी त्यांनी गाठली आहे. भारताच्या बाबतीत असे दिसून येत नाही. २) भारतात केंद्रातील आघाडीत सहभागी असणाऱ्या राजकीय पक्षांची संख्या पाश्चात्य देशातील आघाडीत सहभागी असणाऱ्या राजकीय पक्षांच्या संख्येपेक्षा अधिक असते. ३) पाश्चात्य देशांच्या तुलनेत भारतीय संघराज्य पद्धतीमध्ये मोठी असणारी राजकीय पक्षांची संख्या की, जे विविध राज्यात सत्तेवर असतात. ४) युरोपात फक्त पक्षीय स्पर्धा दिसून येते, तेथे भारताप्रमाणे जातींवर आधारित स्पर्धा नसते. ५) युरोपात राजकीय पक्षांचे औपचारिक संघटन दिसून येते तर भारतात अनौपचारिक संघटन दिसते. युरोपात पक्षांचे संघटन मजबूत असते व पक्षशिस्त पाळली जाते, त्यामुळे पक्षफुटीचे प्रकार कमी असतात. याउलट भारतातील राजकीय पक्षांचे संघटन विस्कळीत स्वरूपाचे असते, पक्षात शिस्त नसते, त्यामुळे पक्षांत वारंवार फूट पडतात. त्यामुळे

आघाड्यांचे स्वरुप व वर्तन वेगवेगळे असते. म्हणूनच भारतातील आघाड्यांचा प्रयोग हा युरोपियन देशातील आघाड्यांच्या प्रयोगापेक्षा वेगळा ठरतो.

आघाडी सरकारची प्रारूपे:

लोकशाही व्यवस्था असलेल्या राष्ट्रातील सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर कायदेमंडळाच्या कनिष्ठ सभागृहात जेव्हा कोणत्याही एका राजकीय पक्षाला स्वबळावर सरकार स्थापन करण्या इतपत स्पष्ट बहुमत प्राप्त होत नाही तेव्हा अशा राजकीय पेचप्रसंगातून मार्ग काढण्यासाठी काही राजकीय समझोत्याच्या आधारावर केलेली पर्यायी व्यवस्था म्हणजे आघाडी सरकार. विशेषत्वाने संसदीय लोकशाही शासनपद्धती आणि बहुपक्ष पद्धती असलेल्या देशामध्ये बऱ्याचवेळा अशी परिस्थिती निर्माण होते. अशावेळी व्यापक राष्ट्रीय हितासाठी काही राजकीय पक्ष आपले राजकीय मतभेद बाजूला ठेवून 'किमान समान कार्यक्रमाच्या' आधारावर एकत्र येऊन आघाडी सरकार स्थापन करतात. आघाडी सरकारचा प्रयोग ही युरोपियन देशातील एक सामान्य बाब असून जगभरात भारत, श्रीलंका, ऑस्ट्रेलिया,न्युझीलंड इत्यादी देशातही आघाडी सरकारे हा येथील राजकीय जीवन व संस्कृतीचा आता एक भाग बनली आहेत.

आघाडी सरकारमधील सामील राजकीय पक्ष आपले स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेवून आघाड्यांचे राजकारण करतात. आघाडी ही तात्पुरती व पर्यायी व्यवस्था आहे, ही जाणीव ठेवून प्रत्येक घटक पक्ष आपल्या राजकीय शक्तीत वाढ करण्यासाठी कायम प्रयत्नरत असतात. आघाडी सरकार ही काही राजकीय समझोत्यावर आधारित व्यवस्था असल्यामुळे प्रत्येक घटक पक्षाला आपल्या राजकीय तत्वप्रणालीला थोडी मुरड घालावी लागते. आघाडी सरकार हा राजकीय पेचप्रसंगाला सामोरे जाण्याचा एक व्यावहारिक मार्ग असल्यामुळे आघाडी सरकारमधील प्रत्येक सहभागी घटक पक्ष अनेकवेळा राजकीय चंचलतेचे प्रदर्शन करतात. आघाडी सरकारमधून बाहेर पडणे किंवा आघाडीत सामील होणे, बाजू बदलने अशा बाबी राजकारणाच्या सामान्य भाग बनतात.

सर्वच आघाडी सरकारे ही एकसारखी नसतात. त्यांच्या निर्मिती प्रक्रियेतील काही घटकांमुळे आघाडी सरकारची वेगवेगळी प्रारूपे आपल्याला दिसून येतात.

दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक पक्ष निवडणुकीपूर्वी आघाडी करून एकत्रितपणे निवडणूक लढवतात व बहुमत प्राप्त करून सरकार स्थापन करतात त्यास 'निवडणुकपूर्व आघाडी' असे म्हटले जाते तर निवडणुकीमध्ये कोणत्याही पक्षाला बहुमत न मिळाल्यानंतर निवडणूक निकालानंतर जेव्हा काही पक्ष आघाडी करतात त्यास 'निवडणुकोत्तर आघाडी' असे संबोधले जाते.

विशिष्ट राजकीय पक्षाच्या विरोधातील आघाडी हे एक आघाडी सरकारचे प्रारूप आहे. ज्यामध्ये एका विशिष्ट राजकीय पक्षाला मुख्य विरोधक मानून अन्य राजकीय पक्ष एकत्र येऊन सरकार स्थापन करतात. या प्रारूपामध्ये राजकीय विचारधारेची समानता गौण बनते व विशिष्ट राजकीय पक्षाचा विरोध हाच प्रभावी घटक ठरतो. कॉंग्रेस पक्षाच्या वर्चस्वाच्या काळात ' बिगर कॉंग्रेसवाद' या आधारावर १९७७ चे जनता सरकार अस्तित्वात आले होते, तर २०१९ च्या

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीनंतर 'बिगर भाजपवादाच्या ' आधारावर 'महाविकास आघाडी सरकार' महाराष्ट्रात स्थापन झाले आहे.

अल्पमतातील राजकीय पक्षाच्या सरकारला ,त्या सरकारमध्ये किंवा मंत्रिमंडळात सहभागी न होता एखादा राजकीय पक्ष बाहेरून पाठींबा देतो, हेही आघाडी सरकारचे एक प्रारूप आहे.

आघाडी सरकारचे पहिले पर्व :

संयुक्त सरकार ही संकल्पना भारतासाठी काही नवीन नाही. भारतातील आघाडी सरकारांचा इतिहास स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनचा आहे. १९३५च्या भारत प्रशासन कायद्यानुसार १९३७ साली झालेल्या प्रांतिक विधिमंडळाच्या निवडणुकांनंतर आसाम, वायव्य सरहद्द प्रांत,पंजाब या प्रांतात कोणत्याही पक्षाला निर्विवाद बहुमत न मिळाल्याने तेथे संयुक्त सरकारे अस्तित्वात आली होती. बंगाल प्रांतात मुस्लीम लीग व हिंदू महासभा यांचे आघाडी सरकार स्थापन झाले होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतामध्ये सुरुवातीच्या काळात आघाडी सरकारांचे काही तुरळक प्रयोग झाले. १९५२ ते १९५७ या काळात पतियाळा अँड ईस्ट पंजाब स्टेट युनियन मधील आघाडी सरकार, १९५४ मधील केरळमध्ये कॉंग्रेसच्या पाठींब्यावर स्थापन झालेले प्रजा समाजवादी पक्षाचे आघाडी सरकार, ओरिसात कॉंग्रेस आणि गणतंत्र परिषदेचे १९५७-६१ या कालावधीतील आघाडी सरकार, १९५८ मध्ये टी. प्रकाशम यांच्या नेतृत्वाखालील आंध्रप्रदेशमधील प्रजा समाजवादी पक्षाचे आघाडी सरकार, केरळमधील प्रजा समाजवादी पक्ष, कॉंग्रेस आणि मुस्लीम लीग यांचे १९६०-६४ या कालावधीतील आघाडी सरकार स्थापन झाले. १९६२ नंतर राममनोहर लोहिया यांनी 'बिगर कॉंग्रेसवादाचा' सिद्धांत मांडून कॉंग्रेसला पर्याय देण्याची रणनीती आखली. याचा परिणाम १९६७ साली भारतातील सोळा राज्यांत विधानसभा निवडणुका झाल्या. त्यापैकी बिहार, केरळ, मद्रास, ओरिसा, पंजाब, राजस्थान, उत्तरप्रदेश, आणि पश्चिम बंगाल या आठ राज्यांत अनेक विरोधी पक्षांची आघाडी किंवा संयुक्त सरकारे अस्तित्वात आली.

आघाड्यांच्या राजकारणाचे दुसरे पर्व :

१९८९ पासून आघाड्यांच्या राजकारणाचे भारताच्या केंद्रीय राजकारणातील दुसरे पर्व त्रिशंकू लोकसभांमुळे सुरु झाले. भारतीय संघराज्यातील विविध राज्यांतील १९६७ च्या आघाडी सरकारच्या स्थापनेनंतर केंद्रात १९८९ साली प्रथमच व्ही.पी. सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली जनता दल प्रणीत 'राष्ट्रीय मोर्चा आघाडी सरकार स्थापन झाले. नोव्हेंबर १९८९ आणि में-जून १९९१या लोकसभेच्या निवडणुका म्हणजे भारतीय राजकारणातील दुसऱ्या आघाडीपर्वाची नांदी होती. नव्वदच्या दशकात कॉंग्रेस वर्चस्वाचा ऱ्हास, विविध प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि समाजातील तळपातळीच्या घटकातील वाढत्या राजकीय जाणीवा यांचा एकत्रित परिणाम म्हणून बहुपक्षीय राजकीय स्पर्धा अधिक गतिमान झाली. याचा एकत्रित परिणाम म्हणून 'आघाडी धर्म' हाच भारतीय राजकारणाचा मूलाधार बनला. १९९६चे तेरा दिवसांचे अल्पजीवी वाजपेयी सरकार, त्यानंतरचे एच.डी. देवेगौडा व इंद्रकुमार गुजराल सरकार आणि तेरा महिन्यांचे वाजपेयी सरकार या आघाडी सरकारच्या अस्थिर प्रयोगानंतर १९९९ पासून भारतात आघाड्यांचे राजकारण स्थिरावले गेले. कॉंग्रेसप्रणीत 'संयुक्त पुरोगामी आघाडी' आणि भाजपप्रणीत 'राष्ट्रीय लोकशाही

आघाडी' या दोन आघाड्यांच्या अटलबिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंह आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारांनी आपला पाच वर्षांचा कालावधी पूर्ण केला आहे. आजघडीस भारतात राष्ट्रीय पातळीवरील काही राजकीय पक्ष निवडणूक आयोगाच्या कसोट्यांवर अस्तित्वात असले तरी एकट्या भाजपचा अपवाद वगळता प्रत्यक्षात एकही पक्ष स्वबळावर केंद्राची सत्ता संपादन करण्याच्या अरीस्थितीत आज दिसत नाही. म्हणूनच आघाड्यांचे राजकारण देशात आता स्थिरावले आहे असे दिसते. थोडक्यात प्रबळ राष्ट्रीय पक्षाच्या अभावामुळे एकाच पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळणे कठीण झाले. त्यातून जनमताचा विभाजित कौल मिळू लागल्याने लोकसभेची अवस्था त्रिशंकू बनली आणि त्यातून आघाडी सरकारचा प्रयोग सुरु झाला.

केंद्राप्रमाणेच आज अनेक घटक राज्यांत आघाडी सरकारे अस्तित्वात आहेत. त्याचे स्वरूप साधारणतः एक राष्ट्रीय पक्ष व राज्यातील प्रबळ राजकीय पक्ष ,एक राष्ट्रीय पक्ष व अनेक प्रादेशिक पक्ष, दोन राष्ट्रीय व काही प्रादेशिक पक्ष अशी संयुक्त सरकारे अस्तित्वात आहेत. उदा: बिहार, कर्नाटका, महाराष्ट्र, केरळ, पुर्वोत्तर राज्य. आजघडीला आघाड्यांचे राजकारण केंद्रात आणि अनेक घटक राज्यांत अस्तित्वात असलेले दिसून येते. सद्य भारतीय राजकारणाचे आघाडी शासन हे वास्तव आहे आणि त्याचा सर्वच राजकीय पक्षांनी स्वीकार केलेला आहे.

आघाडी राजकारणाची नकारात्मक बाजू :

आघाड्यांच्या राजकारणामुळे प्रामुख्याने राज्य पातळीवर वारंवार राजकीय अस्थिरतेला तोंड द्यावे लागत आहे. आघाडी शासनाच्या राजकारणामुळे राजकीय तडजोडी महत्वाच्या बनल्या आणि राजकीय पक्षांची घ्येयधोरणे, भूमिका आणि विचारप्रणाली व तत्ववैचारिक भूमिका यांना दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. दुसरे म्हणजे, राजकारणात सामाजिक पाठिंब्याच्या दृष्टीने राजकीय पक्षांना आघाड्या कराव्या लागत असल्याने, विविध जातिसमुहांमध्ये राजकीय फूट पडलेली दिसून येते. आघाड्यांच्या राजकारणामुळे सगळ्याच संस्था धोक्यात येतात, संविधानाने दिलेली भूमिका कोणतीच संस्था पार पडत नाही आणि त्यामुळे 'सरकार' चे अस्तित्व असून नसल्यासारखे होते. संसदीय लोकशाहीचे प्राणभूत तत्व जे मंत्रिमंडळाचे संसदेला सामुहिक जबाबदारीचे तत्व अशक्य होऊन बसते. पंतप्रधानाचे मंत्रिमंडळ निवडण्याचे स्वातंत्र्य लोप पावते. याशिवाय धोरणांच्या अनिश्चिततेचा प्रश्न निर्माण होतो, तसेच पक्षांतर व बंडखोरीचे प्रमाण वाढते.

सारांश:

हा सर्व इतिहास पाहता, लोकशाहीची होणारी कुचेष्टा थांबविण्यासाठी आघाड्यांच्या राजकारणाला शिस्त लावण्याची गरज आहे. भारतासारख्या देशात आघाडी सरकारला किंवा राजकीय आघाड्यांना कुठलीही घटनात्मक मान्यता नाही व त्यांच्यावर कोणतेही कायदेशीर नियमांची बंधने नाहीत. त्यामुळे पक्षांतरे आणि बंडखोरींचे प्रमाण वाढत आहे. त्यातून राजकीय अस्थिरतेचा धोका निर्माण होत आहे.

संदर्भ :

१ चौसाळकर अशोक, भारतातील प्रादेशिक पक्षांची भूमिका, (साधना- १४ ऑगस्ट १९९९.

२ भोळे भा.ल. , भारतीय गणराज्याचे राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, जून २००३.

३ प्रधान ग.प., 'भारतीय राजकारणाचे दोन पैलू:लोकशाही आणि समाजवाद ', साधना प्रकाशन, पुणे २००८

४ प्रधान ग.प., आघाडीच्या राजकारणातून संघटीत अराजकाकडे, दैनिक सकाळ- सप्तरंग,१९डिसेंबर २००४.

५ सुहास पळशीकर, "देश-प्रदेश राजकारणाच्या बदलत्या दिशा" युनिक अॅकॅडमी प्रकाशन, २०१४.

६ Bhambhri C.P.,The Political Process in India, Delhi, 1991.

७ Gupta D.C., Indian Government and Politics, London, 1992.

८ Palashikar, Suri, Yadav : "Party Competition in India", oxford Publication, 2014.

९ Ranjan, Rakesh, Coalition Government and Politics in India,Globus Publication,2016.

१० Robb Peter, A History of India, Palgrave, 2002.

११ Thakur R., The Government and Politics of India,London 1995.

◆◆◆

मोबाईल व्यवसनाचा किशोरवयीन मुलांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम

डॉ.अनंता कोटकर
कला वरिष्ठ महाविद्यालय सावंगी (हर्सूल) औरंगाबाद

प्रस्तावना

आजचे युग इंटरनेटचे युग म्हणून ओळखले जाते. इंटरनेटच्या महाजालाने जगात क्रांती केली आहे.अल्पावधीतच त्याचा 2 जी ते 5 जी चा प्रवास प्रत्येकाला आश्चर्यचकीत करणारा आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून जगातील सर्व लोक एकमेकांशी जोडली गेली आहेत. जसे फेसबुक, इंस्टाग्राम, टेलिग्राम, ईमेल, मोबाईल व्हॉटसअप, ब्लॉग इत्यादी, सुरवातीला दूरध्वनी फोन होते. तेव्हा व्यक्ती फक्त आवश्यक असेल तरच दूरध्वनी वर बोलायचे. त्यानंतर तरंग फोन आले. मग साधा मोबाईल बाजारात आला. नवंनवीन तंत्रज्ञानामुळे मोबाईलच्या अनेक सुधारित आवृत्त्या निघाल्या. नवनवीन फीचर्स त्यात समाविष्ट केले गेले.तसा तसा व्यक्ती त्याच्याकडे आकर्षित होत गेला. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्याकडे स्मार्टफोन असणे ही स्वतःची गरज वाटू लागली.आणि तो त्यासाठी वाट्टेल त्या किमतीचा स्मार्टफोन विकत घेऊ लागला. सुरुवातील फक्त कुटुंबातील प्रमुख व्यक्तीकडेच मोबाईल असायचा .आता मात्र काल बदलत गेला तशी मोबाईल प्रत्येकाची गरज झाली.

आज जगात इंटरनेटमुळे स्मार्टफोन बाजारात आला. आणि जगातील प्रत्येक व्यक्तीला त्याचे आकर्षण निर्माण झाले. प्रत्येक व्यक्तींजवळ स्मार्टफोन आला. आणि व्यक्ती त्याचा उपयोग ऑनलाईन कामकाजासाठी करू लागला. त्याला त्याची जास्त उपयुक्तता वाटत होती. त्यामुळे त्याचा जास्त वापर करू लागला. पण नंतर त्यात फेसबुक, व्हॉट्सऍप टेलिग्राम यासारख्या नवीन फीचर्सनी त्यांचं विश्वच बदलून टाकलेले दिसते. तरुणपासून ते वयस्कपर्यंत सगळेच त्याच्या आहारीं गेलेले आपल्याला दिसून येते. पण याचा परिणाम हा किशोरवयीन मुलामुलींच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर जास्त होताना दिसून येते. आरोग्य हीच संपती आहे (Health is Wealth) असं म्हटलं जातं. शारीरिक आरोग्य जसे महत्त्वाचे आहे तितकेच महत्त्वाचे किंबहूना त्याहून अधिक महत्त्वाचे मानसिक आरोग्य आहे.

मानसिक आरोग्याची व्याख्या करताना लेविनच्या मते "मानसिक आरोग्य म्हणजे मन निरोगी व विकसनशील ठेवण्याच्या मार्गाचा अभ्यास होय.

तर व्यसनाची व्याख्या सांगताना डॉ.भूषण शुक्ला व्यसन म्हणजे एखाद्या गोष्टीतून उत्तेजना मिळणं आणि ती उत्तेजना टिकून ठेवण्यासाठी ती गोष्ट वारंवार करणं होय.

म्हणूनच मोबाईल व्यसनाचा किशोरवयीन मुलांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम हा विषय संशोधनसाठी निवडलेला आहे.

उद्दिष्टे:-

१) किशोरवयीन मुलांच्या मोबाईल व्यसनाचा अभ्यास करणे.

२) मोबाईल व्यसनाचे किशोरवयीन मुलांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

व्यसन लागण्याची कारणे :-

१) पालकांचा फाजीललाड:- किशोरवयीन मुलांना मोबाईलचे व्यसन लागण्यासाठी पालकांचा फाजीललाड हा कारणीभूत असतो. पालकाचे मुलांवर लक्ष असायला हवे की तो रात्री किति वाजेपर्यंत मोबाईल पाहतो.आपला पाल्य जर रात्रभर मोबाईल बघत असेल आणि पालक काहीच म्हणत नसतील तर तो अधिक त्याच गुरफटून जातो व त्याला कालांतराने मोबाईल चे व्यसन लागते.

२) मोफत डाटा:- मोबाईल कंपन्यांनी एकमेकांशी स्पर्धा करण्यासाठी दिलेला मोफत डाटा किंवा आता पैसे देऊन दिलेला डाटा वाया कशाला जाऊ द्यायचा म्हणून तो संपेपर्यंत किशोरवयीन मुले मोबाईल बघत राहतात.आणि यातूनच ते व्यसनांच्या आहारी जातात.

३) ऑनलाईन शिक्षण:-कोविड-१९ च्या काळात शासनाने विद्यार्थ्यांचे हित लक्षात घेऊन ऑनलाईन शिक्षण देणे सुरू केले. त्या काळात प्रत्येक विद्यार्थ्याजवळ मोबाईल असणे आवश्यक होते. आणि पालकांनी ही स्वतःची कुवत नसतांना पाल्यांना मोबाईल घेऊन दिले. पण किशोरवयात स्मार्टफोन हातात आल्याने ऑनलाईन शिक्षणाच्या नावाखाली व्हिडिओ, व्हॉटस्ॲपस, फेसबुक, इंस्टाग्राम, चित्रपट पाहणे

किवा पोर्न व्हिडिओ पाहने याच्या जास्तच आहारी गेल्यामुळे किशोवयीन मुलेही मोबाईलच्या जास्त आहारी गेले व यातूनच त्यांना मोबाईलचे व्यसन लागले.

४) एकमेकांसोबत चॅटिंग करणे :-किशोरवयीन मुलांच्या हा काळ म्हणजे विरुद्धलिंग असलेल्या व्यक्तीच्या आकर्षणाचा काळ असतो. या वयात एकमेकाशी ते आपल्या भावना शेअर करण्याचा काळ असतो. भिन्नलिंगी व्यक्तीच्या आकर्षणाने एकमेकांसोबत चॅटिंग करताना ते रात्रभर जागतात.आणि हे रोजचे असल्यामुळे यातूनच त्यांना मोबाईलचे व्यसन लागते.

वरील सर्व किवा यासारखी अनेक कारणे किशोरवयीन मुलांना मोबाईलचे व्यसन लावण्यासाठी कारणीभूत ठरतात.

किशोरवयीन मुलांवर मोबाईल व्यसनाचे होणारे शारीरिक परिणाम खालील प्रमाणे.

१) झोप न लागणेः- रात्री उशिरा पर्यंत मोबाईल पाहत राहिल्याने अशा मुलांना झोपच येत नाही. झोप न लागल्यामुळे पुन्हा मोबाईल पाहतात.त्यामुळे त्यांना झोपेच्या समस्या निर्माण होतात.

२) डोळे जळजळ करणेः- रात्री झोप न आल्यामुळे व सारखी मोबाईलची स्क्रीन डोळयासमोर असल्यामुळे त्यांचे डोळे हे जळजळ करतात. आणि यायचा परिणाम त्यांना डोळ्याच्या समस्या निर्माण होतात.

३) डोके दुखणेः- किशोरवयीन मुलामध्ये मोबाईलच्या व्यसणामुळे रात्री झोप न आल्याने अॅसेडीटी होते व त्यामुळे वरवर डोके दुखणे यासारखा त्रास होतो.

४) हाताला कंप सुटणेः सारखा मोबाईल जवळ असल्यामुळे किशोरवयीन मुलामध्ये हाताला कंप सुटतो व त्यामुळे त्यांचा हाथ थरथर कापतो.

मानसिक परिणामः-किशोर मुलावर मोबाईलचे जसे शारीरिक परिणाम होतात तसे मानसिक परिणाम देखील होतात ते खालील प्रमाणे

1) भ्रम होणेः- मोबाईलचे व्यसन असणाऱ्या किशोरवयीन मुलांनासारखे भास होत राहतात.जसे मोबाईल ची रिंग, मेसेज टोन न वाजली तरीही रिंग वाजल्याचा त्यांना वरवर भास होतो. व ते पुन्हापुन्हा मोबाईल चेक करतात. यातूनच त्यांना ओसिडी (obsessive compulsive disorder) सारखे गंभीर मानसिक आजार होतात.

2) झोपेच्या समस्याः- किशोरवयीन मुलामध्ये मोबाईल व्यसनाची समस्या निर्माण झाल्यानंतर अशा मुलामध्ये झोपेच्या समस्या निर्माण होतात.त्याला रात्रभर झोप येत नाही किवा आलीच तर लगेच झोपेतून उठतात.

3) चिडचिड करणेः- किशोरवयीन मुले जेव्हा मोबाईलच्या आहारी जावून व्यसनाच्या बळी पडतात तेव्हा त्यांच्या स्वभावात चिडचिडेपणा येतो.कुटुंबातील व्यक्ती सोबत व इतर व्यक्तीसोबत चिडचिडेपणा करतात.त्यांना पटकन राग येतो व अशा रागाच्या भरात ते स्वतःला इजा देखील करून घेतात.

4) भावनेवर नियंत्रण नसणेः-मोबाईलचे व्यसन लागलेल्या किशोरवयीन मुलांचे स्वतःच्या भावभावनेवर अजिबात नियंत्रण नसते. स्वतःच्या आभाशी विश्वात ती गुरफटून गेलेली असतात. आणि त्यात कुणी हस्तक्षेप केला की त्यांचा भावणेवरील ताबा सुटतो आणि. ते इतरांशी गैरवर्तन करतात. त्यांना उलटुन तरी बोलतात नाही तर त्याचा अपमान तरी करतात.

5) लक्ष केंद्रित न होणेः-अशा व्यसनाधीन मुलांचे इतर गोष्टीवर लक्ष केंद्रित होत नाही. ते नीटपणे अभ्यास करू शकत नाहीत. त्याचाच परिणाम म्हणून त्याला अपयशाला सामोरे जावे लागते.पण त्यांचे त्यांना काहीच वाईट वाटत नाही.

6) एकलकोंडेपणाः मोबाईलचे व्यसन असणाऱ्या मुलामध्ये एकलकोंडेपणा वाढतो.कारण त्यांचा कुटुंबातील व्यक्तीशी,मित्रांशी कुणाशीही संपर्क नसतो. बोलणे, भावना व्यक्त करणे या गोष्टीसाठी त्याना मोबाईल मधून वेळच मिळत नसतो. परिणामी अशी मुले जास्तच एकलकोंडी होतात.

उपचारः- किशोरवयीन मुलांना मोबाईलचे लागलेले व्यसन सोडविण्यासाठी खालीलप्रमाणे उपचार करून मोबाईल चे व्यसन कमी करता येते.

१) समुपदेशकांचा सल्ला घेणे.:-पालकांच्या असे लक्षात आले की आपला मुलगा मोबाईलच्या जास्तच आहारी जातोय. तेव्हा लगेच त्याला समुपदेशनासाठी समुपदेशकाकडे घेऊन जाणे. योग्य वेळीच त्याचे समुपदेशन केले तर तो व्यसना पासून दूर राहील.

२) पालकांची भूमिका:- लहान मुलासाठी त्याचे पालकच आदर्श असतात. ते त्यांचं अनुकरण करतात .म्हणून पालकांनी मोबाईल वापरण्याचा वेळा निश्चित कराव्यात. जसे रात्री आणि सकाळी जास्त मोबाईल न बघणे.

३) अभ्यासाच्या वेळा निश्चित करणे:- पालकांनी आपल्या मुलांच्या अभ्यासाच्या वेळा निश्चित कराव्यात. म्हणजे त्या वेळात मुले जास्त मोबाईल बघणार नाहीत.

४) मुलांशी संवाद साधणे:- पालकांनी आपल्या मुलांशी संवाद,चर्चा केली पाहिजे. जेणे करून त्यावेळात मुले मोबाईल पाहणार नाहीत.

५) रात्री मोबाईल जवळ न ठेवणे:-रात्री झोपताना मुलाच्या जवळ मोबाईल न ठेवणे.म्हणजे ते रात्री जागणार नाहीत.

६) व्यायामाचे महत्व:- पालकांनी स्वतः सकाळी उठून आपल्या पाल्यांना व्यायाम करण्यास प्रवृत्त करावे. म्हणजे दिवस भर त्याला प्रसन्न वाटेल.

अशा प्रकारे किशोरवयीन मुलांचे मोबाईलचे व्यसन कमी करता येईल.व कुटुंबातील इतर मुलाला ते लागणार नाही.

संदर्भ

१) पंडित र.वि.,डॉ.कुलकर्णी अ.वि.आणि डॉ.गोरे चं.वि., सामान्य मानसशास्त्र' , पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स,नागपूर.

२) पंडित र.वि.(२००९) , 'शैक्षणिक मानसशास्त्र' ,पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

३) अभ्यकर शोभना,गोळविलकर शीला, ओक अमृता,गायकवाड राम (२००७) , मानसशास्त्र' ,नरेंद्र प्रकाशन,पुणे.

४) सिंह अरुण कुमार (२००९) आधुनिक सामान्य मनोविज्ञान ,मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली.

https://wwws.uttar.co/question
https://www.bbc.com/marathi/india
https://www.indiantechmarathi.in
https://www.loksatta.com/lokprabha/coverstory/mobile-addiction

◆◆◆

औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनातील आधुनिक सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर

डॉ.बळीराम लहाने

सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख

शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद

सारांश:

महाराष्ट्रातील विशेषत: मराठवाडा विभागातील औरंगाबाद जिह्यातील पिक प्रारूप, पिक उत्पादकता व पिक उत्पादन समजून घेण्यासाठी जिह्यातील कृषी भूमि उपयोजन समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे ठरते. जिल्हाधिकारी व कृषी विभागाच्या वतीने प्रत्येक वर्षी भूमी उपयोजनाची आकडेवारी प्रकाशित करण्यात येते. या आकडेवारीचा वापर अनेक अभ्यासक, संशोधक, नियोजनकार करत असतात त्यामुळे या आकडेवारीत वास्तविकता व वस्तुनिष्ठता असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती मिळवताना आधुनिक व शास्त्रशुद्ध सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्या दृष्टीकोनातून जिल्ह्यात कृषी भूमी उपयोजनाचे सर्वेक्षण करणाऱ्या पद्धतीचा प्रस्तुत शोध निबंधात अभ्यास करण्यात आलेला असून. संशोधनासाठी जिल्ह्यातील निवडक तालुक्यातील, सोप्या यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून, निवडक शेतकरी, तलाठी व तालुका कृषी अधिकारी यांच्या कडून प्रश्नावली व मुलाखती द्वारे माहिती मिळवण्यात आली. मिळालेल्या माहितीनुसार जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनात आधुनिक, तांत्रिक व शास्त्रशुद्ध सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्याची आवश्यकता स्पष्ट करण्यात आलेले आहे.

बीजसंज्ञा: सर्वेक्षण, GIS (Geographical Information System), RS (Remote System), Digital Mapping.

प्रस्तावना:

कृषी भूमी उपयोजन म्हणजे त्या प्रदेशातील भूमीचा विविध कृषी कार्यासाठी केलेला वापर होय. कृषी भूमी उपयोजनात केल्या जाणाऱ्या निरनिराळ्या पिकाखालील क्षेत्र, खरीप व रब्बी पिकांचे क्षेत्र, पिक वारंवारीता इ. च्या केल्या जाणाऱ्या अभ्यासातून त्या प्रदेशातील शेतीचा प्रकार, शेतीची पद्धत व पिके इ. ची माहिती मिळून प्रदेशातील प्रमुख पिक लक्षात येते. औरंगाबाद हा मराठवाड्यातील प्रमुख जिल्हा असून जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजन समजून घेण्यासाठी कृषी भूमी उपयोजनाचे सर्वेक्षण आधुनिक, तांत्रिक व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने व्हायला हवे. काळानुरूप ते होते की नाही हे अभ्यासणे आवश्यक असल्याने प्रस्तुत शोध लेखनासाठी या विषयाची निवड केलेली आहे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेले अभ्यासक्षेत्र हे औरंगाबाद जिल्हा आहे. औरंगाबाद जिल्ह्याचे स्थान महाराष्ट्राच्या मध्यवर्ती ठिकानी येत असुन जिल्ह्यामध्ये सोयगांव, सिल्लोड, कन्नड, फुलंब्री, खुलताबाद, औरंगाबाद, गंगापुर, वैजापुर, पैठण या नऊ तालुक्याचा समावेश होतो. औरंगाबाद जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १९°१८' उत्तर ते २०°४०' उत्तर अक्षांश आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७४°४०' पूर्व ते ७६°४०' पूर्व रेखांश आहे. औरंगाबाद जिल्ह्याचे एकुण भौगोलक क्षेत्रफळ १०१३७.६१ चौ.कि.मी. असुन त्यापैकी ३०९.३५ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ नागरी भागात तर ९८२८.२६ चौ.कि.मी. क्षेत्र ग्रामिण भागात आहे. जिल्ह्याची पूर्व पश्चिम लांबी २०१ कि.मी. तर उत्तर दक्षिण लांबी १६१ कि.मी.आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्याचा बहुतांश भाग हा गोदावरी नदी खो-यात येत असुन उत्तरेकडील संपूर्ण सोयगांव, सिल्लोड तालुका तर कन्नड व वैजापुर तालुक्यातील उत्तरेकडील काही भाग तापी नदी खो-यात येतो. जिल्ह्यातील भूप्रदेशाचा उतार साधारण पणे दक्षिण व पुर्वेकडे असुन उत्तरेस पूर्व पश्चिम दिशेत अजिंठा-सातमाळा डोंगररांग आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार औरंगाबाद जिल्ह्याची एकुण लोकसंख्या ३७०१२८२ इतकी असून त्यापैकी ग्रामीण लोकसंख्या २०८१११२ तर १६२०१७० इतकी नागरी लोकसंख्या आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्यातील मुख्य नद्या गोदावरी आणि तापी तसेच पूर्णा, शिव, खम आहेत. दुधा, गलहती आणि गिरजा या नद्या गोदावरीच्या उपनद्या आहेत. औरंगाबाद जिल्ह्यात एकूण वनक्षेत्र १३५.७५ चौ.कि.मी. आहे. महाराष्ट्राशी तुलना करता औरंगाबादचे जंगल क्षेत्र ९.०३ % आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

प्रस्तुत शोध लेखनाचे उद्दिष्ट्य खालील प्रकारे आहे.

कृषी भूमी उपयोजनासाठी वापरात येणाऱ्या सर्वेक्षण पद्धतीची माहिती मिळवणे.

औरंगाबाद जिल्ह्यात कृषी भूमी उपयोजनात वापरल्या जाणाऱ्या आधुनिक व वस्तुनीष्ठ सर्वेक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनासाठी परंपरागत व आधुनिक तांत्रिक सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला जातो.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहिती साधनांचा वापर करण्यात येऊन मिळालेल्या माहितीचे संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या पृथःकरण करून विषयाची विश्लेषणात्मक पद्धतीने मांडणी करण्यात आली.

प्राथमीक स्वरूपाची माहिती साध्या व सोप्या यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून, निवडक (५) तालुक्यातील , १५ गावातील, १५० शेतकरी वर्गाकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. तसेच निवडक गावातील तलाठी व तालुका कृषी अधिकारी यांच्या कडून मुलाखती द्वारे संग्रहित करून आधार म्हणून वापण्यात आलेली आहे.

दुय्यम स्वरूपाची माहिती ही जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, कृषी विभागाचे विविध अहवाल, कृषी विभागाचे अधिकृत संकेतस्थळ, पुस्तके, मासिके यामधून मिळवलेली आहे.

विषय विवेचन:

जिल्हयाच्या उत्तरेकडील तालुक्यांमधील जमीन हलकी व मुरमाड असून दक्षिणेकडील विशेषतः गोदावरीकाठची जमीन खोल काळी असून शेतीस सुपीक व चांगली आहे. जिल्हयात खरीप आणि रब्बी या दोन्ही हंगामातील पिके घेतली जातात. जिल्हयाच्या एकूण (१०.०७) लक्ष हेक्टर भोगोलिक क्षेत्रापैकी (०.८९) लक्ष हेक्टर वनक्षेत्र असून त्याची एकुण क्षेत्रफळाची टक्केवारी (८.०४) इतकी आहे. एकूण क्षेत्रातील (८.५९) लक्ष हेक्टर लागवडीखालील एकूण क्षेत्र असून निव्वळ पेरलेले क्षेत्र (७.५९) लक्ष हेक्टर आहे. लागवडी योग्य पडीक जमीनीपैकी सुमारे (०.५०) लक्ष हेक्टर इतके कायम गुरे चरण क्षेत्र आहे. निव्वळ लागवडीयोग्य क्षेत्रफळ एकूण (७.५९) लक्ष हेक्टर इतके आहे.

जिल्हयात खरीप आणि रब्बी ही दोन्ही हंगामात पिके घेतली जात असून खरीप हंगामामध्ये संकरीत ज्वारी, बाजरी, तूर, मुग, उडीद, कुळीथ, कापूस व भुईमुग ही पिके घेतली जातात. बारामाही पिकामध्ये ऊस आणि केळी हो मुख्य पिके असून उन्हाळी भुईमुग, सुर्यफूल, भाजीपाला आणि फळे ही पिकेही घेतली जातात.

जिल्हयात सर्वत्र खरीप पिके प्रामुख्याने घेतली जातात तर काही प्रमाणात रब्बी पिके घेण्यात येतात, मात्र जिल्हयाच्या दक्षिणेवरील भागात दोन्ही हंगामात पिके घेतली जातात. २०११-१२ या वर्षातील स्थायी माहिती अन्वये औरंगाबाद जिल्हयात एकूण लागवडीखालील क्षेत्र (८५९८४३) हेक्टर इतके असून त्यापैकी एकूण तृणधान्ये (३४७४००) हेक्टर, कडधान्ये (७७८८०) हेक्टर, कापूस (३७९९००) हेक्टर तसेच गळीताची पिकाखालील क्षेत्र (१५०००) हेक्टर इतके होते. व्यापारी पिकांमध्ये प्रामुख्याने कापूस आणि ऊस ही पिके घेतली जात असून गेल्या काही वर्षात साखर कारखान्यांची संख्या वाढलेली आहे.

औरंगाबाद जिल्हयातील जमीन सर्वसाधारणपणे चांगली असून नियमित पुरेसा व वेळेवर पाऊस असल्यास उत्पादनाचे प्रमाण चांगले राहते. वर्ष २०१०-११ करिता अद्यावत प्राप्त आकडेवारीनुसार मुख्य पिकांचे प्रती हेक्टरी उत्पादनाचे प्रमाण गहू २,००० किलो, ज्वारी ९५० किलो, बाजरी १.३७२ किलो, हरबरा ५०० किलो, तूर ८०० किलो, मूग ७३६ किलो, व ऊस ६९ ड्रेस्ड केन याप्रमाणे दिसून आले. गेल्या काही वर्षापासून संकरीत बियाणांचा आणि

रासायनिक खतांचा वापर यामुळे उत्पादनात वाढ दिसून येत आहे. या जमिनीतून विशेषत: खरीप, रब्बी व उन्हाळी असे पिकाचे तीन हंगाम गृहीत धरून पिक उत्पादन घेतले जाते. खरीप हंगामात बाजरी, खरीप ज्वारी, तांदुळ, नाचणी, वरई या धान्य पिकांबरोबरच कुळीथ, मठ, मूग ही कडधान्य आणि भूईमूग व सुर्यफूल ही गळीत पिकांचे उत्पादन घेतले जाते . जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यात तांदुळ व नाचणी या पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. रब्बी हंगामात ज्वारी, गहू, हरभरा हि पिके तर उन्हाळी हंगामात ओलीताची व्यवस्था असलेल्या क्षेत्रात उन्हाळी-भूईमूग, मका, सुर्यफूल सारखी पिके घेतली जातात. या व्यतिरिक्त जिल्ह्यातील अनेक भागात फळबाग, भाजीपाला व चा-याच्या पिकांचीही लागवड केली जाते. त्यामध्ये प्रामुख्याने घेतली जाणाऱ्या पिकांखालील लागवडीचे क्षेत्र प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

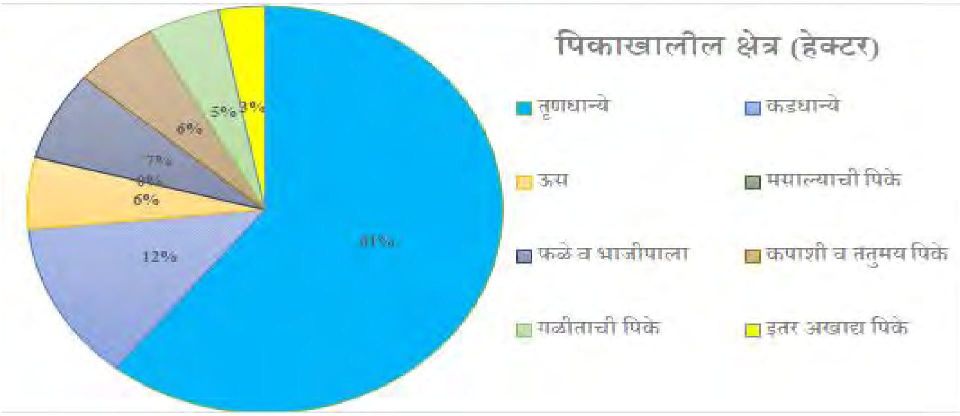

२०२०-२१ या वर्षात एकूण लागवडी खालील क्षेत्रापैकी ६१% क्षेत्र तृणधान्याखाली, १२% क्षेत्र कडधान्याखाली होते. ऊस पिकाखालील ६% क्षेत्र, फळे व भाजीपाला पिकाखाली ७% क्षेत्र होते तर उर्वरित ३% क्षेत्र इतर अखाद्य पिकाखाली होते.

या व्यतिरिक्त अशा स्वरूपाची हंगामा नुसार व पिक पद्धतीनुसार कृषी उत्पादकतेची सांख्येकीय आकडेवारी आपल्याला अनेक अहवालात मांडलेली दिसून येते. हि आकडेवारी मांडताना कोण- कोणत्या सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला जातो हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. कारण सर्वेक्षण पद्धतीच्या उपयोगितेवर व वापरावर मांडलेली अचूक माहितीच्या आधारेच आपल्याला खरे स्वरूप समजू शकते. प्रत्यक्ष त्या भागातील कृषी क्षेत्राचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करून, शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन किंवा प्रत्यक्ष जमिनीची मोजणी करून कृषी भूमी उपयोजन निर्धारित करता येते. आधुनिक काळात तंत्रज्ञानात झालेल्या प्रगतीमुळे उपग्रह छायाचित्राच्या व सुदूर संवेदन तंत्राच्या सहाय्याने कृषी भूमी उपयोजनाचे मोजमाप अधिक तंत्रशुध्द, वैज्ञाणिक व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केले जाते.

म्हणून प्रस्तुत शोध लेखनासाठी जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाची मोजणी करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या सर्वेक्षण पद्धतीची माहिती जिल्ह्यातील निवडक शेतकरी वर्गाकडून प्रश्नावलीच्या स्वरूपात व तलाठी, कृषी अधिकारी यांच्या मुलाखतीतून मिळवण्यात आली ती खालील प्रमाणे आहे.

जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती प्रत्यक्ष शेतकरी वर्गाकडून कशा स्वरूपात मिळवली जाते हे निवडक शेतकऱ्याकडून प्रश्नावलीच्या माध्यमातून जाणून घेण्यात आले.

तक्ता क्र.१ शेतकरी वर्गाचे प्रश्नावलीच्या माध्यमातून कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती मिळवण्या संदर्भातील मत

कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती शासनास कशी देता.	**संख्या**
शासकीय यंत्रणेचा व्यक्ती प्रत्यक्ष येऊन शेतातील पिकांची पाहणी करतात व सरासरी उत्पादन जाणून घेतात.	०३
शासकीय यंत्रणेच्या व्यक्तीला प्रत्यक्ष भेटून शेतातील पिकांची व उत्पादनाची माहिती देतो.	०९
अप्रत्यक्षपणे चालता- बोलता शेतातील पिकांची माहिती शासकीय यंत्रणेचा व्यक्तीस देत असतो.	२६
कृषी विभागाला पत्र किंवा अहवाल लिहून कळवतो.	-
कृषी विभागाकडून मागविलेली माहिती वेळेत पोहचवतो.	-
कृषी- पिक विमा भरताना सर्व माहिती देतो	४७
प्रत्यक्ष माहिती विचारली जात नाही	६५

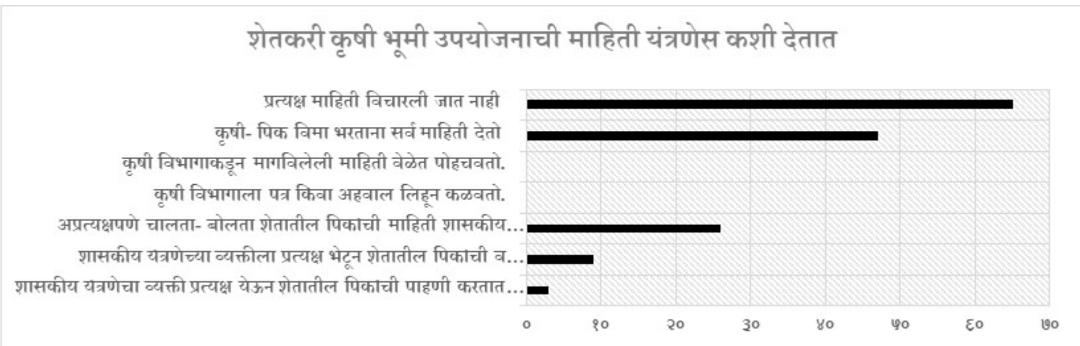

वरील सांख्येकीय विश्लेपणावरून लक्षात येते की शेतकरी हे कृषी भूमी उपयोजना बाबतची अचूक माहिती प्रत्यक्षरित्या दिले जात नाही असे ४३.३% शेतकऱ्यांचे म्हणणे असून ३१.३% शेतकऱ्यांना मात्र कृषी पिक विमाच्या माध्यमातून हि माहिती संग्रहित केली जात असावी असे वाटते.

या व्यतिरिक्त निवडक तलाठी व कृषी अधिकारी यांच्या मुलाखती मधून जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती कशी संग्रहित केली जाते हे जाणून घेण्यात आले.

तक्ता क्र.२ तलाठी व कृषी अधिकारी यांचे कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती मिळवण्या संदर्भातील अभिप्राय

कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती कशी मिळवली जाते.	**संख्या**
प्रत्यक्ष शेतातील पिकांची पाहणी करून	९
शेतकऱ्यांकडून माहिती मागवून	-
सर्वेक्षण करून	४
सुदूर संवेदन तंत्रज्ञानाचा वापर करून	-
उपग्रह छायाचित्राचे विश्लेषण करून	-
भौगोलिक माहिती प्रणालीचा वापर करून	७

वरील सांख्येकीय विश्लेषणावरून लक्षात येते की कृषी भूमी उपयोजना बाबतची अचूक माहिती संग्रहित करण्यासाठी राबवल्या जाणाऱ्या यंत्रणेचा अभ्यास केला असता अधिक जणांच्या मतानुसार कृषी भूमी उपयोजनाची माहिती हि प्रत्यक्ष शेतातील पिकांची पाहणी करून मिळवली जाते तर ७ जणांच्या मते त्या साठी GPS चा वापर केला जातो. जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजन जाणून घेण्यासाठी आधुनिक सुदूर संवेदन तंत्रज्ञाना व उपग्रह छायाचित्रनाचा वापर होत असल्याचे मत एकाही अधिकाऱ्यांने मांडलेले नाही.

निष्कर्ष:

औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनात आधुनिक व वस्तुनीष्ठ सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर अत्यल्प केला जात असून परंपरागत पद्धतीने प्रत्येक वर्षी कृषी भूमी उपयोजनात होणारे बदल नोंदवले जातात. उपग्रह छायाचित्रनाचा व सुदूर संवेदन तंत्राचा वापर करून जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजन मोजणी केले जात नसल्याचे या अभ्यासातून जाणवते.

उपाययोजना:

आधुनिक व गतिशील बदलत्या युगाबरोबर शेतीतील बदल, पिक प्रारूपातील बदल व त्याच्या उत्पादनातील बदल वेळीच अचूक पद्धतीने अभ्यासणे गरजेचे आहे. पिक रचनेतील बदलाचा येथील उदरनिर्वाहाच्या व अन्य पिकांच्या उत्पादनावर विपरीत परिणाम जाणवून विशिष्ठ पिकांचे प्राबल्य वाढू शकते तर एखाद्या पिकाची (अन्नधान्याची) टंचाई भासू शकते. म्हणून या युगात अचूक, वस्तूनिष्ठ, वैज्ञाणिक व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने कृषी भूमी उपयोज मोजमापासाठी GPS तंत्रासह सुदूर संवेदन व उपग्रह छायाचित्राचे वर्णन व विश्लेषण करण्यात यावेत.

संदर्भ

१. डी. एन. चतुर्वेदी, व्ही.सी.सिन्हा: 'आर्थिक शोध के तत्व'-लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद.

२. ग. वि. कुंभोजकर (१९८९): 'संशोधन पद्धती व संख्याशास्त्र'-फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

३. हिराबाई हाटकर-पाटील (२०१२): 'सुलभ शैक्षणिक संशोधन'- कोकण कृषी शिक्षण-संशोधन संस्था, मांडकी-पालवण.

४. श्रीकांत कार्लेकर (२०१६): 'भौगोलिक माहिती प्रणाली'- डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

५. जिल्हा सांख्येकीय कार्यालय(२०२१): जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन-२०२१, अर्थ व संख्येकीय संचनालय, महाराष्ट्र शासन, औरंगाबाद.

६. http://krishi.maharashtra.gov.in

◆◆◆

fl/k lLdrh vkf.k R;kph LFkkiR; dyk

Mk- jekdkr f'kokthjko 'kkryokj

iLrkouk

dyk gh ekuokP;k vkoMhpk fo"k; vkg- ekuoh thoukP;k lokd"V lk/kukp #i dyP;k ek/;eku idV gkr- vkiY;k Hkkjr n'kkph lLdrh gh [ki ikphu vkg- txkrhy ikphure lLdrhe/; vkiY;k n'kkrhy fl/k lLdrhpk lekos'k gkrk- b-l-1922 i;r ikphu Hkkjr] lLdrh gh ofnd dkGki;r gkrh- jk[kynkl cuth vkf.k n;kjke lkguh ;k Hkkjrh; ijkrRo foHkkxkP;k l'kk/kdkuh dyY;k l'kk/kuku Hkkjrkpk lkLdfrd bfrgkl vk.k[kh ekx xyh- fl/k lLdrh ekuoku fyfg.;kph dyk vkRelkr dyh vkf.k ekuoh thoukrhy ?kVukp y[kh ijko t0gkiklu miyC/k >ky- r0gk bfrgkldkGkpk ikjHk >kyk vl ekuy tkr- ;ko#u dyk gh rh dk.kR;kgh Lo#ikph vlk bfrgklkr fryk Qkj egRo vkg g Li"V gkr- bfrgkldkjkuh fl/k lLdrhpk dkG b-l- io 3000 r b-l- io 1500 brdk ekuyk vkg- ^fl/k lLdrhph 0;kIrh mRrjl ok;0; ljgn ikr o fgeky;kP;k ik;F;kiklu nf{k.kl xtjkFk lkjk"V i;r if'pel cyfpLrku o fl/k ikr ;kiklu iol xxk unhP;k [kkÚ;ki;r iljyh gkrh^1 okLrdyk ;k dyP;k idkjkr] ?kj] jktokM] y.kh] fdYy o efnj ;k okLrpk lekos'k gkrk- okLrdyp lokr ikphu vo'k"k vkiY;kyk ekgktknkMk o gMIik lLdrhr ikgko;kl feGrkr- rlp jkiM] dkyhcxk o ykFky ;k fBdk.kh vo'k"k gh R;kph lk{k nrkr- ;ko#u Li"V gkr dh] ;Fkhy uxj l0;ofLFkr o lfu;kthr gkr- gh fuek.k dyk dk.kR;k fdok T;k r=kpk mi;kx d#u okLr r;kj dyyh vkg- R;kl LFkkiR; dyk vl EgVy tkr-

fo"k; fuoM.kpk gr

iLrr 'kk/kfuc/kkpk fo"k; fuoM.kpk gr gk fl/k lLdrhrhy LFkkiR; dypk vH;kl dj.k gk vkg-

xfgrd

1½ fl/k lLdrhrhy LFkkiR; dykpk vk<kok ?k.k-

2½ fl/k lLdrhrhy LFkkiR; dyk o R;kp uxj 0;oLFkk lfu;kthr dypk vH;kl dj.k-

3½ fl/k lLdrh ,d liUu ukxjh lLdrh gkrh ;kp fo'y"k.k ekM.k-

l'kk/ku i/nrh

iLrr 'kk/kfuc/kklkBh o.kukRed l'kk/ku i/nrhpk mi;kx dyyk vkg- rlp idkf'kr] vidk'khr lkfgR; lk/kukpk mi;kx d#u bVjuV] udk'k] y[kk] tuy] iij] orekui= vkf.k lnHk xFkkrhy fl/k lLdrhp QkVk ;kp fo'y"k.kkRed ekM.kh dj.;kr ;.kkj vkg-

fl/k lLdrh LFkkiR;dyk

1½ uxj jpuk

fl/k lLdrh ,d lIkkUu ukxjh lLdrh gkrh rFk miyC/k >kyY;k vo'k"kko#u R;k ykdkuh okLrdyk vkf.k uxjjpuk'kkL= ;k {k=kr vkLp;dkjd dkefxjh dyh vlY;kp fnlu ;r- ^fl/k lLdrhrhy uxj unhP;k rhjkoj clfoyh tkr vlr- gMlik g uxj jkoh unhP;k frjkoj gkr] rj ekgktknkMk g uxj fl/k unhP;k rhjkoj cloyy gkr- uxjkph fufe rh o foLrkj lfu;kthr o 0;ofLFkr gkr gkrk- gMlik ;Fkhy nx mRrj&nf{k.k 242 ehVj jn gkrk rj R;kph io&if'pe ykch 209 ehVj gkrh ;k nxkpk njoktk 15 ehVj mp gkrk R;k nxkph nf{k.kdfMy mph 6 ehVj rj mRrj dMhy mph 13 ehVj gkrh*[2] ^ekgktknkjk o gMlik R;k uxjkph jpuk ;ktukc) vlY;ku fnlu ;r ;k uxjkrhy jLr lkekU;i.k vxnh ljG o ,dedkuk dkVdkukr Nn.kkjh gkr r io&if'pe vkf.k nf{k.k&mRrj vkgr ie[k jLR;kph #nh 10 ehVj NkV jLr 2-7 ehVj rj xYyhrhy lekj 1-2 ehVj jn vkg- jLR;kP;k nkUgh ckt l jkg.;kph ?kj ck/kyyh vkgr uxjkrhy e[; jLRk foVkP;k rdMîkpk Fkj nÅu etcr dt tkr*[3] fl/k lLdrhp ,d ekB of'k"Vîk Eg.kt bFkyh fodflr uxj jpuk ;ktuk gkrh- uxjkrhy nxke/; 'kkldoxkpk ifjokj jkgr vl-

2½ xgjpuk

^?kj ik; ,d fl/k e vkj xfy;k dh vkj egkj j[k dj cuk, tkr FkA mudh ek; ik;% 27 QV × 29 QV ;k cM ?kjk dh bl l nxuh gkrh FkhA mue dej] jlkb?kj] Luku?kj vkj chp e vkxu gkrk FkkA vkj o n[k.M cuk, tkr Fk] ?kj ,d nlj l lVk dj cuku dh pky Fkh ij dHkh dHkh nk ?kjk d chp e QV Hkj dk xyh;kjk Hkh j[kk tkrk FkkA lj{kk vkj ijn dh n"Vh l 0nkj ;k M;k<h xyh dh uko nuk] mu i lh/kh nhokj [kMh djuk] mij ydMh dh /ku ;k ikBu n dj Nr ikVuk vkj Hkhrk e gok vkj jk'kuh d fy, iRFkj dh tkyh yxkuk Fk ;fDr;k ogk dh xg fuek.k dyk dk vxA*[4] ^bekjrhp dkij ck/k.;klkBh bxth ,y (L) ;k v{kjklkj[kk vkdkj vlyY;k foVk enke cufoY;k tkr-*[5] ^gMlik ;x d Hkouk d fuek.k e lkekU;r;k iDdh bVk dk gh i;kx fd;k x;k yfdu mp pcrjk d fuek.k rFkk ckn d Hkouk dh nhokyk e lkekU;r;k dN dPph bVk dk i;kx Hkh fd;k x;k gA^6 ^ljdkVMk vkj ?kkykchjk e j{kk&ikphjk dh uho iRFkjk l fufer FkhA tcdh 'k"k mijh Hkkx bVk l fufer gA^7

3½ ik.kh ijoBk o lkMik.;kph 0;oLFkk

ik.kh ijoBk o lkMik.;kpk fupjk dj.;kph mRd"V 0;oLFkk gk fl/k lLdrhP;k uxjjpupk [kkl fo'k"k gk;- ^fl/k lLdrhrhy uxjkr dkgh ?kjkr Lor= fofgjh vlY;kp iklr >ky vkgr- fofgjhP;k lHkkorh mp dBMk vl-

l jf{krrP;k n"Vhdkukru dBMk egRokpk gkrk- fofgjh rhu QV #n v l r-*[8] ^gj vPN ?kj e ehB ikuh l Hkjk gvk xgj lkr dk dvk FkkA*[9] ^;k fofgjhp ik.kh dk<rkuk lkMY;ku r ukyh ekQr ckgj lkMy tkr v l r jLr o xYY;k ;k e/khy lkMik.kh vkf.k ikolkp ik.kh ekBîk deku;Dr xVkjkru uxjkckgj lkMy tkb- l jf{kr vkf.k vkjkX;kP;k n"Vhdkukru gh xVkj >kdyyh gkrh r l p lkMik.;kph xVkj lkQ dj.;klkBh Bjkfod fBdk.kh >kd.k v l r- fl/k lLdrhe/khy vkjkX; j{k.kkph ;ktukc/n 0;oLFkk] uxjjpuk] dk'kY; vkf.k xoMhdke g ,d i'kluh; vkg- fo'k"k Eg.kt ikphu lLdrhe/; v'kk rÚgph 0;oLFkk dkBgh vk<Gr ukgh-

4½ Lukuxg

ekgtknkjk rFk mR[kuu pky v l rkuk b-l- 1925 b-l- 1926 e/; Lukuxg lkiMy vkg- fl/k lLdrhP;k mR[kuukr lkiMyY;k vud of'k"Vî Eg.kt egkLukuxg gk;- ikphu lLdrhrhy vki.k T;kuk vk/kfud letrk- R;k iotkuk Kkr gkR;k- gh ckc vkiY;klkBh xkjok lkj[kh vkg- fl/k lLdrhr iR;d ?kjh Ugk.kh ?kj v l r- fl/k lLdrh ykd clu v?kkG djr ul- ^ekgtknMk ;k fBdk.kh t Lukuxg lkiMy vkg- R;kp li.k ck/kdke iDD;k foVkp v l u R;kph ykch 11 ehVj] #nh 7 ehVj o [kkyh 3 ehVj brdk Lukuxg vkg- Lukuxgkr nkUgh cktuh ik;Ú;ko#u mr#u tkrk ;r- R;kr ,d e/;orh vk;rkdrh rykao v l u R;k Hkkorh dÍk vkg- rykokrhy ik.kh cktP;k fHkrhr e# u; Eg.ku ftRle feJhr pU;k fHkrhp ck/kdke dy vkg- o R;koj vkMhp leh tkMhpk ulfxd Mkcjkpk fuykok dyyk vkg*[10] Lukuxgkrhy ?kk.k ik.kh ckgj dk<.;klkBh nku ehVj i{kk vf/kd mp v l.kkjh ukyh vkg- LukuxgkP;k cktl vud [kkY;k vkgr vkf.k ,d toG fofgj vkg- ;k fofgjhrup LoPN ik.kh Lukuxgkl ijfo.;kph lk; v lkoh-

5½ /kkU; dkBkj

ekgktknkMk ;k fBdk.kh LukuxgkP;k ikBhekx ,d ekB /kkU;dkBkj gkr- ;k /kkU; dkBkjkph io&if'pe ykch 50 ehVj vkf.k 25 ehVj #nh gkrh- gMlikrhy jktekxkP;k nkUgh cktl lgk&lgk ;k iek.k nku vkGhr fo'kky /kkU; dkBkj gkrh ;k fBdk.kh /kkU; ,d= Boy tkr gkr- /kkU; dkBkj ;kp ck/kdke etcr v l r- ykdkP;k vko';drulkj r /kkU; forfjr dy tkr v l r- /kkU; 'krkru dki.kh dY;kurj xkgdkdM ikgkpi;r R;kph x.koRrk dk;e jk[k.k vkOgku v l r- r vkOgku /kkU; dkBkj ekQr lkjf{kr ijfoy tkr-

fu"d"k

vfrikphu lLdrh Eg.ku lck/k.;kr vkyY;k fl/k lLdrhr dypk fo'k"k egRoi.k LFkku n.;kr vky gkr- R;k dkGkr dyk vR;r le/n o fodflr

Lo#ikph gkrh ekgtknMk] gMIik] yk;y] jkiM] dkGhcxk ;k fBdk.kh IkiMyY;k vo'k"kko#u fI/k ILdrhrhy LFkkiR; dyk Ik{k IkiMr- R;krhy] fofgjh] ?kj] Lukuxg] jLr] ;kp vkfLrRo mRd"V gkr- r LFkkiR;dypk ,d IoJ"B ueuk vkg- fI/k ILdrh gh eGkr ,d 'kgjh IH;rk gkrh vkf.k rFk jkg.k ykd fu;kthr vkf.k O;oLFkhr ck/kyY;k 'kgjkr jkgr- g vo'k"kko#u fI/n gkr-

InHk

1½ ik- Jh- g- 'kgk.k ¼2004½ Hkkjrh; dypk bfrgkI] T;kRLuk idk'ku] vdjkoh vkoRRkh] ecb] i- 5

2½ Mk- fot;k Ik[kj] Mk- vfuy dBkj ¼2012½] Hkkjrh; dypk bfrgkI] v{kjy[k.k idk'ku] f0nrh; vkoRrh] Ikykij] i- 75] 76

3½ ik- Jh- g- 'kgk.k ¼2004½] Hkkjrh; dypk bfrgkI] T;kRLuk idk'ku] vdjkoh vkoRrh] ecb] i- 7

4½ okIno'kj.k vxoky ¼1966½] Hkkjrh; dyk ifFkoh idk'ku] iFke ILdj.k] okjk.kIh] i- 22] 23

5½ ik- Jh- g- 'kgk.k ¼2004½] Hkkjrh; dypk bfrgkI] T;kRLuk idk'ku] vdjkoh vkoRrh] ecb] i- 7

6½ jghe fIg ¼2016½] Hkkjrh; dyk ,o ILdrh] edxk fgy idk'ku] f0nrh; vkoRrh] uoh fnYyh] i- 4-30

7½ fdRRkk] i- 4-30

8½ Mk- fot;k Ik[kj] Mk- vfuy dBkj ¼2012½] Hkkjrh; dypk bfrgkI] v{kjy[k.k] idk'ku] f0nrh; vkoRrh] Ikykij] i- 77

9½ okIno'kj.k vxoky ¼1966½] Hkkjrh; dyk] ifFkoh idk'ku] vdkjkoh ILdj.k] okjk.kIh] i- 23

10½ ik- Jh- g- 'kgk.k ¼2004½] Hkkjrh; dypk bfrgkI] T;kRLuk idk'ku] vdjkoh vkoRrh] ecb] i- 9

◆◆◆

खानदेशातील होलार जातीची पार्श्वभूमी आणि त्यांच्या पारंपारिक कला-वाद्य संस्कृतीचा अभ्यास

नितीन गुलाबराव पाटील
संशोधक विद्यार्थी, कबचौ, उमवि, जळगाव

प्रा. डॉ. सुधाकर लोटन जाधव
आदर्श आर्टस कॉलेज, निजामपूर, ता. साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना :-

प्रस्तुत शोध निबंधात खानदेशातील होलार जात आणि या जातीची पार्श्वभूमी, होलार जातीचा पारंपारिक कला, वाद्य संस्कृती, वाद्य प्रकार इत्यादी बाबींचा संशोधनात्मक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्रातील होलार ही जात अनुसूचित जातीमध्ये मोडली जाते. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातील अस्पृश्यांमध्ये महार, चांभार मातंग या जातींचा प्रामुख्याने व जास्त संख्येने समावेश आहे. त्यानंतर ढोर, खाटीक, मेडगी, होलार, होलीया, डोब, कैकाडी, बंदर, शेवणी या जातींचा समावेश होतो. अस्पृश्यतेच्या रुढीपरंपरांमुळे या समाजाला इतर समाजापासून सामाजिकदृष्ट्या वेगळे ठेवण्यात आले. त्यामुळे त्यांचे मोठे नुकसान तर झालेच परंतु पराकोटीची अशी गरीबी त्यांच्या नशिबी आलेली दिसून येते. जातीव्यवस्थेने समाजामध्ये विष रुजविल्यामुळे आधुनिक विचारांच्या लोकांना त्यांच्याविषयी घृणा वाटते. महाराष्ट्रातील दलित जातींमध्ये होलार जातीचा उल्लेख प्रामुख्याने करावा लागतो. संपूर्ण महाराष्ट्रासह खानदेशातील धुळे, नंदुरबार व जळगाव या तीन जिल्ह्यांचा विचार केला तर आज होलार समाजाची अंदाजे १ लाखाच्या आसपास लोकसंख्या आहे. हा समाज ग्रामीण भागामध्ये बाराबलुतेदारांपैकीच एक आहे. होलार समाज गेल्या वीस वर्षापासून झांज, ताशा, ढोल, बँड आणि बँजो या आधुनिक वाद्यांचा उपयोग वाजपासाठी करत आहे. सूर, सनई, डफ या वाद्यांच्या साथीने ती वाजवली गेल्याने संगीत श्रवणीय होते, मनोरंजकता वाढते, नृत्यगायनास ताल निर्माण होतो. होलार जातीच्या उत्पत्तीची पार्श्वभूमी, होलारांची कला व वाद्य संस्कृती या सर्व घटकांचा थोडक्यात परामर्श घेवून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

जातीचा अर्थ व व्याख्या :-

जात हा शब्द संस्कृत भाषेतील जण या धातूपासून बनलेला आहे असे मानले जाते. जण याचा अर्थ जन्म असा होतो. म्हणून जन्माने प्राप्त होणारा समूह म्हणजे जात होय. अशा प्रकारे जात या शब्दाच्या उत्पत्तीसंबधी काही विचार दिसून येतात. **सर हर्बर्ट रिस्ले यांच्या मते** "एक सामान्य नाव धारण करणाऱ्या विशिष्ट मूळ पूर्वजापासून आपली उत्पत्ती मानणाऱ्या पिढीजात व्यवसाय करणाऱ्या व आपले मत व्यक्त करण्यास समर्थ असलेल्या एकजिन्सी लोकांचा समुदाय आहे. अशी मान्यता पावलेल्या कुटुंबाचा समुदाय म्हणजे जात होय."[१] थोडक्यात जात हा बंद स्तरीकरणाचा प्रकार आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :-

१. होलार जातीच्या उत्पत्तीची पार्श्वभूमी जाणून घेणे.

२. खानदेशातील होलार जातीच्या कला व वाद्य संस्कृतीचा अभ्यास करणे.

होलार जातसमूह :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीच्या उतरंडीप्रमाणे चर्मकार, ढोर, होलार असा क्रम लागत असल्यामुळे होलार ही जात सर्वात कनिष्ठ जात आहे, असे मानले जाते. महाराष्ट्रात रुढी-परंपरा व चालिरितीप्रमाणे चांभारांच्या ढोर व होलार या दोन जाती पोट जाती म्हणून ओळखल्या जातात. मात्र काही अभ्यासक चर्मकार, ढोर, होलार यांना स्वतंत्र जातीचा दर्जा देतात. तसेच आजही या तीनही समाजातील मुला-मुलींचे विवाहसंबंध एकमेकांच्या जातीसमूहात होत नाहीत.

होलार जातीच्या उत्पत्तीची पार्श्वभूमी :-

भारतामध्ये जवळपास ७,६०० प्रमुख जाती असून त्यामध्येही अनेक पोटजाती आढळून येतात. असे असले तरी या सर्व पोटजातींनी आपली स्वतंत्र अशी ओळख जपल्याचे दिसून येते. त्याप्रमाणे प्रत्येक जातीचे देवी-देवता, महापुरुष, राहणीमान, आचारविचार, संस्कृती यामध्ये भिन्नता दिसून येते. याच जातींपैकीच एक जात म्हणजे 'होलार' ही जात होय जी अनुसूचीत जातीमध्ये समाविष्ट आहे. होलार ही जात स्वतंत्र असून ती कोणत्याही जातीची उपजात किंवा पोटजात नाही. अशा आशयाची स्पष्ट अशी नोंद शासनाच्या गॅझेटमधील अनुक्रमांक २६ व २७ मध्ये करण्यात आलेली आहे."[२]

होलार जातीचे हे लोक प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या चांभार व ढोर लोकांच्या वस्तीपासून वेगळे वास्तव्य करुन राहू लागला. तसेच दुसरी आख्यायिका अशी सांगीतली जाते की, "चांभाराचाच एक भाग परंतु गायींचे मांस खाणे उशीराने सोडल्यामुळे असा समूह चांभार व ढोर यांच्यापासून वेगळा समूह करुन राहू लागला आणि तो पुढे होलार म्हणून परिचित झाला."[३] या संदर्भामध्ये केशव शेकापुरकर यांनी आपल्या मांग तथा मातंग मूळचे कोण या पुस्तकामध्ये होलार ही मातंगाची उपजात असल्याचे नमूद केले असले तरी तसा ठोस पुरावा त्यांनी दिलेला आढळून येत नाही. "संत तुकाराम महाराज यांच्या अभंगाची गाथा या ग्रंथात अभंग क्रमांक २९६३ या अभंगात होलार समाजाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आढळतो. संत तुकाराम महाराजांनी ४०० वर्षापूर्वी इतर बलुतेदारांप्रमाणेच होलार समाज हा बलुतेदारीवर जीवन जगणारा समाज आहे असा स्पष्ट संकेत त्यांनी आपल्या अभंगातून केलेला दिसून येतो."[४]

होलार या शब्दाचा मागोवा घेतला असता होलार या शब्दाचा विविध लेखक, विचारवंतांनी त्यांच्या बुद्धीनुसार व मतानुसार वेगवेगळे अर्थ लावलेले दिसून येतात. काहींच्या मते होलार शब्दाची निर्मिती होलीया या शब्दापासून झाली असावी. आजही विदर्भातील चंद्रपूर, वरोरा येथे व्हलेर व होलीया ही जमात अस्तित्त्वात असल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे होलार समाजाच्या उत्पत्तीविषयी थोडक्यात माहिती सांगता येईल.

खानदेशातील होलार जातीच्या कला व वाद्य संस्कृती :-

गावगाड्यातील इतर बलुतेदारांपैकीच होलार समाजाचाही पारंपारिक असा व्यवसाय आहे. वाद्य वाजवणे हा होलार समाजाचा पारंपरिक व्यवसाय. वाद्य याला समानार्थी बोलीभाषेतील शब्द वाजप असा आहे. अलगूज, सनई, सूर, सुंद्री आणि डफ ही होलार समाजाची पारंपरिक वाद्ये तर झांज, ताशा, ढोल बॅण्ड, बँजो हे वाजपाचे आधुनिक साहित्य होय. सनई, सूर वाजवणाऱ्या पार्ट्या देखील बहुसंख्येने आढळून येतात.

सनई हे मंगलवाद्य आहे. हे लोक आठ बोटी आखूड सनई वाद्यासाठी सर्रास वापरतात. हळद, लग्न, यात्रा, जत्रा, घोड्यांचा नाच, गजढोल नृत्य इत्यादी कार्यासाठी सनई वादन होते. सनई वादन मुख्यतः गण, गौळण, पोवाडा, भारूड, अभंगरचना, हिंदी-मराठी चित्रपट इत्यादींमध्ये होत असतो. त्यामध्ये तबला व सूर यांच्या साथीने ताल व नाद निर्माण होतो. सनईच्या स्वरातून प्रत्यक्ष आवाज बाहेर पडत असल्याचा भास होतो. संवेदना जागृत झाल्याने पूर्वी ऐकलेल्या गीतांची रचना समोर उभी राहते. त्यामुळे पूर्वानुभूती पुनरुज्जीवित होते. सनईचे मंगल स्वर कानात साठले, की मान डोलू लागते, हातपाय थिरकू लागतात. त्यामुळे आनंदाचा आविष्कार घडतो. सनईवादन करणाऱ्या कलाकारांपैकी काहींना तोडी, शिवरंजनी, मालकंस, भूप, यमन, मेघ या शास्त्रीय रागांचे ज्ञान आहे तर निरक्षर कलाकारांना स्वर सांगता येत नाहीत. केवळ ऐकिवेतून ते विविध स्वर काढतात हे त्यांचे विशेषत्व नोंदवता येते.

सुंद्री हे सनईसारखे दिसणारे पण वेगळे जुने वाद्य आहे. ते ओठांनी फुंकून वाजवण्याचे म्हणजे ओष्ठस्वनित असे सनईसदृश वाद्य आहे. त्याची लांबी एक वीतभर असते. सुंद्रीतून सनईसारखे स्वर निघतात. सुंदरीची रचना व वादन पद्धती सनईसारखीच असते. सनईच्या दुप्पट वरच्या सप्तकात वाजणारी सुंदरी वीतभर लांबीची असून हिचा कर्णा धातूचा असतो. दोन पत्तींच्या (वाजत्या जिव्हाळ्या) मुखवीणा वाद्यवर्गात सुंदरीचा समावेश होतो. मुखवीणा सामान्यतः दुसऱ्या टोकाला काहीशी रुंदावत गेलेली लांब नळी असते. सुंदरी वाद्यात ही नळी २५ सेंटीमीटर लांब असते. तिच्यावर स्वरांसाठी सात छिद्रे असतात. वाद्यशास्त्रीय वर्गातील कंपित वायुस्तंभ (ओठांनी फुंकर मारुन पोकळ नळीतील हवेचा पट्टा हालवून निर्माण केले जाणारे नादध्वनी) प्रकारात हे वाद्य मोडते. ध्वनिनियंत्रण हे ओठांची हालचाल व फूंक मारताना दिलेला दाब यांच्याद्वारे करता येते. संगीतसार या ग्रंथात सुनारी' नामक वाद्याचे जे वर्णन आहे, ते बहुधा महाराष्ट्रातील सुंदरी वाद्याचे असावे. सुंदरी हे लोकवाद्य उत्तरेकडे - विशेषः महाराष्ट्रात - जास्त प्रचलित होते. स्वतंत्र वादनापेक्षा वाजंत्रीच्या सामूहिक वादनात या वाद्याचे महत्त्व जास्त आहे. त्याचा आवाज सनईइतका मधूर नसला, तरी त्यात सर्व कमगत होऊ शकते. सनई, सुंदरी व तत्सम प्रकारची वाद्ये देऊळ, कौटुंबिक पूजाअर्चा, धर्मविधी, मिरवणुका, समूहनृत्ये वा लोकनृत्ये इत्यदी प्रसंगी वापरली जात असे. मात्र आज सुंद्रीवादन दुर्मीळ झालेले आहे.

डफ हे चर्मवाद्य आहे. ते तीन बोटे रुंद, पाव इंच जाड व सुमारे एक फूट लांबीच्या गोलाकार रिंगाच्या आकाराचे असते. डाव्या हातात अडकावण्यासाठी एक दोरी असते. डाव्या हाताने छातीशी धरून, दुसऱ्या हातातील छडीने त्यावर प्रहार करून त्याचे वादन

केले जाते. सांगोला तालुक्यातील यात्रा-जत्रा, पोवाडा अशा अनेक ठिकाणी त्याचा उपयोग होतो. डफाच्या खणखणीत आवाजामुळे सुराला उठाव येतो. गीताला रंजकता येते. वाद्यांच्या ताफ्यात दोन डफ वापरले जातात. वाद्यांमध्ये जरी आधुनिकता आली असली तरी होलार लोक कातड्यापासून बनवलेले पारंपरिक डफ वापरतात.

होलार समाज गेल्या वीस वर्षापासून झांज, ताशा, ढोल, बँड आणि बँजो या आधुनिक वाद्यांचा उपयोग वाजपासाठी करत आहे. सूर, सनई, डफ या वाद्यांच्या साथीने ती वाजवली गेल्याने संगीत श्रवणीय होते, मनोरंजकता वाढते, नृत्यगायनास ताल निर्माण होतो.

"सांगोला तालुक्यातील होलार समाजाचा वाजंत्री हा व्यवसाय असला तरी वर्षाचे बारा महिने काम मिळत नसल्यामुळे आणि यांत्रिक प्रगतीमुळे त्या लोकांना ऊसतोड, शेतमजुरी, रोजगार हमीची कामे; तसेच, कातडी विकणे, चप्पल बनवणे असा व्यवसाय करावा लागतो. तालुक्यातील काही वादकांनी उदाहरणार्थ, पाचेगाव येथील आबाजी भंडगे यांनी शास्त्रीय क्लासेसचे धडे देऊन अनेक कलाकार घडवले. चिंचोली येथील भगवान ऐवळे यांनी 'मी अहिल्यादेवी होणार' या मराठी चित्रपटासाठी सनईवादन केले. तर चोपडीचे नंदकुमार केगार यांनी राज्यस्तरावरील शासकीय कार्यक्रमात सुंद्रीवादन करून त्यांच्या कलेचा ठसा उमटवला आहे."[५]

समारोप :

होलार ही जात फार जुनी नाही. या जातीच्या उत्पत्तीविषयी सांगण्यात येणाऱ्या आख्यायिकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रात रुढी-परंपरा व चालिरितीप्रमाणे चांभारांच्या ढोर व होलार या दोन जाती पोट जाती म्हणून ओळखल्या जातात. होलार ही जात पूर्णतः श्रमाधारीत कामावर अवलंबून अशी आहे. होलार समाजाचाही पारंपारिक वाद्ये वाजवणे हा व्यवसाय असून पूर्वी ते अलगूज, सनई, सूर, सुंद्री आणि डफ ही त्यांची पारंपरिक वाद्ये वाजत असत. तर झांज, ताशा, ढोल बॅण्ड, बँजो हे वाजपाचे आधुनिक साहित्य होय. आधुनिक काळात होलारांचे पारंपारिक कला वाद्यास म्हणावी तेवढी मागणी नसल्यामुळे ते वादन काळाच्या ओघात मागे पडत असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

१. खैरनार डॉ. दिलीप, ***भारतीय समाज-रचना व परिवर्तन,*** चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००४. पृ. ८७

२. सुरनर प्रा. वैजनाथ, ***होलार समाज परिवर्तनाची दिशा,*** अरुणा प्रकाशन, लातूर, प्र. आ., जुलै २०२१, पृ. २७

३. शिंदे सत्यदेव, ***चर्मकार,*** सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२, पृ. ४५

४. सुरनर प्रा. वैजनाथ, ***होलार समाज परिवर्तनाची दिशा,*** अरुणा प्रकाशन, लातूर, प्र. आ., जुलै २०२१, पृ. २८

५. थींक महाराष्ट्र, साठे लक्ष्मण, ***होलार समाजाचे वाजप***, www.google.com दि. २०/०३/२०१५

◆◆◆